

İBN HALDUN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

YAHUDİ DİNİ LİTERATÜRÜNDE YEREMYA
PEYGAMBER

SELMA DOĞMAÇ

TEZ DANIŞMANI
DR. ÖĞR. ÜYESİ TOLGA SAVAŞ ALTINEL

İSTANBUL, 2023

İBN HALDUN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

YAHUDİ DİNİ LİTERATÜRÜNDE YEREMYA
PEYGAMBER

SELMA DOĞMAÇ

TEZ DANIŞMANI
DR. ÖĞR. ÜYESİ TOLGA SAVAŞ ALTINEL

İSTANBUL, 2023

TEZ ONAY SAYFASI

Bu tez tarafımızca okunmuş olup kapsam ve nitelik açısından, Din Bilimleri alanında Yüksek Lisans Derecesini alabilmek için yeterli olduğuna karar verilmiştir.

Tez Jürisi Üyeleri

Unvan – Ad Soyad

Kanaati

İmza

Bu tezin İbn Haldun Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tarafından konulan tüm standartlara uygun şekilde yazıldığı teyit edilmiştir.

Teslim Tarihi

Mühür/İmza

AKADEMİK DÜRÜSTLÜK BEYANI

Bu çalışmada yer alan tüm bilgilerin akademik kurallara ve etik ilkelere uygun olarak toplanıp sunulduğunu, söz konusu kurallar ve ilkelerin zorunlu kıldığı çerçevede, çalışmada özgün olmayan tüm bilgi ve belgelere, alıntılama standartlarına uygun olarak referans verilmiş olduğunu beyan ederim.

Adı Soyadı:

İmza:

ÖZ

YAHUDİ DİNİ LİTERETÜRÜNDE YEREMYA PEYGAMBER

Doğmaç, Selma

Din Bilimleri Tezli Yüksek Lisans Programı

Öğrenci Numarası: 187034029

Open Researcher and Contributor ID (OR-CID): 0000-0002-4594-0069

Ulusal Tez Merkezi Referans Numarası: 10570674

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Tolga Savaş Altınel

Temmuz 2023, 119 sayfa

Yeremya, “Yirmiyahu-ירמיהו” M.Ö. 640-570 tarihleri arasında yaşamış olduğu düşünülen ve Tanah’ta kendisine atfedilen Yeremya Kitabı ile bilinen bir peygamberdir. Politeist din algısından tekrar Yahudi monoteizmine geçme ve tek Tanrı inancını yeniden hâkim bir inanç unsuru haline getirme çabaları ile Yahudilik tarihinde önemli peygamberlerden biri olmuştur. Radikal dini reformlar gerçekleştiren Kral Yoşiya’nın (ö. M.Ö. 609) dini reformları ile bağlantısı olabileceği düşünülen Yeremya, M.Ö. 586 yılında son safhası gerçekleşen Babil Sürgünü’ne tanıklık etmiş ve “sürgün peygamberi” olarak Yahudilik tarihinde önemli bir yer edinmiştir. O, Yeremya Kitabı başta olmak üzere Ağıtlar Kitabı ve Yeremya’nın Mektubu isimli eserlerin yazarı olarak adres gösterilmiştir. Ayrıca Yeremya, Hristiyan dini literatüründe kendi kitabına başvuru olan bir isim olmuş ve aynı zamanda İslamî literatürde tefsir, makalat (reddiye literatürü), tarih ve peygamberler tarihi türü eserlerde bir İslam peygamberi olarak nitelendirilmiştir. İslami kaynaklarda Yeremya, İrmiya bin Hilkiya şeklinde isimlendirilmiş ve Yahudi kaynaklarında anlatılan Yeremya ile pek çok açıdan benzer özelliklere sahip biri olarak tasvir edilmiştir. Bu çalışma, Yeremya’yı Yahudilik tarihinde ele almayı ve ona atfedilen eserlerin kritik bir analizini içermekte ve Hristiyanlık ve İslam kaynakları üzerinde Yeremya’nın ve kendisi ile ilgili literatürün etkilerini karşılaştırmalı olarak incelemeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yahudilik, Peygamberlik, Peygamber Yeremya, İrmiya, Yeremya Kitabı.

ABSTRACT

PROPHET JEREMIAH IN JEWISH RELIGIOUS LITERATURE

Student Name: Doğmaç, Selma

MA in Religious Studies

Student ID: 187034029

Open Researcher and Contributor ID (OR-CID): 0000-0002-4594-0069

National Thesis Center Reference Number: 10570674

Thesis Advisor: Asst. Prof. Tolga Savaş Altınel

July 2023, 119 pages

Jeremiah “Yirmiyahu-ירמיהו” was a Biblical prophet have lived between 640-570 BC and he is known for the Book of Jeremiah attributed to him in Tanakh. He is one of the most important prophets in the history of Judaism with his efforts to switch polytheist perception to Jewish monotheism and he prophesized to make the belief in the only God Yahweh. Jeremiah was described by many scholars as an important figure who was involved in the religious reforms of King Josiah (d. 609 BC). Additionally, he was considered as a very significant witness of the Babylonian Exile, which took place in its final phase in 586 BC and he was named the "prophet of exile". Jeremiah was regarded not only as the author of the Book of Jeremiah but also the Lamentations and Epistle of Jeremiah. In addition, Jeremiah has been a name referenced for his book in Christian religious literature and this made him an inspired prophet by authors of Christian literature. He was also regarded as a prophet in Islamic literature, and his effects can be seen in the categories of Islamic literature such as tafsir, makalat (Islamic polemical literature), history of the prophets, and history books. Jeremiah in Islamic sources was named Irmiya bin Hilkiya and was described as having similar characteristics to Jeremiah in Jewish sources in many aspects. This study aims to examine Jeremiah in Judaism, and it covers a critical analysis of the books that are attributed to him. Additionally, this study aims to examine the effects of Jeremiah and the Jewish literature about him on Christian and Islamic sources.

Keywords:, Judaism, Prophecy, Prophet Jeremiah, Irmiya, Book of Jeremiah.

İTHAF

Bu tezi, tezin danışmanlığını yürüttüğü esnada vefatı ile hepimizi derin bir hüzne boğan kıymetli hocam merhum Prof. Dr. Ömer Faruk Harman’a ithaf ediyorum.

TEŞEKKÜR

Bu çalışma boyunca desteklerini her daim hissettiğim kişilere bu sayede teşekkür edebilme imkânı bulmak benim için büyük bir mutluluk kaynağı. Akademik gelişimimde şüphesiz pek çok şeyi kendisine borçlu olduğum ve tez konusunun belirlenmesinden son halini almasına kadarki süreçte tezin en ince ayrıntısı ile bizzat ilgilenen kıymetli danışman hocam Dr. Tolga Savaş Altınel'e sonsuz teşekkür ediyorum. Çalışmanın şekillenmesinde desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen ve yönlendirmelerinden çokça istifade ettiğim kıymetli hocam Doç. Dr. Yasin Meral'e çok teşekkür ediyorum. Tezle ilgili yapıcı geri dönüşler sağlayarak kaynak yönlendirmelerinde bulunan Hayfa Üniversitesindeki hocalarıma teşekkürü borç bilirim. Manevi olarak desteklerini her zaman yanımda hissettiğim ve bana tez konusunda her daim motivasyon kazandıran tez jürim, kıymetli hocam Dr. Elif Tokay'a ve çalışmaya oldukça değerli katkılar sunan tez jürim kıymetli hocam Doç. Dr. Mahmut Salihoğlu'na bu sayede teşekkür edebilmekten mutluluk duyuyorum. Tezi başından sonuna kadar okuyarak her aşamasında yanımda olan kıymetli dostum Hatice Kübra Baktemur'a ve fikirlerinden çokça istifade ettiğim sevgili arkadaşım Kübra Bozkurt'a çok teşekkür ediyorum. Son olarak, çıktığım bu yolda maddi ve manevi desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen ve her daim başarabileceğime inanarak bana sonsuz bir motivasyon kaynağı sağlayan sevgili anneciğim, babacığım ve kardeşlerime en kalbi şükranlarımı sunuyorum.

Selma DOĞMAÇ

Hayfa, 2023

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iv
ABSTRACT	v
İTHAF	vi
TEŞEKKÜR	vii
İÇİNDEKİLER	viii
TABLolar LİSTESİ	x
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xi
BÖLÜM I GİRİŞ.....	1
1.1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Kapsamı	1
1.2. Metot ve Kaynaklar	4
1.3. Erken Dönem İsrailoğulları Tarihinde Toplum Otoritesi.....	6
1.3.1. Peygamberlik.....	6
1.3.2. Yeremya Dönemine Kadar Peygamber, Kral ve Kohen İlişkileri.....	15
BÖLÜM II YAHUDİLİKTE YEREMYA PEYGAMBER.....	20
2.1 Yeremya'nın Doğumu, Soyu ve Peygamberliği.....	20
2.2. Kral Yoşiya Reformları ve Yeremya.....	23
2.2.1. Kayıp Yasa Kitabı'nın Mabet'te Bulunması	25
2.2.2. Monoteizme Geri Dönüş Hareketi: Yahvizm.....	31
2.2.3. Mabet'in Merkezileştirilmesi	36
2.2.4. Din Adamlarının Tek Bir Çatı Altında Birleştirilmesi.....	41
2.3. Davut Hanedanlığının Son Bulması: Babil Sürgünü.....	43
2.3.1. Sürgüne Zemin Hazırlayan Tarihsel Arka Plan	43
2.3.2. Babil Sürgünü'nün Habercisi Yeremya	47
2.4. Yeremya'nın İsrail Topraklarından Ayrılması	50
2.4.1. Mısır'a Göç ve Mısır Yahudi Toplumunun Oluşumu	50

2.4.2. Yeremya'nın Kehâneti ve Yemen Yahudileri	53
BÖLÜM III YEREMYA'YA ATFEDİLEN ESERLER	55
3.1. Yeremya Kitabı	55
3.1.1. Yahudi Geleneğinde Yeremya Kitabı: Kanondaki Yeri, Mevcut Nüshaları ve Muhtevası	55
3.1.2. Yeremya Kitabı'nın Yazarı, Yazım Tarihi ve Diğer Kitaplarla Olan İlişisine Dair Eleştirel Yaklaşımlar	59
3.1.2.1. Yeremya Kitabı'nın Yazarı/Yazarları	59
3.1.2.2. Yeremya Kitabı'nın Yazım Tarihi	62
3.1.2.3. Yeremya ve Tesniye Kitapları Arasındaki İlişki	63
3.1.2.4. Yeremya'nın Tarihler Kitabı ile Olan İlişkisi	72
3.2. Ağıtlar Kitabı.....	75
3.3. Yeremya'nın Mektubu	77
BÖLÜM IV YEREMYA'NIN HRİSTİYAN VE İSLAM DİNİ LİTERATÜRLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ.....	80
4.1. Yeni Ahit'te Yeremya	80
4.1.1. “Yeni Ahit” Kavramının Yeremya Kitabı'na Dayanan Kökeni.....	84
4.1.2. İnciller'de İsa Tipolojisinin Oluşturulmasında Yeremya'nın Etkisi	88
4.1.3. Yeremya'ya Ait Metaforların Yeni Ahit Metinlerinde Kullanılması.....	91
4.2. İslam Literatüründe Yeremya.....	94
4.2.1. Tefsir Türü Eserlerde Yeremya.....	94
4.2.2. Tarih, Peygamberler Tarihi ve Makalat Türü Eserlerde Yeremya.....	100
BÖLÜM V SONUÇLAR	103
REFERANSLAR.....	106
ÖZGEÇMİŞ.....	119

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 3.1. Masoretik Metin ve Septuagint Tercümesinde Yer Alan Yeremya Kitabı'nın Konu İçerikleri ve Sıralamaları	58
Tablo 3.2. Friedman'a Göre Yeremya ve Tesniye Kitapları Arasındaki Benzerlikler	67
Tablo 3.3. Hyatt'a Göre Yeremya'nın Tesniye ile Olan Benzerliğine Örnek Pasajlar ...	69
Tablo 3.4. Yeremya Septuagint Metni, Yeremya Masoretik Metin ve II. Tarihler Kitaplarındaki İfadelerin Karşılaştırması	74
Tablo 4.1. Yeremya Kitabı ve Taberi'nin Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Ayi'l-Kur'ân İsimli Eserindeki Benzer İfadeler.....	96

KISALTMALAR LİSTESİ

Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
Ed.	Editör
M.Ö.	Milattan Önce
M.S.	Milattan Sonra
ö.t.	Ölüm Tarihi
s.	Sayfa
S.	Sayı
SBE.	Sosyal Bilimler Enstitüsü
ss.	Sayfadan sayfaya
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
vol.	Volume
yy.	Yüzyıl

BÖLÜM I

GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Kapsamı

Yeremya, Yahudi kutsal kitabı Tanah'ta Yeremya Kitabı ile bilinen bir peygamberdir. M.Ö. 640-570 yılları arasında yaşamış olduğu düşünülmektedir.¹ Tanah'taki anlatımlara göre Yeremya, yaşadığı dönem boyunca monoteist eksenden kayarak politeist din anlayışını benimsemiş olan İsrailoğulları'nı yeni bir ahit gerçekleştirmek suretiyle yeniden monoteist çizgiye taşımayı gaye edinmiş ve İsrailoğulları Tanrısı Yahve² ile olan anlaşmaya bağlı kalan sadık bir İsrail ulusu imajı oluşturmak için tebliğlerde bulunmuştur.³ Yeremya, kendisi ile ilgili Tanah'ta yer alan bilgilerin yanı sıra, Yahudi sözlü geleneği olarak bilinen Rabbani literatür tarafından da önem atfedilen peygamberlerden biri olmuştur. Doğumu, bebekliği, çocukluk dönemi ve peygamberlik misyonu gibi konular hakkında bilgi veren Rabbani literatür onu oldukça önemli bir pozisyona yerleştirmiştir.⁴ Modern dönem araştırmaları bağlamında Yeremya, Yehuda Kralı Yoşiya⁵ tarafından gerçekleştirilen dini

¹ Bazı kaynaklara göre Yeremya M.Ö. 650 yılında doğmuştur ancak Yeremya'nın doğum tarihi ile ilgili genel kanaat M.Ö. 640 yılı olduğu şeklindedir. Her iki görüşle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Marc J. Rosenstein, *Turning Points in Jewish History*, Philadelphia: The Jewish Publication Society, 2018, s. 76; Scott B. Noegel ve Brannon M. Wheeler, "Jeremiah", *Historical Dictionary of Prophets in Islam and Judaism: Historical Dictionaries of Religions, Philosophies, and Movements*, No. 43, Lanham: The Scarecrow Press, 2002, s. 164.

² Yahudiler, Tanrı'nın en kutsal ismi olarak kabul edilen Yahve ismini tüm harfleri içermeyecek biçimde "YHWH" şeklinde telaffuz etmektedirler. Kutsiyet taşıyan bu ismin tüm harfleri ile telaffuzu yalnızca Mabet'te din adamlarının diğer insanları kutsaması esnasında ve başkohenin Yom Kippur dönemlerinde kullanması şeklinde mümkün olmuştur. Ancak bu çalışma boyunca İsrailoğulları Tanrısının ismi tam telaffuzu olan Yahve şeklinde belirtilecektir. Ayrıca bu çalışmada başvurulmuş Kutsal Kitap nüshasında Tanrı'nın ismi Yehova şeklinde telaffuz edilmiştir. Bu sebeple alıntılarda normal metinden farklı olarak Yehova şeklindeki telaffuz olduğu şekilde aktarılmıştır.

³ Yeremya, 10/10-11; 31/31-33; 11/6.

⁴ Bereşit Rabbah, 64/5, https://www.sefaria.org/Bereishit_Rabbah.64.5?lang=bi&with=all&lang2=en (05 Mayıs 2023); Pesikta Rabbati, 26, https://www.sefaria.org/Pesikta_Rabbati.26.1?lang=bi (05 Mayıs 2023); Megillah, 14b, <https://www.sefaria.org/Megillah.14b.5?lang=bi> (05 Mayıs 2023).

⁵ M.Ö. 1000 yılı civarında Kral Davut'un Kudüs'ü ele geçirmesinden sonra başlayan ve İsrailoğulları'nın on iki kabilesini kapsayan Birleşik Monarşi dönemi, Kral Davut'un vefat tarihi olan M.Ö. 970 yılına kadar onun yönetimi altında devam etmiştir. Kral Davut'un vefatı üzerine tahta geçen oğlu Süleyman yaklaşık kırk yıl boyunca Birleşik İsrail Krallığı tahtında hüküm sürmüş ve ülkeyi en yüksek refah seviyesine ulaştırmıştır. Birleşik İsrail Krallığı, M.Ö. 930 yılında Süleyman'ın vefatının ardından iç karışıklıklar çıkması neticesinde Yarovam önderliğinde kuzeyde on kabile ile özdeşleşen

reformlardaki tutumu ile gündeme gelmiştir. O, bazı araştırmacılara göre reform taraftarı kimliği ile,⁶ bazılarına göre ise reformlara karşı bir tutumu olduğu yönündeki görüşlerle araştırmalardaki yerini almıştır.⁷ Yeremya, M.Ö. 587-586 yıllarında vuku bulan, İsrailoğulları tarihinde kültürel, etnik, dilsel ve dini değişimlere sebep olan Babil Sürgünü'ne⁸ de tanıklık etmiş bir figürdür. Babil Sürgünü sonrasında Yahve tarafından sürgündeki İsrail halkının kutsal topraklara geri dönüş vaadini içeren bir antlaşmaya muhatap olması ve monoteist din anlayışını yitirmiş olan bir topluma rehber olarak tayin edilmesi sebebiyle Musa'ya benzetilmiştir.⁹ Gerek sürgün dönemi peygamberi olması gerekse M.Ö. VII. yüzyılda Süleyman Mabedi'nde bulunan "Yasa Kitabı"nın (*sefer ha-tora*-ספר התורה) bulunduğu dönemde yaşamış olması onu sadece içinde yaşamış olduğu dönemin değil tüm Yahudilik tarihinin canlı bir figürü haline getirmiştir.¹⁰

Yeremya, Hristiyan kutsal kitap literatüründe de önem taşıyan ve kendi kitabına atıflar yapılan bir isim olmuştur. O, Hristiyan kutsal metinlerinde, İsa'nın mesajının bir habercisi olarak değerlendirilmiş ve tipolojik olarak İsa'ya benzetilmiştir. Ayrıca, araştırmacılar tarafından Yeremya, Pavlus'un Mektupları ve İncil yazarlarının büyük

İsrail Krallığı ve güneyde Kral Süleyman'ın oğlu ve aynı zamanda tek varisi olan Rehavam önderliğinde Bünyamin ve Yahuda kabilelerine ev sahipliği yapan Kudüs merkezli Yehuda Krallığı olmak üzere iki ayrı yönetim bölgesi halini almıştır. Birleşik İsrail Krallığı'nın önemli kentlerinden biri olan Şekem, İsrail Kralı Yarovam tarafından M.Ö. X. yüzyılın sonlarına doğru merkez olarak kabul edilmiş fakat İsrail Krallığı çeşitli dönemlerde gerçekleştirilen Asur saldırıları sonucunda M.Ö. 722 yılında tarih sahnesinden silinmiştir. Kral Yoşiya ise Yehuda Krallığı'nın son dönemlerinde M.Ö. 639-608 yılları arasında hüküm sürmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Eric H. Cline, *Jerusalem Besieged: From Ancient Canaan to Modern Israel*, 1. Basım, Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2004, s. 38, 67; Emil G. Hirsch ve J. F. McLaughlin, "Josiah", *Jewish Encyclopedia*, Vol. 7. 1906, ss. 295-296, <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/8926-josiah>, (12 Mayıs 2023); David Aberbach, *Major Turning Points in Jewish Intellectual History*, New York: Palgrave Macmillan Press, 2003, s. 1-10.

⁶ Richard Elliott Friedman, *Kitabı Mukaddes'i Kim Yazdı?*, Muhammet Tarakçı (çev.), 1. Basım, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, (Eylül 2005), s. 173.

⁷ J. Philip Hyatt, "Jeremiah and Deuteronomy", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 1, No. 2, Chicago: The University of Chicago Press, 1942, ss. 156-173, 158.

⁸ Bu sürgünü gerçekleştiren Babil Krallığı, M.Ö. 616 yılında Kral Nebopolassar'ın (658-605) Medlerin desteğini sağlayarak Asur Krallığı'na son vermesi ile kurulmuştur. Mezopotamya topraklarına ne zaman ulaştıkları bilinmese de Babilliler etnik olarak M.Ö. 2000'li yıllarda varlığını sürdüren Amurlular ve M.Ö. 2234-2150 yıllarında hüküm sürmüş olan Akadlar ile akraba bir ırk olan Keldanilere dayanmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ronald H. Sack, *Images of Nebuchadnezzar: The Emergence of a Legend*, Selinsgrove: Susquehanna University Press, 2004, s. 4.

⁹ Yeremya, 31/33; Barry L. Bandstra, *Reading the Old Testament: Introduction to the Hebrew Bible*, 4. Basım, Belmont: Wadsworth Cengage Learning, 2009, s. 327.

¹⁰ Kayıp Yasa Kitabı, Tevrat'ın beş bölümünden biri olarak Musa'ya atfedilen Tesniye Kitabı ile özdeşleştirilmektedir. Yasa Kitabı'nın Tesniye Kitabı ile özdeşleştirilmesi ilk defa W. M. L. de Wette (ö. 1849) tarafından bir teori mahiyetinde ortaya çıkmış olup daha sonraki dönemlerde Kutsal Kitap eleştirisi geleneğinin yaygın bir kabulü haline almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Jack R. Lundbom "The Lawbook of Josianic Reform", *The Catholic Biblical Quarterly*, Vol. 38, No. 3, 1976, ss. 293-302.

oranda etkilendikleri bir isim olarak adres gösterilmiştir. Bunun yanı sıra, İncillerde yer alan pek çok hikâye örgüsünün Yeremya Kitabı'ndan esinlenerek yeniden kurgulandığı görülmektedir.¹¹

Yeremya, peygamber sıfatı ile İslami literatürde de yer almış bir isimdir. Müslüman müelliflerden Vehb bin Münebbih (ö. 734) ve Taberî'nin (ö. 923) *Câmi'ul Beyân an Te'vil-i Ay'il-Kur'an* isimli tefsir kitabında aktarmış olduğu bilgiler başta olmak üzere sonraki İslam bilginlerinin birtakım rivayetleri Yeremya'nın Kuran-ı Kerim'de ismi geçmese de İslam peygamberlerinden biri olduğu düşüncesinin temelini oluşturmuştur.¹² Hem tarihsel olaylardaki yadsınmaz rolü hem peygamberlik misyonu itibarıyla Yahudilik tarihinde oldukça önemli bir figür olan Yeremya; İslam ve Hristiyan dini literatürüne etkileri nedeniyle üç ilahi dinde bilinen ve önem atfedilen bir isim olarak ön plana çıkmaktadır. Bu denli kritik bir isim olmasına rağmen Yeremya'nın ve kendisine atfedilen eserlerin müstakil olarak ülkemizde yapılan Dinler Tarihi kapsamındaki çalışmalarda yer almaması çalışmamızın temel hareket noktasını oluşturmaktadır.

Bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde Yahudi kaynaklarında Yeremya ile ilgili temel bilgilere yer verilecektir. Yahudi kaynaklarında Yeremya'nın yaşadığı dönemin dini, siyasi ve sosyo-kültürel durumu ele alınacaktır. Ayrıca, Yoşiya'nın krallığı döneminde gerçekleştirilen dini reformlarla Yeremya'nın bağlantısının olup olmadığı araştırmacıların konu ile ilgili ileri sürmüş oldukları tartışmalar kapsamında ele alınacaktır. Bu bölümde aynı zamanda Yeremya'nın Babil Sürgünü esnasında ve sonrasında Yahudiliğin bir din olarak değişimi ve İsrailoğulları'nın diğer toplumlarda dini yapıyı koruyarak sosyal hayata entegre olma çabaları üzerindeki rolüne değinilecektir. Bu bağlamda, Yeremya'nın Mısır'a göç etmesinden sonraki süreçte Mısır toplumu ile etkileşim halinde olup olmadığı ve yaşadığı bölgede peygamberlik misyonu bağlamında ne tür faaliyetler gerçekleştirdiği gibi temel meseleler üzerinde durulacaktır.

¹¹ J. Daniel Hays, "The Persecuted Prophet and Judgment on Jerusalem: The Use of LXX Jeremiah in the Gospel of Luke", *Bulletin for Biblical Research*, Vol. 25, No. 4, 2015, ss. 453-473, 470.

¹² Georges Vajda, "İrmiya", *Encyclopedia of Islam*, P. Bearmen ve Diğerleri (ed.), Second Edition, 2012, https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-2/irmiya-SIM_3594?s.num=22&s.start=20, (26 Mayıs 2022).

Çalışmanın ikinci bölümünde Yeremya Kitabı'nın bizzat Yeremya'nın kendisine ait olup olmadığı meselesi ele alınacaktır. Bu kapsamda kitabın yazarı, üslubu, içerdiği konular ve yazıldığı dönemle ilgili temel bilgiler ele alınarak ilgili tartışma konularına yer verilecektir. Bunlara ek olarak, Yeremya Kitabı'nın üslup bakımından Tesniye Kitabı'na benzetilmesi meselesi irdelenerek Yeremya ve Tesniye kitapları ile ilgili tartışma konularına yer verilecektir. Yeremya Kitabı'ndan üslup anlamında etkiler içerdiği düşünülen Tarihler Kitabı, ona atfedilen Ağıtlar Kitabı¹³ ve Yeremya'nın Mektubu isimli eserlerle ilgili bilgilere de bu bölümde yer verilecektir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde Yeremya'nın Hristiyan ve İslam dini literatüründeki konumuna değinilecektir. Yeremya Kitabı'ndaki birtakım öğeler Hristiyan literatürüne aktarılmış, Hristiyanlığın bel kemiği sayılabilecek bazı temel teolojik konularda işlevsel bir biçimde kullanılmış ve bazı kavramlar tamamen Hristiyan literatürü ile özdeşleştirilmiştir. Ayrıca Yeremya ve İsa arasında tipolojik birtakım benzetmelerin yapıldığı ve bunlarında aynı şekilde Hristiyan literatüründe yer aldığı görülmektedir. Bu bölümde son olarak, İslami literatürde Yeremya'nın bir peygamber olarak yer alması konusuna değinilecektir. Yeremya'nın Müslüman alimleri tarafından bir peygamber şeklinde nitelendirilmesi ile ilgili temel tartışma konularına ve buna getirilen eleştirilere yer verilecektir. Özet bir ifade ile Yeremya'nın Yahudi geleneğindeki yerine, modern dönem araştırmalarındaki konumuna ve kendi kitabı başta olmak üzere onunla ilişkilendirilen literatüre değinen bu çalışma aynı zamanda bir peygamber olarak Yeremya'nın diğer ilahi dini literatürler üzerinde ne şekilde bir etki oluşturduğunu kapsayıcı niteliktedir.

1.2. Metot ve Kaynaklar

Bu çalışmada tarihsel metot kullanılarak tanımlayıcı (*descriptive*) bir yöntemle başvurulmuştur. Çalışmada çoğunlukla Yahudi kaynaklarından yararlanılmış, İslam ve Hristiyan literatürlerine de yer verilerek metinler arası karşılaştırmalı bir yöntemle konu ile ilgili temel argümanlara yer verilmiştir. Modern dönemde ortaya atılmış olan eleştirel yaklaşımlar ve metin analizleri bu çalışmada önemli bir yer tutmaktadır.

¹³ Ağıtlar Kitabı, Rabbani gelenek tarafından Yeremya'ya atfedilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Safiye Merve Özkaldı, "Tanah'ın Neviim ve Ketuvim Bölümü Kitaplarının Kanonizasyonu", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 2020), s. 105.

Çalışma ile ilgili İbranice, İngilizce, Arapça, Fransızca ve Almanca dillerinde geniş bir literatür mevcuttur. Yeremya'nın hayatı ve faaliyetleri ile ilgili en önemli birincil kaynak Tanah'ta yer alan Yeremya Kitabı'dır. Bunun yanı sıra Talmud ve Midraşlar çalışmamız için önemli birincil kaynaklardandır. Çalışmamızla ilgili olarak Türkçe müstakil herhangi bir eser mevcut olmamakla birlikte Yeremya ile ilgili birtakım bilgilerin yer aldığı kaynaklar mevcuttur. Prof. Dr. Ömer Faruk Harman'a (ö. 2021) ait *Metin Muhteva ve Kaynak Açısından Yahudi Kutsal Kitapları* isimli eserde Yeremya Kitabı'na dair bilgileri bulmak mümkündür. Ayrıca Salime Leyla Gürkan'ın *Yahudilik ve İbrahimden Ezra'ya İsrailoğulları Tarihi* isimli eserleri ve Tolga Savaş Altınel'in *İsrailoğulları'nın Kutsal Soyu Kohenler* isimli eserinde Yeremya'nın hayatı, Yeremya Kitabı ile ilgili bilgiler ve Yeremya'nın Kral Yoşiya ile bağlantısına dair bilgiler yer almaktadır. Bunun yanı sıra Marwin A. Sweeney'in *King Josiah of Judah: The Lost Messiah of Israel* isimli çalışması Yeremya'nın, Yoşiya reformlarına yaklaşımını tespit etmeyi sağlayan önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Editörlüğünü Thomas C. Römer'in üstlenmiş olduğu *Israelite Prophecy and the Deuteronomistic History* isimli eser Tesniyeci tarih¹⁴ bağlamında Yeremya'nın rolünü anlama noktasında önem arz eden bir eserdir. Ayrıca, Yeremya üzerine müstakil olarak hazırlanmış çalışmalar tez açısından oldukça önemlidir. Bu bağlamda Edward Silver'in *The Prophet and the Lying Pen: Jeremiah's Poetic Challenge to the Deuteronomic School* isimli doktora tezine sıklıkla başvurulmuştur. Silver'a ait bu kaynak Yeremya Kitabı'nın yazarları, yazım tarihi ve Tesniye Kitabı ile olan ilişkisine dair önemli bilgiler içeriyor olması dolayısıyla özellikle çalışmamızın üçüncü bölümünde sıklıkla başvurulmuş bir eser olmuştur. Yeremya Kitabı ile ilgili modern teorileri ilk defa ileri süren Bernhard Duhm'a (ö. 1928) ait *Das Buch Jeremia* ve Sigmund Mowinckel'e (ö. 1965) ait *Zur Komposition des Buches Jeremia* isimli eserler önem taşımaktadır. Duhm'un Yeremya Kitabı'nın bizzat Yeremya tarafından yazılıp yazılmadığını sorgulamaya yönelik kaleme almış olduğu *Das Buch Jeremia* isimli eseri bu alanda yazılmış ilk çalışma olması ve ilgili diğer tüm çalışmalarda başvurulmuş bir eser olması sebebiyle tezimizde

¹⁴ Tesniyeci Tarih; Tesniye, Yeşu, Hakimler, Samuel ve Krallar kitaplarının günümüzde mevcut olan metinlerinin arkasında tek bir edebi üslubun olduğunu savunan modern döneme ait bir yaklaşımdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gary N. Knoppers ve Jonathan S. Greer, "Deuteronomistic History", *Oxford Bibliographies*, 5 Mayıs 2017, [https://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780195393361/obo-9780195393361-0028.xml#:~:text=The%20Deuteronomistic%20History%20\(DH\)%20is,was%20a%20single%20literary%20work](https://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780195393361/obo-9780195393361-0028.xml#:~:text=The%20Deuteronomistic%20History%20(DH)%20is,was%20a%20single%20literary%20work) (23 Mayıs 2022).

önemli bir kaynak olarak kullanılmıştır. Ayrıca Mowinckel'in *Zur Komposition des Buches Jeremia* isimli eseri Yeremya ve Tesniye kitaplarının benzerliğine dair ilk çalışma olması dolayısıyla tezimiz açısından önem taşımaktadır. İslam literatüründe Yeremya ile ilgili bilgiler VII-XIV yüzyılları arasında yazılmış olan Arapça klasik eserlerde yer almaktadır. Bu anlamda Taberi'nin (ö. 1923) *Câmiu'l Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân* isimli eserinde Bakara suresi 259. ayetin yorumları mahiyetinde Yeremya ile ilgili yer alan bilgiler diğer bütün Arapça eserlere kaynaklık etmesi dolayısıyla çalışmamız açısından oldukça önem taşımaktadır. Nitekim burada yer alan bilgilerin Yeremya Kitabı'nda yer alan bilgilerle paralellik taşıması Taberi'nin bahsi geçen eserini oldukça önemli kılmaktadır. Bunun yanı sıra, Abdurrahmân bin Ebu Hatim er-Râzî'nin (ö. 811) *Tefsirü'l- Kur'âni'l Azîm* isimli eseri, Ali bin İbrahim el-Kummi'nin (ö. 903) *Tefsirü'l-Kummi* isimli eseri, Ebu Hayyan el-Endülûsi'nin (ö. 1344) *Bahrü'l-Muhit* isimli eseri ve İmadüddin ebu'l-Fida İsmail bin Kesir'in (ö. 1373) *Tefsirü'l-Kur'âni'l-Azîm* isimli eseri VI. yüzyıldan XIV. yüzyıla kadarki süreçte Yeremya'nın tefsir türü eserlerdeki yerini tespit etmek için kullanılmış olan kaynaklardır.

1.3. Erken Dönem İsrailoğulları Tarihinde Toplum Otoritesi

1.3.1. Peygamberlik

Antik İsrail tarihinde, Yahve'den aldığı ilahi vahyi insanlara doğrudan ileten peygamberler toplumsal anlamda önemli roller üstlenmişlerdir. Ancak peygamberlerin toplum üzerinde bir otoriteye sahip olmaları zaman içerisinde bir olgu halinde gerçekleşmiştir. Tarihsel süreçte peygamberliğin gelişimine ve bir otorite halini alarak krallar ve kohenlerle devlet yönetiminde söz sahibi olmalarına değinmeden önce Yahudiliğin içerisinde gelişim gösterdiği Antik Yakın Doğu¹⁵ havzasındaki peygamberlik anlayışını ele almak ve Antik İsrail tarihinde peygamberliğin ve ilgili terimlerin gelişimine değinmek önem arz etmektedir. Nitekim Antik Yakın Doğu

¹⁵ “Yakın Doğu” kavramı modern döneme ait bir söylemdir. Bu kavram; Urartu, Mezopotamya, Elam, Levant ve Anadolu medeniyetlerinin olduğu coğrafyayı niteleme amaçlı kullanılmıştır. Araştırmacılara göre, Antik Yakın Doğu tarihi M.Ö. 5000- M.Ö. VII. yüzyıl arasındaki dönem kapsamaktadır. Her ne kadar tartışmalı bir kavram olsa da alternatif bir söylem üretilmediği için çalışma boyunca bahsi geçen tarih aralığında varlığını sürdürmüş olan medeniyetler “Yakın Doğu” kavramı ile ifade edilecektir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Joshua J. Mark, “Near East”, *World History Encyclopedia*, 23 Ekim 2022, https://www.worldhistory.org/Near_East/, (14.08.2023).

toplumları politeist unsurlar barındırmakla birlikte o coğrafyada monoteist yaklaşıma sahip oldukları bilinen İsrailoğulları'nın peygamberlik anlayışı ile pek çok ortak noktaya sahip olduğu ve Yahudilikte peygamberlik konusuna ışık tutar nitelikte olduğu gözlemlenmektedir.

Akdeniz-Hindistan arasındaki bölgeyi kapsayan ve Yahudilikle beraber pek çok inanç sistemine ev sahipliği yapmış olan Yakın Doğu coğrafyasında peygamberlik ve vahiy olgusunun varlığı ile ilgili önemli birtakım arkeolojik verilere ulaşılmıştır. Mezopotamya'da yer alan Mari antik kentinde ortaya çıkan bazı veriler bu anlamda önem taşımaktadır. Bu bilgiler Babil Kralı Hammurabi'nin (ö. M.Ö. 1810-1750) Mari Krallığı'na son vermesi sırasında tahtta olduğu bilinen Mari Hükümdarı Zimri-Lim (ö. M.Ö. 1761) döneminde yazılmış elli adet mektup ve yazışmaya dayanmaktadır.¹⁶ Bahsi geçen arkeolojik verilerde Suriye ve Kenan coğrafyasında tarımdan sorumlu tanrı olarak bilinen Dagon adına Mari antik kentinde bir tapınağın inşa edildiği ve Dagon'un peygamberleri aracılığı ile krallara mesajlar ilettiği bilgisi yer almaktadır.¹⁷ Bu yönü ile peygamberliğin Mari toplumu için önemli bir yeri olduğu görülmektedir. M.Ö. VIII. yüzyılda ilk dönem Asur Krallığı'na ait ismi bilinmeyen bir dizi tablette İsrail peygamberlerinden İşaya ve Mika ile çağdaş olduğu düşünülen dokuzu kadın olmak üzere on üç peygamberin varlığına dair bilgiye ulaşılmıştır.¹⁸ Ayrıca, M.Ö. XI. yüzyıla ait olduğu düşünülen Amman Citadel yazıtlarında, M.Ö. 805-775 yılları arasındaki dönemi kapsayan Zakkur yazıtlarında¹⁹ ve son olarak 1967 yılında Ürdün'de keşfedilen ve M.Ö. 750-650 yılları arasındaki döneme ait olduğu düşünülen Deir 'Alla yazıtlarında,²⁰ bölgede keşfedilen ve peygamberlerin varlığı ve faaliyetleri ile ilgili Aramice yazılmış bilgilere ulaşılmıştır.²¹

¹⁶ Gale A. Yee ve Diğerleri *The Prophets: Fortress Commentary on the Bible Study Edition*, Minneapolis: Fortress Press, 2016, s. 651-652; M.Ö. 1775-1776 arası döneme ait olduğu düşünülen bu mektuplar ilk olarak 1948'de George Dossin tarafından tercüme edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Martti Nissinen, *Prophet and Prophecy in the Ancient Near East (Writings From the Ancient World)*, Peter Machinist (ed.), Atlanta GA: Society of Biblical Literature, 2003, s. 3.

¹⁷ Pinhas Artzi, "Dagon" *Encyclopaedia Judaica*, Michael Berenbaum ve Fred Skolnik (ed.), Second Edition, Vol. 5, Jerusalem: Keter Publishing House, 2007, s. 378.

¹⁸ Yee ve Diğerleri, *The Prophets: Fortress Commentary on the Bible Study Edition*, s. 650-651.

¹⁹ Yee ve Diğerleri, *The Prophets: Fortress Commentary on the Bible Study Edition*, s. 651-652.

²⁰ Baruch A. Levine, "The Deir 'Alla Plaster Inscription" *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 101, 1981, ss. 195-205.

²¹ Yee ve Diğerleri, *The Prophets: Fortress Commentary on the Bible Study Edition*, s. 651-652.

Antik Yakın Doğu coğrafyasında önemli bir konumu bulunan Mısır'da peygamberlik ve vahiy unsurları yer almaktadır. Yakın döneme kadar Mısır arkeolojik çalışmalarında peygamberlere dair verilere ulaşılmamıştır. Bu sebeple Antik Mısır dininde peygamberliğin olmadığına dair kanaat oluşmuş ancak son dönemde yapılan araştırmalar Antik Mısır dininde peygamberlerin varlığına ışık tutmuştur. Antik Mısır'da ilk defa monoteist inancı benimseyerek dini reformlar gerçekleştiren Kral Akhenaton'un (ö. M.Ö.1336) kendini hem tanrının oğlu hem de peygamber olarak nitelmesi pek çok araştırmacıya göre Antik Mısır dini inancında peygamberlik ve vahiy olgusunun varlığını destekler niteliktedir.²² Ne var ki, Mısır'da peygamberleri nitelerek için kullanılan *Hem Netcher* (tanrının hizmetkarı) tabiri yapılan tercümelerde rahipleri ifade etmek için kullanılmıştır.²³ Bunun yanı sıra, 1980 yılında Hiba kentinde bulunan ve M.Ö. 1100 yılına ait olduğu düşünülen *Wenamun* yazıtlarında geçen bir hikâyeye göre Mısırlı bir memur Karnak'ta bulunan Amun-Re tapınağına kereste taşımakla görevlendirilmiş, yolculuğu esnasında pek çok zorluk yaşamış ve yetkililer tarafından tutuklanmıştır. Hapishanede tutuklu durumda zikir halindeyken bir adam kendisine görünmüş ve onun serbest bırakılacağı müjdesini vermiştir. Burada bahsi geçen kişi peygamber özellikleri taşıyan biri olarak nitelendirilmektedir.²⁴

Antik Yakın Doğu coğrafyasında peygamberlik müessesinin varlığına dair yapılan araştırmalar; Mezopotamya, Asur ve Mısır'da peygamberliğin yanı sıra Yahudilikte peygamberlikle ilgili noktalara da ışık tutar niteliktedir.²⁵ Bu coğrafyada Yahudi peygamberlere dair bilgilerin pek çoğu Lakiş antik kentinde keşfedilmiş olan verilere dayanmaktadır. Burada keşfedilmiş olan ve M.Ö. 590 tarihinde yazılmış olduğu düşünülen İbranice mektupların M.Ö. VI. yüzyılda yaşayan Babil Kralı Nebukadnezzar'ın Yehuda Krallığı'na son vermesinden önceki dönemi tasvir ettiği düşünülmektedir.

²² Richard A. Gabriel, "Egyptian Monotheism and Akhenaten", *Gods of Our Fathers*, London: Greenwood Press, 2002, s. 41.

²³ Emily Teeter, *Religion and Ritual in Ancient Egypt*, New York: Cambridge University Press, 2011, s. 25.

²⁴ Yee ve Diğerleri, *The Prophets: Fortress Commentary on the Bible Study Edition* s. 651-652.

²⁵ Yee ve Diğerleri, *The Prophets: Fortress Commentary on the Bible Study Edition*, s. 652.

Bahsi geçen tarihlendirmeden hareketle Yeremya'nın yaşadığı dönemde yazılmış olduğu düşünülen Lakiş Mektuplarında, Yehuda Krallığı'nın son dönemi ve peygamberlerin toplum üzerinde ne tür etkilere sahip olduğu bilgisine ulaşmak mümkündür.²⁶ Bu mektuplarda önemli bir devlet memuru olan Tobia'nın bazı mucizelerden bahsettiği ve bu mucizeleri gerçekleştiren kişi olarak Yeremya'yı işaret ettiği görülmektedir. Ayrıca diğer bir mektupta ismi zikredilmeyen monoteist bir peygamberin varlığından bahsedilmiştir. Bu kişinin Yeremya olması kuvvetle muhtemeldir.²⁷ Yahudi peygamberleri ile ilgili bahsi geçen bilgilerin yanı sıra aynı coğrafyadan beslenen bu medeniyetlerde peygamberlik olgusu birtakım ortak ritüel ve uygulamalar içermektedir. Tanah peygamberlerinden İşaya'nın ilahî meclise girmeden önce uyguladığı ağız ve dil arındırma ritüeli Babil peygamberlerinde de mevcuttur. Örneğin Kehanet Kitabında (Barûm) Babil'in güneş tanrısı ve aynı zamanda peygamber olarak tasvir edilen Şamaş'ın ilahi meclise girerken ağız ve dil arındırma ritüeli uyguladığına dair bilgiler yer almaktadır.²⁸ Ayrıca tarım tanrısı Dagon, peygamberlerinden biri olan Malikdagan'a vahiy iletirken tıpkı Tevrat'ta yer alan Tanrı'nın Musa ile konuşmasında olduğu gibi kendisine bizzat görünmüş ve onunla konuşmuştur. Mari Kitabelerinde yer alan Dagon'un "Benim sözlerimle değil kendileri nasıl isterlerse öyle konuşuyorlar" ifadesi Tanah'ta Tanrı'nın peygamberlere kendi adına konuşma yetkisi vermiş olmasını çağrıştırmaktadır. Bu yetkiye sahip olan peygamber Mika ile ilgili pasaj Tanah'ta şu şekilde yer almaktadır: "Mika'yı çağırmaya giden haberci bak peygamberlerin hepsi krala iyi şeyler söyledi. Lütfen sen de onlar gibi iyi sözler söyle dedi. Fakat Mika 'Yahve'nin hakkı için, Yahve bana ne söylerse onu yaparım.'²⁹ Tüm bu verilerden hareketle Antik Yakın Doğu coğrafyasında peygamberliğin mevcut olduğunu ve bu anlayışın Yahudilikteki peygamberlik olgusu ile ortak bazı temel özellikler taşıdığını söylemek mümkündür.³⁰ Yahudilik tarihi boyunca peygamberlik, Yahve'nin İsrailoğulları ile çeşitli dönemlerde yapmış olduğu ahdin tekrarlanması ve bu ahdin şartlarına bağlı kalınmasını temel

²⁶ J. Philip Hyatt "Torah in the Book of Jeremiah", *Journal of Biblical Literature*, Vol. 60, No. 4, 1941, ss. 381-396.

²⁷ Nissinen, *Prophets and Prophecy in the Ancient Near East (Writings from the Ancient World)*, s. 212-217.

²⁸ Moshe Weinfeld, "Ancient Near Eastern Patterns in Prophetic Literature" *Vetus Testamentum*, Jerusalem: Brill, Vol. 27, 1997, ss. 178-195.

²⁹ I. Krallar, 22/13.

³⁰ Weinfeld, "Ancient Near Eastern Patterns in Prophetic Literature" s. 179-184.

olarak İsrailoğulları ile Tanrı arasındaki en önemli bağı ifade etmiştir.³¹ Üç bölümden oluşan Tanah'ın ikinci bölümünün “peygamberler” (Neviim-נביאים) olarak isimlendirilmesi, Yahudi dini geleneğinde peygamberliğin teşkil ettiği önemi vurgular niteliktedir. Yahudilikte peygamberlik müessesesi bu önemini korumaya devam ederek çeşitli bağlamlarda ele alınmış ve Yahudiliğin inanç esaslarından biri haline getirilmiştir.

Yahudilikte uzun bir süreçte tamamlanan ve seçilmişlik ile paralel bir kavram olan peygamberlik Tevrat'a göre ilk olarak İbrahim'le başlamıştır.³² İbrahim, İshak ve Yakup'u³³ kapsayan İbranî Ataları döneminde peygamberlik bir müessese halini almaya başlamıştır. Bu dönemde Yahve peygamber olarak seçtiği İbrahim'le bir ahit yapmış³⁴ ve bu ahdin İshak'ın soyu ile devam edeceğini bildirmiştir.³⁵ Tanrı; İbrahim, İshak ve Yakup'la gerçekleştirmiş olduğu ahdi ilerleyen dönemlerde Musa ile yenilemiş ve İsrailoğulları ile karşılıklı bir anlaşma gerçekleştirmiştir.³⁶ Bu dönemde, Musa'nın vahyi herhangi bir aracı olmaksızın doğrudan Yahve'nin kendini ona göstermesi şeklinde bizzat Tanrı'dan alması onu peygamberlikte zirve noktasına taşımıştır.³⁷ Ayrıca, Orta Çağ Yahudi din adamı Musa ibn Meymun (ö. 1204), Musa'dan önce ve sonraki dönemlerde yaşamış olan peygamberlerin herhangi bir hukuki yükümlülükle sorumlu tutulmamış olmalarını Musa'nın diğer peygamberlerden daha üstün olduğu şeklinde yorumlamıştır.³⁸ Musa'dan sonra peygamberliği devralan Yeşu'nun vefatı ile döneme ismini veren hakimler ortaya

³¹ Salime Leyla Gürkan, *Yahudilik*, 9. Basım, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları (İSAM Yayınları), 2022, s. 183-193.

³² Tekvin, 20/7; Gürkan, *Yahudilik*, s. 185.

³³ Mezmurlar, 105/5-15.

³⁴ Tekvin, 17/4, 7.

³⁵ Tekvin, 17/19-21.

³⁶ Salime Leyla Gürkan, *The Jews as a Chosen People: Tradition and Transformation*, New York: Routledge, 2009, s. 19.

³⁷ Tesniye, 34/10.

³⁸ Musa ibn Meymun, *Delaletü'l-Hairin*, Hüseyin Atay (çev.), Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974, s. 416.

çıkarak çevre kabilelerin tanrıları olan Baal³⁹ ve Aşera'ya⁴⁰ tapınan İsrail halkına⁴¹ rehberlik etme noktasında aktif rol üstlenmişlerdir.⁴²

Neviim bölümü içerisinde ilk sıralarda yer alan Yeşu, Hakimler, I-II Samuel ve I-II. Krallar kitaplarında anlatılan peygamberler “Önceki Peygamberler” (*Neviim Rişonim*-נביאים ראשונים) olarak isimlendirilmiştir. “Klasik Peygamberler” dönemi olarak da isimlendirilen bu dönemde İsrail peygamberlerin altın çağı yaşanmış, peygamberlerin toplumsal ve siyasi rollerinde değişimler ve dönüşümler meydana gelmiştir. Bu dönemde peygamberler, halk tarafından sağlık ve esenlik dilenebilecek, askeri taktiklerde kehanetlerine başvurulabilecek ve kayıp nesneleri bulma konusunda yardım talep edilebilecek kişiler konumuna gelmişlerdir.⁴³ Klasik dönem peygamberleri daha çok gündelik konularla ilgilenmişler ve bazı durumlarda cezbe halinde toplu kehanet örnekleri sergilemişlerdir.⁴⁴ Yahudi inancında, bu dönemde yaşayan peygamberlerle ilgili bilgilerin başkaları tarafından sözlü olarak aktarıldığı ve daha sonra farklı kişiler tarafından bir araya getirilerek kitaplara konu oluşturduğu düşünülmektedir.⁴⁵

İşaya, Yeremya, Hezekiel ve on iki peygamberin yer aldığı, M.Ö. VIII. yüzyılda Amos ve Hoşea ile başlayıp M.Ö. V. yüzyılda Babil Sürgünü'nden dönüşten sonra Malaki'nin peygamberliği ile son bulan dönem “Sonraki Peygamberler” (*Neviim Aheronim*-נביאים אחרונים) olarak isimlendirilmiştir. Sonraki Peygamberler, kuzeyde bulunan İsrail Krallığı'nın tarih sahnesinden silinmesi ve güneyde yer alan Yehuda

³⁹ Semitik dillerde sahip, yönetici, eş gibi çeşitli anlamlarda kullanılan Baal kavramı Kenan başta olmak üzere Mezopotamya bölgesinde tanrıların tamamına verilen isimdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Marvin H. Pope, “Baal Worship”, *Encyclopaedia Judaica*, Michael Berenbaum ve Fred Skolnik (ed.), Second Edition, Vol. 3, Jerusalem: Keter Publishing House, 2007, ss. 10-12.

⁴⁰ Aşera kavramı 1929 senesinden önce tamamen Talmud'a dayanan bilgiler ışığında yorumlanırken Suriye'nin Ugarit bölgesinde çivi yazısı tabletlerin bulunması ile bu tarihten sonra daha ayrıntılı bilgilerle güncellenmiştir. Bu tabletlerde verilen bilgilere göre Aşera (Atirat) bir Kenan tanrıçasıdır. Tanrı El'in eşi ve aynı zamanda denizlerin kraliçesi olarak bilinir. Ayrıca Tanrıça Aşera tanrılar panteonundaki en yaşlı tanrıça olarak Tasvir edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. William J. Fulco “Athirat”, *The Encyclopedia of Religion*, Vol. 1, New York: Macmillan Publishing, 1987, s. 491; Cengiz Batuk ve Mevlüde Köroğlu “Bir Yahudi Tanrıçası Olarak Aşera”, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 41, 2016, ss. 19-36.

⁴¹ Hakimler, 3/7.

⁴² Mustafa Sinanoğlu, “Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an-ı Kerim' de Nübüvvet”, (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul, 1995), s. 78.

⁴³ Baruch J. Schwartz “Prophecy”, *The Oxford Dictionary of the Jewish Religion*, New York: Oxford University Press, 1997, s. 547.

⁴⁴ Gürkan, *Yahudilik*, s. 187.

⁴⁵ Shalom M. Paul ve Diğerleri, “Prophets and Prophecy”, *Encyclopaedia Judaica*, Michael Berenbaum and Fred Skolnik (ed.), Second Edition, Vol. 16, Jerusalem: Keter Publishing House, 2007, ss. 566-586.

Krallığı'nın Babilliler tarafından ele geçirilmesi suretiyle halkın birçoğunun Babil'e sürgünü gibi birtakım önemli olaylara tanıklık etmişlerdir. Dönemin getirdiği zorluklar dolayısıyla daha çok bireysel olarak İsrail'in içerisinde bulunduğu olumsuz durumdan kurtulması ve eskiden olduğu gibi yeniden refah günlerine kavuşması için peygamberlik faaliyeti gerçekleştirmiş monoteist inanca aykırı yaşam biçimi benimseyen halkı uyarma konusunda çaba sarf etmişlerdir.⁴⁶ Sürgün dönemlerine şahitlik etmiş olan peygamberler kendilerine kitaplar izafe edilmesi dolayısıyla "Yazar Peygamberler" olarak da isimlendirilmişlerdir. Ayrıca bu döneme ait kitapların otobiyografik türde eserler olduğu, dolayısıyla bizzat peygamberler tarafından yazılmış olduğu genel bir kabuldür.⁴⁷

İbn Meymun (ö.1204) *Delâletü'l-Hairîn* isimli eserinin ikinci bölümünde peygamberlik bahsinde, peygamberliğin bir hakikat olduğuna değinmekte ve Musa'nın son peygamber olduğuna inanmanın Yahudilikte bir inanç gereği olduğunu vurgulamaktadır.⁴⁸ Ona göre peygamberlik, bilgi ve ahlak yönünden donanımlı olan ve kendini gerçekleştirme yolunda çaba sarf eden bireylere Tanrı'nın dilemesi sonucu verilen üstün bir niteliktir.⁴⁹ Dolayısıyla, Yahudilikte peygamberlik, Tanrı'nın sıradan bir insanı seçmesi ile mümkün olamayacağı gibi kişilerin peygamber olabilmek için çaba sarf etmeleri ile de tek başına mümkün olamamaktadır.⁵⁰

Yahudilikte vahiy farklı yöntemlerle iletilmiştir. Bu bağlamda, sadece Musa'nın vahyi alma şekli olan doğrudan Yahve'yi görmek suretiyle peygamber seçilmek mümkün olmuştur.⁵¹ Bununla birlikte, Yahve tarafından bir bilgilendirmeye tabi tutulma yöntemi ile de vahyin peygamberlere iletilmesi mümkün olmuştur. Bahsi geçen iki durum dışında rüyalar aracılığıyla vahye muhatap olmak⁵² ya da melek aracılığıyla vahyin peygamberlere ulaşması da mümkün olmuştur.⁵³

⁴⁶ Gürkan, *Yahudilik*, s. 187.

⁴⁷ Paul, "Prophets and Prophecy", s. 567.

⁴⁸ İbn Meymûn, *Delaletü'l-Hairîn*, s. 404, 413-414.

⁴⁹ İbn Meymun, *Delaletü'l-Hairîn*, s. 394.

⁵⁰ İbn Meymun, *Delaletü'l-Hairîn*, s. 395.

⁵¹ Sayılar, 12/6-8.

⁵² Tekvin, 28/11-14; Sayılar 12/6: 37/5; I. Krallar 3/4-5.

⁵³ Tesniye, 34/9; Sayılar, 11/25-27; İşaya, 42/1; 43/11; 59/21; 61/1, Zekarya, 7/12; Nehemya, 9/30; II. Samuel, 23/2; Tarihler, 15/1; 20/14; 24/20; Hezekiel, 1/1-11.

Tanah'ta peygamberleri ifade etmek için kullanılan birden fazla ifadeye rastlamak mümkün olmakla beraber bunlardan üç tanesi tam olarak “peygamber” kelimesinin anlamını karşılamaktadır. Bütün peygamberler için kullanılan ifadeler arasında yer alan *navi* (נָבִיא) kelimesi her ne kadar bazı araştırmacılar tarafından nereden türediği bilinmeyen bir kelime olsa da⁵⁴ bazı araştırmacılar bu kelimenin kuzeyde hüküm sürmüş olan Amoriler ve doğuda uzun süre varlığını korumuş olan Akadların içerisinde yer aldığı semitik doğu dil gruplarından İbraniceye geçtiğini düşünmektedirler.⁵⁵ “Çağırma”, “konuşma” anlamına gelen *nabua* (נָבִיא) fiilinden türemiş olan *navi* kelimesi İbranice bir terim olarak “tanrı adına konuşan kişi” anlamına gelmekte ve bu anlamı ile Grekçe *prophētēs* kelimesi ile eş anlamlılık arz etmektedir.⁵⁶ Tanah'ın Yunancaya ilk tercümesi olan Septuagint'te *navi* kelimesi *prophētēs* şeklinde çevrilmiş ve oradan batı dillerine aktarılmıştır. *Navi* kelimesi ilk olarak İbrahim için kullanılmıştır.⁵⁷ Ayrıca, Tanah'ta yalancı peygamberleri ifade ederken de *navi* kelimesi kullanılmaktadır. Bununla birlikte Tanah'ta ismi geçen kadın peygamberlerden Musa'nın kız kardeşi Miryam⁵⁸, Hakimler döneminde hakimlik yapmış olan Debora⁵⁹, Yasa Kitabı ile ilgili kendisine fikir danışılan Hulda⁶⁰, yalancı peygamberlerden biri olarak nitelendirilen Noadya⁶¹ ve İşaya peygamberin eşi⁶² için de *navi'a* (נְבִיאָה) kelimesi kullanılmıştır.⁶³ İbranice'de *navi* kelimesi ile eş anlamlı olarak kabul edilebilecek diğer bir kelime, “ruh adamı” anlamına gelen ve Tanah'ta isim tamlaması halinde sadece bir yerde geçen *İş-Ha-ruah* (אִישׁ הָרוּחַ) terimidir.⁶⁴

⁵⁴ Johannes Lindblom, *Prophecy in Ancient Israel*, Philadelphia: Fortress Press, 1963, s. 102.

⁵⁵ H. P. Müller, “Navi נָבִיא”, *Theological Dictionary of the Old Testament*, Johannes Botterweck ve Diğerleri (ed.), Cambridge: William B. Eerdmans Publishing, Vol. 9, 1998, ss. 130-150.

⁵⁶ Schwartz, “Prophecy”, s. 549.

⁵⁷ Tekvin, 20/7.

⁵⁸ Çıkış, 15/20.

⁵⁹ Hakimler, 4/4.

⁶⁰ II. Krallar, 22/14; II. Tarihler 34/22.

⁶¹ Nehemya, 6/14.

⁶² Nehemya, 6/14; Sinanoğlu, “Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an-ı Kerim' de Nübüvvet”, s. 24.

⁶³ Yahudilikte yalancı peygamberler İslam tarihi boyunca ortaya çıkmış olan yalancı peygamberlerden farklılık arz etmektedir. Tanah'ta yalancı peygamberler “navi” olarak isimlendirildiklerinden etimolojik olarak onları gerçek peygamberlerden ayırt edebilecek bir kriterin olmadığı görülmektedir. Ayrıca İslam'da sahte peygamberlerin mucize adı altında gerçekleştirmeye çalıştıkları eylemlerin tersi bir durum meydana geldiği bilinirken, Yahudilikte yalancı peygamberlerin mucizeler gerçekleştirdikleri ve kehanetlerinin vuku bulduğu görülmektedir. Ne var ki, Tanah'ta bir peygambere yakışmayacak tutumlar içerisinde olan kişiler yalancı peygamber olarak nitelendirilmişlerdir. Yeremya Kitabı, 2:8 bölümünde yer alan: “Peygamberler bile Baal adına peygamberlik yapıp işe yaramaz şeylerin ardınca gitti” söyleminden hareketle buradaki kişilerin olsa olsa sahte peygamberler olabileceği kanaati oluşmuştur. Paul, “Prophets and Prophecy”, s. 576.

⁶⁴ Hoşea, 9/7; Lindblom, *Prophecy in Ancient Israel*, s. 102.

Tanah'ta ilk dönem peygamberlerini ifade etmek için kullanılan terimlerden *roe* (רואה) ve *hoze* (חזה) eş anlamlı kelimeler olup her ikisi de “gizli olanı gören, algılayan kişi” anlamlarında kullanılmaktadır.⁶⁵ *Ra'a* (ראה) fiilinden türemiş olan ve güney semitik dillerden İbraniceye geçmiş olduğu düşünülen *rôe* kelimesinin⁶⁶ her ne kadar ilk olarak Kral Davut döneminde kohenlik yapmış olan Sadok için kullanıldığı ileri sürülse de⁶⁷ bu kanı tam olarak destek görememiş ve terimin ilk olarak erken dönem peygamberlerinden Samuel için kullanıldığına rastlanmıştır.⁶⁸ *Haza* (חזה) fiilinden türemiş olan “hoze” kelimesi ise ilk olarak Kral Davut döneminde saray peygamberliği yapmış olan Gad için kullanılmış olup⁶⁹ Tanah'taki kullanımlarda “roe” kelimesinden farklı olarak saray adına kahinlik yapan kişileri belirtme özelliği göstermektedir.⁷⁰ Gad'ın “Davud'un göreni” olarak nitelendirilmesi ona kâhinlik atfedildiğini göstermekte ve bu kanıyı desteklemektedir.⁷¹ Ayrıca Gad'ın hem *hoze* hem de *navî* olarak isimlendirilmesi bu iki kelimenin birbirleri ile eş anlamlı olduğunu ve birbirlerinin yerine kullanılabileceğini göstermektedir. Dolayısıyla *navi* kelimesi yerine kullanılan *roe* ve *hoze* terimleri aralarında küçük farklar bulunmakla beraber “peygamber” anlamında kullanılabilir olmaları dolayısıyla ortak özellik taşımaktadırlar. “Tanrı adamı” (יש האלהים-*ish ha-Elohim*) isimlendirmesi ilk defa Musa için kullanılmış olup çeşitli bağlamlarda Davut için de kullanıldığı görülmektedir.⁷² Gelecekte olan olayları görme anlamında da kullanılan “Tanrı adamı” tabiri bu tanımın aksine kahinler için kullanılmamakta sadece peygamberler için kullanılmaktadır.⁷³ Tanah'ta peygamberleri nitelemek için kullanılmakla birlikte ilk dönemlerde doğru yolda olan insanlar için de kullanılan “Yahve'nin kulları” (*obedey Yahve*-עבדי יהוה) ifadesi Musa'dan sonraki dönemde sadece peygamberleri ifade etmek için kullanılarak anlamı daraltılmıştır.⁷⁴ Bunların dışında peygamberleri ikaz etme amaçlı “peygamber

⁶⁵ Lindblom, *Prophecy in Ancient Israel*, s. 87.

⁶⁶ Fuhs, “Ra'a ראה” *Theological Dictionary of the Old Testament*, Johannes Botterweck ve Diğerleri (ed.), Vol. 1, 1998, ss. 208-242.

⁶⁷ Paul, “Prophets and Prophecy”, s. 577; Peygamberler için kullanılan “roe” kavramı Sadok için “gören kohen” (*ha-kohen ha-roe*-הכהן הרואה) anlamında kullanılmıştır. II. Samuel, 1/38; 15/27,

⁶⁸ I. Samuel, 9/24.

⁶⁹ II. Samuel, 24/11.

⁷⁰ II. Samuel, 24/11; Paul, “Prophets and Prophecy”, s. 577.

⁷¹ II. Samuel, 24/11; I. Tarihler, 21/9; Salime Leyla Gürkan, “Yahudi Geleneğinde Vahiy ve Peygamberlik”, *Vahiy ve Nübüvvet Serisi*: 2, 1. Basım, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kur'an Araştırmaları Merkezi Yayınları/ KURAMER Yayınları, İstanbul, (Ağustos 2018), ss. 41-76, 46.

⁷² Tesniye, 33/1; II. Tarihler, 86/14; Nehemya, 12/24.

⁷³ Samuel, 9/6; Ömer Faruk Harman, “Yahudilikte Peygamberlik ve Peygamber”, *İslam Tetkikleri Dergisi*, C. 9, 1995, ss. 127-161.

⁷⁴ Sinanoğlu, “Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an-ı Kerim'de Nübüvvet”, s. 29.

kullarım” (*obedey ha-Neviim*-עבדֵי הַנְּבִיאִים)⁷⁵ ve sadece klasik dönem peygamberlerini ifade etmek için “haber getiren” anlamındaki *malak* (מַלְאָךְ)⁷⁶ terimi kullanılmıştır.

Tanah’ta peygamberleri nitelemek üzere kullanılan “navi” ifadesi Yeremya Kitabı’nda pek çok defa Yeremya peygamberin kendisini nitelemek için kullanılmıştır. Yeremya Kitabı’nda kullanılan kavramlardan bir diğeri “obedey ha-Neviim”dir.⁷⁷ Bu kavram çoğul olduğundan İsrailoğulları’nı uyarma misyonu taşıyan peygamberlerin genelini ifade etmek üzere kullanılmıştır. Yeremya Kitabı’nda “Malak” terimi peygamber anlamında değil kralları nitelemek amacıyla kullanılmıştır.⁷⁸ “İş ha-Elohim” kavramı Yeremya Kitabı’nda kullanılmış fakat Yeremya’nın kendisini değil doğru yolda olduğu vurgulanmak istenen bir başkasını niteleme amaçlı kullanılmıştır.⁷⁹ Yeremya Kitabı’nda “ovedey Yahve”, “roe” ve “hoze” kavramlarına ise rastlanmamaktadır.

1.3.2. Yeremya Dönemine Kadar Peygamber, Kral ve Kohen İlişkileri

İsrailoğulları tarihinin ilerleyen safhalarında peygamberlik toplum otoritesini temsil etme açısından oldukça önemli bir yere sahip olmuştur. Ancak Yeşu’dan sonra bu otorite kısa süreliğine hakimler tarafından sürdürülmüştür.⁸⁰ İlk defa Saul’ün, Peygamber Samuel tarafından kutsanarak Yahve tarafından kral tayin edilmesi ile peygamberler ve krallar toplum otoritesinin devamını sağlamışlardır.⁸¹ Bu bağlamda, Yahudilikte kralların peygamberlerle beraber topluma yol gösterme gibi ilahi bir misyon taşıdığı görülmektedir. Nitekim Tanah’ta peygamberleri nitelemek amacıyla kullanılan “çoban” (*rai*-רֵעִי) anlamındaki kavram aynı zamanda kralları nitelemek için kullanılmıştır.⁸² İlk dönemlerden itibaren peygamberlerin halk ve krallarla olan yakın irtibatları ve İsrail’in kültürel öğelerini dış faktörlere karşı korumak için mücadele

⁷⁵ II. Krallar, 17/13.

⁷⁶ Malaki, 3/1; Sinanoğlu, “Kitab-ı Mukaddes ve Kur’an-ı Kerim’de Nübüvvet”, s. 30.

⁷⁷ Yeremya, 7/25; 26/5; 44/4; 35/15; 29/19.

⁷⁸ Yeremya, 27/3.

⁷⁹ Yeremya, 35/4.

⁸⁰ Ali Osman Kurt, “İki Kral- İki Hiyaye: Kral Saul ve Kral Davut: Tarih ve Mitoloji Işığında Bir Okuma”, *Milel ve Nihal: İnanç Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, C. 6, S. 1, 2009, ss. 262-287.

⁸¹ Tanah’a göre Samuel Şilo’da kohenlik yapan Eli’nin yanında Tanrı’nın hizmetine adanmıştır. Kohen Eli oğulları Hofni ve Pinehas’ın dini kurallara uymamaları sebebiyle Tanrı’nın yergisine maruz kalmış ve onun Tanrı ile irtibat hakkı elinden alınarak öğrencisi Samuel’e bahşedilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tolga Savaş Altınel, *İsrailoğulları’nın Kutsal Soyu Kohenler*, 1. Basım, İstanbul: Milel ve Nihal Yayınları, 2021, s. 104-105

⁸² Yeremya, 23/1-7; Hezekiel 34/8; Michael Avioz, “*I Sat Alone*”: *Jeremiah Among the Prophets*, First Edition, New Jersey: Tigris/Gorgias Press, 2009, s. 44.

ederek halkı bilinçlendirme amacıyla tebliğlerde bulunmaları, onların sosyal hayatta çeşitli rollere sahip olmalarını sağlamıştır. Bu durum Yahudilik tarihi bağlamında peygamberlik müessesesi ele alınırken peygamberlerin sadece teolojik yönleri ile değil aynı zamanda sosyal yaşam ve politik düzen üzerindeki etkileri ile de ele alınmasını ve bununla bağlantılı olarak krallarla olan ilişkilerini incelemeyi gerekli kılmıştır.

Musa döneminde özel bir statü kazanan ve Tanrı'nın hizmetine seçilen din adamı sınıfı kohenler de peygamberler ve krallar gibi ilahi bir otoriteyi teşkil etmişlerdir.⁸³ Yahudilikte kohenlik ilk defa Tanrı'nın dilemesi sonucu Harun ile başlamış⁸⁴ ve onun soyundan devam etmiştir. Tanah'taki anlatımlara göre Tanrı, Harun'un torunu olan Pinehas ve soyu ile ebedi kohenlik anlaşması yapmıştır. Pinehas hem Musa hem Yeşu dönemlerinde oldukça önemli bir isim olarak birtakım görevlerin başında yer almıştır.⁸⁵ İlk dönemlerde kohenler Mabet henüz inşa edilmediği için Toplanma Çadırı'nda kurban geleneğinden sorumlu kişiler olmuşlardır ve bu gelenek Mabet'in inşasından sonra orada devam ettirilmiştir.⁸⁶ Bunun yanı sıra kohenler; davalarda yargıçlık görevi üstlenmiş, geçmiş ve gelecekle ilgili esrarengiz olayları çözüme kavuşturmuş, hastaları iyileştirmek için mistik birtakım öğelere başvurmuş ve eğitimci sıfatı ile toplumda yer almışlardır.⁸⁷ Sosyal hayatta kohenler aktif faaliyet yürütmüş ve peygamberlerden aldığı ilahi yetkiyi kralları yönlendirme noktasında kullanarak onlara danışmanlık yapmışlardır.⁸⁸

Tanah'ta, Yahudilik tarihi boyunca yaşamış olan peygamberlerin, krallar ve kohenlerle irtibatları çeşitli örnekler üzerinden aktarılmaktadır. Yahudilik tarihinde krallık müessesesi, İsrailoğulları'nın, Kohen Eli tarafından yetiştirilmiş olan dönemin peygamberi Samuel'den kendileri için bir kral tayin etmesini istemeleri⁸⁹ ve

⁸³ İsrailoğulları arasından Tanrı tarafından din adamı olarak seçilen ilk kişi Levililer soyuna mensup olan Harun olmuştur. "Levililer" kavramı her ne kadar soy olarak Harun ile bağlantılı bir üst kimliği ifade etse de genel kullanımlarda Harun soyunun dışında kalan üst soy için kullanılmıştır (Kehtaoğulları, Gerşonoğulları ve Merarioğulları) Ayrıntılı bilgi için bkz. Çıkış, 28/1-4; Altınel, *İsrailoğulları'nın Kutsal Soyu Kohenler*, s. 6-7.

⁸⁴ Levililer, 1-2.

⁸⁵ Altınel, *İsrailoğulları'nın Kutsal Soyu Kohenler*, s. 104-105.

⁸⁶ Salime Leyle Gürkan, "Rabbâniyyûn", *TDV İslam Ansiklopedisi* (DİA), C. 34, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007, ss. 636-655.

⁸⁷ Menahem Haran ve Diğerleri, "Priests and Priesthood", *Encyclopaedia Judaica*, Michael Berenbaum ve Fred Skolnik (ed.), Second Edition, Vol. 16, Jerusalem: Keter Publishing House, 2007, ss. 513-526.

⁸⁸ Nissinen, *Prophecy and Prophets in Ancient Near East (Writings From the Ancient World)*, s. 13.

⁸⁹ I. Samuel, 8/5, 19.

Yahve'nin bu durumu onaylaması ile başlamıştır.⁹⁰ Böylece Bünyamin kabilesinden Saul'ün Peygamber Samuel tarafından bir dizi sına sonu kral olarak seçilmesi ve mesh edilmesi Yahudilikte tıpkı peygamberlik gibi krallık müessesinin de kutsiyete bürünmesi şeklinde ortaya çıkmıştır.⁹¹ Saul, yaşadığı dönem boyunca Samuel aracılığı ile Yahve'nin yönlendirmelerine muhatap olmuş fakat yapmış olduğu hatalardan dolayı Samuel tarafından uyarılar almış ve en nihayetinde savaşta yenildiğini öğrendiğinde intihar etmek suretiyle hayatına son vermiştir.⁹² Tanah'a göre Tanrı, ilahi buyruğa aykırı hareket ettiği gerekçesiyle Saul'ü kral seçtiğine pişman olmuş ve onun yerine Yehuda soyundan Davud'u, Samuel aracılığıyla kral olarak tayin etmiştir.⁹³ Saul'den sonra Birleşik Monarşi döneminde Kral Davut'un sarayında Samuel dahil olmak üzere üç farklı peygamber danışman olarak görev almıştır.⁹⁴ Davut'a danışmanlık yapmak üzere Gad ve Natan peygamberlerin sarayla irtibat halinde olmaları "saray peygamberleri" tabirini ortaya çıkarmıştır.⁹⁵ Bu sayede Davut, Tanrı'nın Ahit Sandığı için Kudüs'te bir mabet inşa etmek istediği zaman bu kararı ile ilgili olarak Natan'a başvurmuştur.⁹⁶ Natan, Kral Davut'un döneminin ardından onun oğlu Süleyman'ın kral olması için en büyük destekçiler arasında yer almıştır. Süleyman'ı kral olarak mesh eden ve topluma bunu ileten kişi ise yine Natan ile iyi ilişkilere sahip olan Kohen Sadok olmuştur.⁹⁷ Birleşik Monarşi döneminden sonra da peygamberler doğru yolu takip eden kralları destekleme ve danışmanlık yapma, yanlış yolda olan kralları ise uyarma ve Tanrı tarafından gelecek olan felaketi aktarma misyonunu devam ettirmişlerdir. Bu bağlamda, Yahve'nin emirlerini yerine getirmemekle itham edilen Kuzey İsrail Kralı Ahab,⁹⁸ Aram halkı ile savaşacağı esnada zafer elde edip edemeyeceğini Peygamber Mika'ya danışmış ve kendisinden savaşta yenileceği ve öldürüleceği haberini almıştır.⁹⁹ Öte taraftan Kuzey İsrail Krallığı peygamberlerinden biri olan İşaya, Yehuda'ya gelerek sırasıyla Yahve

⁹⁰ I. Samuel, 8/22.

⁹¹ I. Samuel, 10/1-24.

⁹² I. Samuel, 31/4-6.

⁹³ Salime Leyla Gürkan, *İbrahim'den Ezra'ya İsrailoğulları Tarihi: Yahudi ve İslam Kutsal Metinleri ve Tarihi-Arkeolojik Bilgiler Işığında*, Gözden Geçirilmiş İkinci Basım, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları/İSAM Yayınları, 2019, s. 172-173.

⁹⁴ Gürkan, "Yahudi Geleneğinde Vahiy ve Peygamberlik", s. 41.

⁹⁵ Lindblom, *Prophecy in Ancient Israel*, s. 76.

⁹⁶ II. Samuel, 7/2-3.

⁹⁷ I. Krallar, 1/39.

⁹⁸ I. Krallar, 18/ 17-18.

⁹⁹ I. Krallar, 22/15-23.

tarafından atası Davut gibi doğru yolda olmamakla itham edilen Kral Ahaz¹⁰⁰ ve Kral Hizkiya'nın önemli danışmanlarından biri pozisyonunda Kudüs'te aktif peygamberlik faaliyeti yürütmüştür. İşaya'nın destek ve yönlendirmeleri ile Kral Hizkiya M.Ö. 701 yılında Asur saldırılarına karşı koyarak Kudüs'ün düşüşüne engel olabilmıştır.¹⁰¹ Ayrıca, Yahudi geleneğinde Kral Hizkiya, inançlı bir nesle sahip olmak için İşaya peygamberin kızı ile evlenerek peygamberler ve krallar arasındaki irtibatın soy aracılığıyla devam etmesini sağlamıştır.¹⁰² Ancak Tanah'ta verilen bu örnekler peygamberlerin kral ve kohenlerle olan ilişkilerinin her zaman iyi olduğu anlamını taşımamaktadır. Yeremya, Sefanya ve Hulda, Kral Yoşiya dönemine tanıklık etmiş olan peygamberlerdir. Ne var ki, Yoşiya reformlarında Sefanya ve Yeremya peygamberlerin değil Hulda'nın ismi anılmaktadır.¹⁰³ Sefanya'nın bu dönemde yaşadığı kendisine ait olan Sefanya Kitabı'nda yer alan bilgilere dayanmakta¹⁰⁴ ve bunun dışında Yoşiya ile herhangi bir bağlantısının olduğu görülmemektedir. Yeremya ise daha önce bahsi geçen peygamberlerin kendi dönemlerindeki krallara danışmanlık yaptıkları gibi Yoşiya'nın danışmanlığına başvurduğu bir isim olmamıştır. Yeremya'nın ismi kendi kitabı dışında sadece II. Krallar Kitabı'nda Kral Yoşiya'nın öldürülmesinden sonra kendisine ağıt yakılması ile ilgili pasajda yer almaktadır: “Yeremya, Yoşiya için ağıt yaktı. Bütün erkek ve kadın ilahiciler de bugüne kadar ağıtlarında hep Yoşiya' dan söz ederler. İsrail'de bir gelenek haline gelen bu ağıtlar diğer ağıtlar arasına kaydedilmiştir.”¹⁰⁵ Kendisine ağıt yakılması ile ilgili bu pasajdan hareketle yaptığı iyi işler neticesinde Yoşiya'nın Tanrı tarafından desteklenen bir kral olduğu ve bunun Yeremya aracılığı ile vurgulandığı görülmektedir. Ancak Yeremya'nın ismi daha çok Yoşiya'dan sonraki krallara gelecek olan felaketi haber vermesi şeklinde anılmıştır. Yeremya, kendi dönemindeki krallara Babil sürgünü ile ilgili uyarılarda bulunmuş ve halka rehberlik etme çabası içerisinde olmuştur. Bunun yanı sıra, Tanah'ta Yeremya'nın Harun soyundan din adamı sınıfına mensup bir aileden geldiği bilgisine ve dolayısıyla kohenlik vasfının olduğuna yer verilmektedir.¹⁰⁶ Ancak Yahudi dini literatüründe Yeremya'nın bir kohen vasfı ile

¹⁰⁰ II. Krallar, 16/2; II. Tarihler, 28/1.

¹⁰¹ II. Krallar, 19/6; 7/32-34; Israel Finkelstein ve Neil Asher Silberman, *The Bible Unearthed: Archaeology's New Vision of Ancient Israel and the Origin of Its Sacred Texts*, First Edition, New York: Touchstone, 2002, s. 253.

¹⁰² Talmud, Berakhot 10a: 28-32.

¹⁰³ I. Tarihler, 34/22-27; II. Krallar, 22/24-20.

¹⁰⁴ Sefanya, 1/1.

¹⁰⁵ II. Tarihler, 35/25.

¹⁰⁶ Yeremya, 1/1.

hareket ettiği bilgisine rastlanmamaktadır. Yahudi geleneğinde Yeremya daha çok peygamber sıfatı ile ön plana çıkmıştır.

Sonuç olarak, tarihsel süreçte birbirleri ile etkileşim halinde bulunan İsrail ve diğer Yakın Doğu toplumlarında peygamberlik olgusu bağlamında; dilsel kavramlar, ritüeller ve toplumsal roller noktasında benzerliklerin olduğu bilinmektedir. Bu durum, Antik Yakın doğu toplumları üzerine gerçekleştirilen çalışmaların, Yahudilikte peygamberlik ve sosyal otorite konusuna ışık tutar nitelikte olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan erken dönem İsrail toplumunda peygamberliğin yanı sıra farklı otorite oluşumlarının varlığı dikkat çekmektedir. Harun'un Tanrı tarafından ilk kohen olarak seçilmesi ile kohenlik müessesesi ve yine Tanrı tarafından Saul'un Samuel aracılığı ile ilk kral olarak seçilmesi ile de krallık müesseseleri peygamberliğin yanı sıra eş iki otorite sistemini daha meydana getirmiştir. İsrailoğulları tarihinde peygamber, kral ve kohenlerin birbirleri ile irtibat halinde olduğu bilinmektedir. Peygamberler, krallar ve kohenler bazı dönemler iyi bazı dönemlerde ise kötü ilişkilere sahip olmuşlardır. Peygamber Yeremya'nın da bu anlamda kendi dönemindeki krallar üzerinde çeşitli etkilere sahip olduğu ve Tanrı'dan aldığı yetki ile birtakım yönlendirmelerde bulunduğu görülmektedir. Tanah'ta yer alan bilgilerden hareketle Yeremya'nın kendi döneminde yaşamış olduğu bilinen Kral Yoşiya ile oldukça sınırlı bir iletişime sahip olduğuna yer verilmekte ve araştırmalarda bu durum oldukça tartışmalı bir konu olarak gündeme gelmektedir. Bu sebeple Peygamber Yeremya ve Kral Yoşiya arasındaki ilişki bir sonraki bölümde detaylı olarak ele alınacaktır.

BÖLÜM II

YAHUDİLİKTE YEREMYA PEYGAMBER

2.1. Yeremya'nın Doğumu, Soyu ve Peygamberliği

Yeremya, Kuzey İsrail Krallığı sınırları içerisinde yer alan ve Levilileri'in çoğunlukta olduğu Anatot şehrinde dünyaya gelmiştir.¹⁰⁷ Yehuda Kralı Yoşiya'nın (ö. M.Ö. 609) krallığının on üçüncü yılında (M.Ö. 626)¹⁰⁸ İsrailoğulları Tanrısı Yahve tarafından peygamber olarak seçilmiştir.¹⁰⁹ Peygamberliğin, Yeremya'ya verilmesi Tanah'ta şu şekilde belirtilmektedir:

Yehova'nın bana ilk sözü şöyleydi: "Seni ana karnında biçimlendirmeden önce tanıdım, rahimden çıkmadan önce kutsadım. Seni milletlere peygamber yaptım." Ama ben: "ah, ulu rab Yehova! ben çocuğum, nasıl konuşacağımı bilmiyorum" dedim. Bunun üzerine Yehova, "ben çocuğum deme" dedi. "Seni kime gönderirsem "gideceksin. Sana ne emredersem söyleyeceksin. Onların karşısında korkma. Çünkü seni kurtarmak için ben seninleyim." Yehova'nın sözü. Yehova sonra elini uzatıp ağzıma dokundu ve "işte sözlerimi ağzına koydum" dedi.¹¹⁰

Talmud'a¹¹¹ göre Yeremya sünnetli olarak doğmuş henüz annesinin karnındayken "kendi adımı almadan anne karnından ayrılmayacağım" diyerek ailesini bir isim arayışına sürüklemiştir. Babası pek çok isim sıralamasına rağmen hiçbirini kabul

¹⁰⁷ Frank S. Frick, *The City in Ancient Israel*, Missoula: Scholar Press for the Society of Biblical Literature, 1977, s. 249.

¹⁰⁸ Pek çok kaynak Tanah'ta bahsi geçen tarihin M.Ö. 626 yılına denk geldiğini ifade ederken diğer bazı kaynaklarda M.Ö. 627 yılı belirtilmektedir. İlk görüş daha yaygın olduğundan konu ile ilgili olarak bu tarih esas alınmıştır. Her iki görüşü esas alarak tarih belirten gruplar için bkz. Edward Silver, "The Prophet and the Lying Pen: Jeremiah's Poetic Challenge to the Deuteronomistic School", (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*, The University of Chicago, 2009) s. 8; Hyatt, "Jeremiah and Deuteronomy", s. 159; Bandstra, *Reading the Old Testament: Introduction to the Hebrew Bible*, s. 323; Michael Heltzer, "Some Questions Concerning the Economic Policy of Josiah, King of Judah", *Israel Exploration Journal*, Vol. 50, No. 1/2, 2000, ss. 105-108, 106; Hirsch ve McLaughlin, "Josiah", *Jewish Encyclopedia*, ss. 295-296, <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/8926-josiah>, (12 Mayıs 2023).

¹⁰⁹ Yeremya, 1/2.

¹¹⁰ Yeremya, 1/4-9; Alan Unterman, *Dictionary of Jewish Lore and Legend*, London: Thames and Hudson, 1991, s. 102-103.

¹¹¹ M.S. III. yüzyıldan VI. yüzyıla kadarki süreci kapsayan dönemde Kudüs ve Babil ekollerinin birer eseri olarak ortaya çıkan Talmudlar Yahudi geleneğinde Tevrat'ın yorumu olarak görülmekte ve hukuki, etik, felsefi, teolojik ve tarihi konularda "rabbi" şeklinde adlandırılan Yahudi dini alimleri tarafından ortaya atılmış olan tartışma ve yorumlardan oluşan öğretileri kapsamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Salime Leyla Gürkan, "Talmud", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 39, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010, ss. 550-552.

etmemiş ve en sonunda gökten Elyesa peygamber gelerek adını “Tanrı’nın büyüttüğü kişi” anlamına gelen “Yeremya” (Yirmiyahu-ירמיהו)¹¹² koymuştur.¹¹³

Yeremya, Harun soyundan din adamı sınıfına mensup bir aileden gelmektedir. Bu soy zincirinin Kral Davut döneminde yaşamış olan ve bu dönemin iki önemli kohen ekolünden birini temsil eden Evyatar (Abiathar) ile devam etmiş olması kuvvetle muhtemeldir.¹¹⁴ Tanah’a göre Evyatar, Şilolu kâhin Eli’nin soyundan gelen Başkohen Ahimelek’in oğlu ve Nob katliamından kurtulan tek kişidir.¹¹⁵ Tanah’ta bu olaya şu şekilde yer verilmektedir:

Ancak Ahituv oğlu Ahimelek’in Evyatar adındaki oğlu kaçıp kurtuldu ve Davut’un yanına gitti. Evyatar, Davut’a “Saul, Yehova’nın kâhinlerini öldürt” dedi Davut “bunu o gün anlamıştım” dedi. “Çünkü Edomlu Doeg oradaydı; Saul’e haber vereceğini biliyordum. Babanın, bütün ev halkının ölümüne ben sebep oldum. Yanımda kal. Korkma senin canına kastedenler benim de canıma kastetmiş. Seni ben koruyacağım” dedi.¹¹⁶

Bu olaydan sonra Kral Davut döneminde Evyatar başkohen unvanını almıştır. Fakat Davut’un yaşlanmasıyla beraber oğulları Adoniya ve Süleyman’ın taht kavgasında Evyatar’ın Adoniya taraftarı bir tutum sergilemesi kendi aleyhine sonuçlanmıştır. Davut’un vefatından sonra Süleyman; annesi Bat-Şeva, Başkohen Sadok ve Peygamber Natan’nın desteğini alarak tahta oturmuş ve Evyatar’ın Kudüs başkohenliği görevine son vererek onu Anatot’a sürgün ettirmiştir.¹¹⁷ Evyatar bir başkohen olması dolayısıyla idam ettirilen Adoniya ve onun taraftarı olan General Yoav ile aynı cezaya tabi tutulmamış ancak Kudüs’ten uzakta küçük bir yerleşim yeri olan Anatot’ta hayatını idame ettirmek zorunda kalmıştır. Evyatar’ın tüm yetkileri

¹¹² Tanrı (יהו), büyüttü (רם).

¹¹³ Louis Ginzberg, *Legends of the Jews*, Henrietta Szold ve Paul Radin (çev.), Second Edition, Vol. 2, Philadelphia: The Jewish Publication Society, 2003, s. 1067-1070.

¹¹⁴ Michael Berenbaum ve Fred Skolnik (ed.), “Abiathar” *Encyclopaedia Judaica*, Second Edition, Vol. 1, Jerusalem: Keter Publishing House, 2007, ss. 254-255.

¹¹⁵ I. Samuel 22/19; Altinel, “İsrailoğulları’nın Kutsal Soyu Kohenler” s. 105; H. G. Judge, “Aaron, Zadok and Abiathar”, *The Journal of Theological Studies*, Vol. 7, No. 1, 1956, ss. 70-74; Nob, kohenlerin merkezi konumunda olan bir yer ismidir. Tanah’a göre bahsi geçen katliam Saul ve Davut arasındaki sürtüşmelerin bir sonucu olarak vuku bulmuştur. Katliam, Saul taraftarı Edomlu Doeg tarafından gerçekleştirilmiştir. Saul’ün emriyle Edomlu Doeg seksen beş kohenin ve sivil halkın canına kıymış hayvanları telef ederek büyük bir tahribata sebep olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz., Michael Avi-Yonah, “Nob”, *Encyclopaedia Judaica*, Michael Berenbaum ve Fred Skolnik (ed.), Second Edition, Vol. 15, Jerusalem: Keter Publishing House, 2007, s. 291.

¹¹⁶ I. Samuel, 22/22-23.

¹¹⁷ Anatot, Harun soyundan kohenlerin bulunduğu küçük bir yerleşim yeridir. Buraya sürgün edilen Evyatar ise burada kendi ekolünü devam ettirerek Anatot’un dini bir merkez olmasını sağlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Friedman, *Kitabı Mukaddes’i Kim Yazdı?*, s. 57-58, 174; Bandstra, *Reading the Old Testament: An Introduction to the Hebrew Bible*, s. 267, 326.

elinden alınırken Sadok, Süleyman'ın krallığı ile birlikte tek kohen statüsüne sahip olmuş ve güçlü bir konumu elinde bulundurma imkanına sahip olmuştur.¹¹⁸ Diğer taraftan Yeremya'nın babasının ismi Tanah'ta Hilkiya olarak belirtilmektedir.¹¹⁹ Hilkiya isminden yola çıkarak Yeremya'nın babasının kim olduğu ile ilgili öne sürülen çeşitli görüşler mevcuttur. Bazı araştırmacılar Yeremya'nın, Kral Yoşiya döneminde Yasa Kitabı'nı bulan Başkohen Hilkiya'nın oğlu olduğunu ileri sürseler de bu dönemde yaşayan Hilkiya ile Yeremya'nın babası olan Hilkiya'nın aynı kişi olabileceği fikri araştırmacıların büyük bir çoğunluğu tarafından reddedilmektedir.¹²⁰

Tanah'ta Yeremya'nın Anatot'taki yaşamı ile ilgili ayrıntılı bilgiye rastlanmamakla birlikte onun peygamberliğe başladığı tarih Yoşiya'nın krallığının on üçüncü yılı olarak aktarılmaktadır.¹²¹ Yeremya'nın Yoşiya'nın krallığının on sekizinci yılında Kudüs'e gelerek burada bir yaşam sürdüğü bilinmektedir.¹²² Yeremya; Sefanya, Nahum, Habakkuk ve Hulda peygamberlerle aynı dönemde yaşamıştır.¹²³ Kendisi gibi din adamı sınıfına mensup olan Peygamber Hezekiel de bu dönemde yaşamış ve Babil'e sürgün edilen grubun içerisinde yer almıştır.¹²⁴ Ayrıca Yeremya Kitabı'nda onun gibi sürgün kehanetlerinde bulunan Uriya isimli bir peygamberin varlığı dikkat çekmektedir.¹²⁵ Ancak Yeremya'nın Tanah'ta bahsi geçen peygamberlerden hiçbiri ile yakın bir irtibatının olmadığı görülmektedir. Bununla birlikte Yeremya, bu dönemde yaşayan ve kendisini peygamber olarak tanıtan Hananya ile birtakım münakaşalar yapmıştır. Bu münakaşalar sonucunda Hananya'nın, Babil'e sürgün edilen halkın iki yıl içerisinde Yehuda topraklarına geri döneceğine dair kehaneti vuku bulmamıştır.¹²⁶ Buna mukabil, Yeremya'nın Hananya'nın ölümüne dair kehaneti gerçekleşmiş ve o, Yeremya'nın belirtmiş olduğu tarihte hayatını kaybetmiştir. Böylece Hananya'nın

¹¹⁸ Bandstra, *Reading the Old Testament: An Introduction to the Hebrew Bible*, s. 326.

¹¹⁹ Yeremya, 1/1.

¹²⁰ Harold Henry Rowley, "The Early Prophecies of Jeremiah in Their Setting", *The University of Manchester*, Edward Robertson (ed.), 1962, ss. 198-234, 204.

¹²¹ Yeremya, 1/2; R. J. Zwi Werblowsky ve Geoffrey Wigoder (ed.), "Jeremiah", *The Oxford Dictionary of the Jewish Religion*, 1. Basım, New York: Oxford University Press, 1997, s. 366.-367.

¹²² Ömer Faruk Harman, "Metin Muhteva ve Kaynak Açısından Yahudi Kutsal Kitapları", *(Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul 1988)*, s. 116.

¹²³ Noegel ve Wheeler, "Jeremiah", s. 164.

¹²⁴ Friedman, *Kitabı Mukaddes'i Kim Yazdı?*, s. 217.

¹²⁵ Yeremya, 26/20.

¹²⁶ Yeremya, 28/15-17.

sahte bir peygamber olduğu ortaya çıkmıştır. Bu durum aynı zamanda Yeremya'nın gerçek bir peygamber olduğunun kanıtı olarak değerlendirilmiştir.¹²⁷

Yeremya'nın peygamberliği süresince uğraştığı en temel problem Babil Sürgünü, sürgüne sebep olan faktörler ve sürgün sonrasında dağılan halkı toparlama çabası etrafında şekillenmiştir. Rabbani gelenek Yeremya'nın peygamberlikte takip ettiğı çizgiyi İşaya'dan miras aldığını içeren ifadelerle yer vermektedir. İşaya gibi Yeremya da Asur ve Mısır arasında gerçekleşecek olan bir savaşı ön görmüş ve kuzey tarafından bir felaketin geleceğini haber vermiştir.¹²⁸ Ayrıca, Babil esaretinin biteceğine dair Yeremya'nın ön gördüğü yetmiş yıllık süreç kendinden sonra birçok peygamberin söylemine konu olmuştur. Bu peygamberlerden biri olan Daniel sürgündeki halk Tanrı'ya itaat ederse Yeremya'nın ön gördüğü şekilde sürgünün biteceğini haber vererek Yeremya'nın sürgün kehanetini desteklemiştir.¹²⁹

2.2. Kral Yoşiya Reformları ve Yeremya

Kral Yoşiya devlette nüfuz sahibi kişiler¹³⁰ tarafından babası Kral Amon'un suikastını gerçekleştirenlerin öldürölmek suretiyle cezalandırılmalarının ardından sekiz yaşında tahta oturulmuştur.¹³¹ Tanah'ta, sekiz yaşında bir kralın tek başına devlette yetkili olmasının önüne geçilerek bu sayede devlet yönetiminde söz sahibi olmaya hak kazanan kişilerin isimleri; Azalya oğlu Katip Şafan¹³², Şafan oğlu Ahikam¹³³ saray sekreteri Yoahaz oğlu Yoah¹³⁴, Mikaya oğlu Akbor¹³⁵ Mika oğlu Abdon¹³⁶ ve Başkohen Hilkiya¹³⁷ olarak sıralanmaktadır.¹³⁸ İsmi belirtilen kişilerin desteğı ile

¹²⁷ Jack R. Lundbom, *Jeremiah: 21-36: A New Translation with Introduction and Commentary*, William Foxwell Albright ve David Noel Freedman (ed.), Vol. 21B, New York: The Anchor Bible/ Doubleday, 2004, s. 290.

¹²⁸ Ginzberg, *Legends of the Jews*, s. 1059.

¹²⁹ Ginzberg, *Legends of the Jews*, s. 1112-1113

¹³⁰ Bu kişiler için kullanılan tabir Tanah'ta “am-ha'arets” עַם הָאָרֶץ şeklinde yer almaktadır. Bu tabir “halk” anlamına gelmektedir. Ancak burada politik anlamda söz sahibi olan kişileri belirtmek üzere kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Heltzer “Some Questions Concerning the Economic Policy of Josiah, King of Judah”, s. 105.

¹³¹ II. Krallar, 21/24.

¹³² II. Krallar, 22/3

¹³³ II. Krallar, 22/12.

¹³⁴ II. Tarihler, 34/8.

¹³⁵ II. Krallar, 22/12-14.

¹³⁶ II. Tarihler, 34/20.

¹³⁷ II. Krallar, 22/4, 8, 10, 12; II. Tarihler, 9/14-15, 18, 20.

¹³⁸ Heltzer, “Some Questions Concerning the Economic Policy of Josiah, King of Judah”, s. 105-106.

zamanla güç kazanan Yoşıya; Musa, Davut ve Yeşu gibi Yahudilik tarihinde önemli liderlerle özdeşleştirilecek kadar önemli bir konuma gelmeyi başarmıştır.¹³⁹ Tanah'ta “Davut’un yolundan giderek doğruyu yapan kral”¹⁴⁰ olarak nitelendirilen Kral Yoşıya, kendi döneminde önemli reformlar gerçekleştirmiştir. İsrailoğulları tarihinde tek Tanrı, tek Mabet vurgusu ile dini; tek millet, tek toprak parçası vurgusu ile de siyasi mecrada büyük etkileri bulunan bu reformların nasıl bir seyir halinde olduğu Tanah'ta II. Krallar 22/3-23/25 ve II. Tarihler 34/1-35/19 kitaplarının ilgili bölümlerinde aktarılmaktadır.

Birçok araştırmacı bu reformlarda Yeremya'nın da önemli bir figür olduğunu ve Yoşıya'ya destek verdiğini ileri sürmektedir. Tarihçi Edward T. Harper (ö. 1921), Yeremya Kitabı 11:1-8 pasajlarında yer alan ifadelerden hareketle Yeremya'nın kendisini tamamen bu reformların uygulanmasına verdiğini ve peygamberlik vasfını kullanarak kendi söylemleri ile Kudüs sokaklarında reformun uygulanması için önemli ölçüde çaba sarf ettiğini ileri sürmektedir. Yeremya 11:1-2 pasajlarında yer alan “Yeremya'ya Yahve'den gelen söz. Bu ahitteki sözleri herkes dinlesin”¹⁴¹ cümlesinde yer alan “bu ahit” kavramının,¹⁴² Yoşıya'nın reformları esnasında “kral, Yahve'nin önünde ahit yaptı”¹⁴³ ifadesini destekleyici nitelikte olduğu ileri sürülmektedir.¹⁴⁴ Bu görüşe göre Yeremya kendi kitabında bir ahit yapılmasından söz etmeden “bu ahit” kavramını kullanarak reformlara işaret etmiştir. Ayrıca, Yeremya Kitabı'nda, Yoşıya dönemine ve reformlarına dair doğrudan bir atıf bulunmamasına rağmen araştırmacılara göre Yeremya Kitabı'nın temel konuları ve Yoşıya'nın reformları paralellik arz etmektedir. Buna göre Yeremya, monoteizme geri dönüş çağrısı,¹⁴⁵ kayıp kabilelerin bir araya getirilerek güçlü bir krallık tasavvuru,¹⁴⁶ Kudüs'teki Mabet merkezli din anlayışı¹⁴⁷ ve politeist rahiplerin devre dışı bırakılmak suretiyle din adamlarının yeniden yapılandırılmasına yönelik söylemleri¹⁴⁸ ile aynı zamanda

¹³⁹ Marwin Alan Sweeney, *King Josiah of Judah: The Lost Messiah of Israel*, New York: Oxford University Press, 2001, s. 40.

¹⁴⁰ II. Krallar 22/2.

¹⁴¹ Yeremya, 11/1-2.

¹⁴² Yeremya, 11/1.

¹⁴³ II. Tarihler, 34/31-32.

¹⁴⁴ Edward T. Harper, “Historical Movements in Israel from the Reform of Josiah to the Completion of the Second Temple”, *The Biblical World*, Vol. 11, No. 6, 1898, ss. 382-396, 385.

¹⁴⁵ Yeremya, 25/6; 35/15.

¹⁴⁶ Yeremya, 30-31.

¹⁴⁷ Yeremya, 2/20-23; 3/2; 13/27; 17/3.

¹⁴⁸ Yeremya, 44/21-23; 33/17-18.

Yoşıya'nın reformlarının genel hatlarını çizmiştir. Bu sayede Yeremya, Yoşıya'yı etkileyen bir peygamber ve kralın en büyük destekçilerinden biri olarak ön plana çıkartılmıştır.

Diğer taraftan Yeremya Kitabı'nda yer alan “Yehuda Kralı Amon oğlu Yoşıya'nın saltanatının on üçüncü yılında Yeremya'ya Yahve'nin sözü geldi”¹⁴⁹ ve “Bir tomar al, Yoşıya'nın döneminden bu yana İsrail, Yehuda ve öteki uluslarla ilgili sana söylediğim her şeyi yaz”¹⁵⁰ şeklindeki anlatımlardan hareketle Yeremya'nın Kral Yoşıya döneminde yaşadığı çıkarımında bulunmak mümkündür. Ancak hem din adamı sınıfına mensup bir aileden geliyor olması hem bir peygamber olması dolayısıyla kralın, Yeremya ile ortak hareket etmesi beklenirken Tanah'ta reformlar boyunca her ikisinin beraber hareket ettiklerine dair herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bu nedenle, Yoşıya'nın dini reformlarında Yeremya'nın büyük bir etkisinin olduğuna dair söylemler zihinlerde büyük boşluklara sebep olmaktadır.

2.2.1. Kayıp Yasa Kitabı'nın Mabet'te Bulunması

Kral Yoşıya'nın gerçekleştirmiş olduğu reformlar, II. Krallar Kitabı'na göre kayıp Yasa Kitabı'nın Mabet restorasyonu esnasında bulunması ve Yoşıya'nın İsrailoğulları ve Yahve arasında yeni bir anlaşma yapılmasını istemesi ile başlamıştır.¹⁵¹ Buna göre Yoşıya, krallığının on sekizinci yılında Saray Katibi Şafan'ı Başkohen Hilkiya'ya göndererek Mabet'te saklanmış olan gümüş gömüsünü bulmakla görevlendirir.¹⁵² Bu amaçla Mabet restorasyonuna başlayan Hilkiya orada bir el yazması tomar görür ve bunu Katip Şafan'a teslim eder.¹⁵³ Şafan bu tomarı krala okuyunca kral üzüntüsünden giysilerini yırtmaya başlar¹⁵⁴ ve bu kitabın önceki krallar yani Yoşıya'nın büyük dedeleri tarafından, kuralları ihlal edilen Yasa Kitabı olduğunu dile getirir.¹⁵⁵ Bu kitabın orijinalliğini teyit ettirmek üzere Başkohen Hilkiya ve Katip Şafan'ın yer aldığı bir heyet dönemin kadın peygamberi olan Hulda'ya gider ve ona fikir danışırlar.

¹⁴⁹ Yeremya, 1/2.

¹⁵⁰ Yeremya, 36/1-2.

¹⁵¹ II. Krallar, 23/1-3; David M. Carr, *Holy Resilience: The Bible's Traumatic Origins*, New Haven: Yale University Press, 2014, s. 57.

¹⁵² II. Krallar, 22/4.

¹⁵³ II. Krallar, 22/8.

¹⁵⁴ II. Krallar, 10-11.

¹⁵⁵ II. Krallar, 22/12.

Peygamber Hulda bu kitabın kutsal bir kitap olduğunu belirtir. Bu şekilde İsrailoğulları tarihinin en önemli reformlarından biri başlamış olur.¹⁵⁶

Tanah'ta yer alan buraya kadarki pasajlarda akıllara takılan ilk soru işareti bu denli önemli bir konuda ismi pek bilinmeyen Hulda'nın danışmanlığına başvurulması meselesidir. Nitekim Hulda'nın ismi Tanah'ta yalnızca birkaç pasajda yer almaktadır.¹⁵⁷ Buna göre Hulda'ya gönderilmiş olan heyetten Hilkiya, kohen sınıfından olan ve bir dönem Mabet hizmetinde bulunmuş olan Hulda'nın eşi Şallum'u tanımakta ve onun aracılığı ile Hulda'ya ulaşma imkânı bularak kitabı teyit ettirmektedir.¹⁵⁸ Bu dönemde henüz Kudüs'e gelmemiş olsa bile Yeremya gibi bilinen bir peygambere ulaşarak ona başvurmak yerine Hulda gibi Tanah'ın diğer hiçbir bölümünde ismi anılmayan birine başvurulması önemli bir problemi beraberinde getirmektedir.¹⁵⁹

Hulda'nın neden kayıp Yasa Kitabı'nın onayı esnasında tercih edildiği Rabbani gelenek tarafından açıklanmaya çalışılmıştır. Rabbiler, Yeremya bu dönemde Kudüs'te olsaydı yine de Hulda'nın danışmanlığına başvurulması mümkün olur muydu sorusuna cevap niteliğinde çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Bu bağlamda, bazıları Hulda ve Yeremya'nın Yeşu ve Rahab soyuna dayanan akrabalık bağlarının olduğunu ve bu sebeple Yeremya'nın Hulda'ya izin verdiğini ileri sürmektedirler. Diğer bir rabbi grubuna göre ise kadınlar çok daha şefkatli olduklarından Yoşiya'nın heyeti daha ince bir mesaj almak ve kadın olması dolayısıyla öncelik tanımak adına Hulda'ya danışmayı tercih etmiştir. Rabbani geleneğe göre, Yeremya, kayıp on kabileyi aramaya gittiğinden ve dolayısıyla Kudüs'te olmadığından Yoşiya ona başvurma imkânı bulamamıştır.¹⁶⁰ Rabbi Azaria Min Ha Adumim (ö. 1578), Rabbi Abraham Yagel (ö. 1623), ve Rabbi Shmuel Halevi Edleş (ö. 1631) gibi Yahudi bilginlerinden bazılarına göre Yeremya, Yasa Kitabı'nın Mabet'te bulunması esnasında kayıp on kabileyi aramaya gittiğinden kitabın otantikliğini teyit ettirmek için

¹⁵⁶ II. Tarihler, 34/22-27.

¹⁵⁷ II. Krallar, 22/14-20; II. Tarihler, 34/22-28.

¹⁵⁸ II. Tarihler, 34/22-23.

¹⁵⁹ “Why King Josiah Choose the Prophetess Huldah” *Israel Today*, <https://www.israeltoday.co.il/read/why-did-king-josiah-choose-the-prophetess-huldah/> (27 Kasım 2021).

¹⁶⁰ Talmud, Megillah 14b; Maurice M. Mizrahi, “The Prophet Jeremiah in the Talmud and Midrash” *Congregation Adat Reyim, Joint Series on Jeremiah with Beth El Hebrew Congregation*, 2007, s. 4.

onun yerine Hulda'nın danışmanlığına başvurulmuştur.¹⁶¹ Rabbilerin birçoğuna göre Yeremya on kabileyi bulmuş ve bu kabilelerin tamamını Yoşıya döneminde tek bir çatı altında birleştirebilmiştir.¹⁶² Bu sebeple Rabbani literatür Yeremya ve Yoşıya'nın iş birliği ile güçlü bir reform gerçekleştirdiklerini ve dahası Kral Süleyman döneminden sonra ilk defa Yoşıya döneminde İsrailoğulları'nın on iki kabilesinin tekrar bir araya getirilme fırsatını yakaladıklarını aktarmaktadır.¹⁶³ Ancak Yeremya Kitabı'nda on iki kabilenin bir araya getirildiği ile ilgili herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Ayrıca Yeremya Kitabı'nda on kabile ile ilgili söylemler doğrudan değil Yakup ve oğulları şeklinde bağdaştırmalar yapılarak dolaylı bir biçimde anlaşılmaktadır.¹⁶⁴

Diğer taraftan kayıp Yasa Kitabı'nın bulunma tarihi ile ilgili olarak birbirinden farklı görüşler mevcuttur. Yasa Kitabı'nın reformlardan önce bulunduğu ve bu kitabın bulunmasının ardından reformların gerçekleştirildiği vurgusu taşıyan II. Krallar Kitabı'ndaki anlatımların yanı sıra bazı araştırmacılara göre Yoşıya bu reformları kitabın Mabet'te bulunmasından önceki bir dönemde yapmayı planlamıştır. Bu araştırmacıların temel argümanı herhangi bir mabedin restorasyonunun yapılabilmesi için öncesinde dini bir hareketlenme ve reformist bir yaklaşımın olmasının kaçınılmaz bir durum olduğuna yöneliktir. Buna göre küçük yaşlardan itibaren Yoşıya'yı destekleyen grubun kralı teşvik ederek bilinçli reformist bir hareket başlattıkları, bunu dini bir zemine oturtmak için Mabet restorasyonuna giriştikleri ve ardından yazmış oldukları bir kitabı halka Mabet'te bulunmuş kayıp kutsal bir kitap olarak sunma çabaları şeklinde görmek mümkündür.¹⁶⁵ Ancak her ne kadar Yeremya da Yoşıya'nın çevresindeki heyet gibi Babil taraftarı bir tutuma sahip olsa da Yoşıya'nın çevresindeki heyetin içerisinde Yeremya'nın ismi anılmamaktadır.

II. Krallar Kitabı'nda bu reformların temel dayanak noktası olan kitapla ilgili diğer önemli bir soru işareti, Tanah'a göre bu kitabın otantikliği bir peygamber tarafından teyit edilse de bunun gerçekte mümkün olamayacağıdır. Nitekim kayıp kutsal bir

¹⁶¹ Talmud, Megillah, 14b/6-8; Stanford M. Lyman, "The Lost Ten Tribes of Israel as a Problem in History and Sociology", *International Journal of Politics, Culture and Society*, Vol. 12, No. 1, 1998, ss. 7-42, 15.

¹⁶² Talmud, Megillah 14b/8.

¹⁶³ Ginzberg, *Legends of the Jews*, s. 1059.

¹⁶⁴ Yeremya, 30, 7/10.

¹⁶⁵ John Bright, *A History of Israel*, Revised Edition, London: The Westminster Press, 1972, s. 317.

kitabın bulunma öyküsünün bu örnekte olduğu gibi ilk ve tesadüf olamayacağı görülmektedir. Arkeolojik çalışmalar ışığında kayıp kutsal bir kitabın herhangi bir mabet ya da kutsal bir mekânda bulunması meselesi Akdeniz çevresinde yer alan kültürlerde yaygın bir hadise olarak görülmekte ve çeşitli topluluklarda bu tür durumlara hali hazırda rastlanmaktadır.

Antik Mısır’ da XIII. Hanedan Kraliçesi Mentuhotep’in lahitinin üzerinde *Ölüler Kitabı*’nın¹⁶⁶ altmış dördüncü bölümüne ait biri uzun diğeri kısa olmak iki versiyonlu giriş kısmı bulunmaktadır. Bu giriş metinlerinden birine göre papirüs, Mısır’ın bilgelik tanrısı Tot’un ayakları altında bulunmuştur ve IV. Hanedan Firavunu Mikerinos (ö. M. Ö. 2500) dönemine ait bir metindir. Diğer metne göre ise bahsi geçen bu papirüs I. Hanedan Firavunu Usaphais (ö. M.Ö. 2990) döneminde daha önce mabet olduğu tahmin edilen bir duvarın altında keşfedilmiştir.¹⁶⁷ Ayrıca Antik Mısır kültüründe daha detaylı olarak aktarılan bir diğer hikâye M.Ö. 721-706 yılları arasında hüküm sürmüş olan XXV. Hanedan Firavunu Shabka (ö. M.Ö. 690) döneminde *Memfis Teolojisi* adı verilen bir papirüse dayanmaktadır. Bu papirüste verilen bilgilere göre *Memfis Teolojisi* daha öncesinde yazılmış olan başka bir nüshanın kopyasıdır. Orijinal nüsha, M.Ö. 2500 yılı Eski Krallık dönemine ait Piramit Metinleri içerisinde yer almaktadır. Bu metnin temel vurgusu Ptah’ın¹⁶⁸ hem Mısır kralı hem de Mısır’ın en yüce tanrısı ve dünyanın yaratıcısı olduğu üzerinedir. Bu örneğe benzer diğer bir duruma Roma kültüründe rastlanmaktadır. Tıpkı Musa’nın Yahudilik açısından peygamberlik anlamında zirve bir isim olması gibi Kral Numa da M.Ö. 715-673 yılları arasında yaşamış Roma dininin zirve isimlerinden biridir. M.Ö. 181 yılında Tiber Nehri kenarında iki adet kime ait olduğu bilinmeyen lahit keşfedilmiştir. Dönemin bilinen rahiplerinden Lucius Petilus bu tabutlardan bir tanesinin Numa’nın kendisine ait olduğunu ileri sürmüş ve diğer tabutun içerisinde de ona ait kutsal yazıların bulunduğunu halka ilan etmiştir. Bu tabuttaki kitaplardan bir kısmı Grekçe felsefi

¹⁶⁶ *Ölüler Kitabı*, M.Ö. 2670-2613 yıllarına tekabül eden Mısır üçüncü hanedan döneminden M.Ö. 1991-1802 yılları arasını kapsayan on ikinci hanedan dönemine kadarki süre zarfında ölülerin mezarları üstüne bir papirüse yazılmak suretiyle yerleştirilen kutsal yazılar olarak kabul edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Joshua J. Mark, “Egyptian Book of the Dead”, *World History Encyclopedia*, 24 Mart 2016, https://www.worldhistory.org/Egyptian_Book_of_the_Dead/ (24 Mayıs 2022).

¹⁶⁷ Nadav Na’aman, “The ‘Discovered Book’ and the Legitimation of Josiah’s Reform”, *Journal of Biblical Literature*, Vol. 130, No. 1, 2011, ss. 47-62, 50.

¹⁶⁸ Ptah, Mısır tanrı panteonunda yaratıcı tanrı olarak bilinmekte ve Memfis şehri ile bağlantılı bir kült olarak tanımlanmaktadır. M.Ö. 3000 yılından M.S. 400 yılına kadar kendisine ibadet edildiği bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Michael Jordan, “Ptah”, *Encyclopedia of Gods: Over 2,500 Deities of the World*, New York: Facts On File, 1993, s. 211.

kitaplar diğerk bir kısmı ise Latince yazılmış olan dini ritüelleri kapsayan kutsal kitaplar olarak kategorize edilmiştir.¹⁶⁹

Bu bilgiler doğrultusunda Süleyman Mabedi'nde bulunan Yasa Kitabı, Mısır'da keşfedilmiş olan *Ölüler Kitabı*, *Memfis Teolojisi* ve Roma kültüründe Numa'ya ait olduğu düşünülen kitapların ortak birtakım temel özellikler taşıdığı söylenebilir. Üç kitabın kutsal içeriğe sahip olmaları, kutsal sayılabilecek alanlarda tesadüfen keşfedilmiş olmaları ve kral ya da krala yakın kişiler tarafından bulunmuş olmaları, mevcut yönetimlerin kendi meşruiyetlerini dini argümanlara dayandırarak devlet bazında kendi isteklerini legal bir duruma getirmek gibi birtakım politik amaçlarla hareket ettiklerini düşündürmektedir. Modern dönemde yapılan araştırmalarla Yasa Kitabı, antik dönem Yakın Doğu coğrafyasında keşfedilmiş olan kitaplarla tesadüf olamayacak derecede benzerlikler taşıdığından kitabın bu coğrafyadan etkilenilerek yazılmış olduğu ve halka kutsal bir kitap olarak sunulduğu ihtimali oldukça güçlü bir ihtimal olarak göze çarpmaktadır.¹⁷⁰

Kral Yoşıya döneminde Süleyman Mabedi'nde tesadüfen bulunan kitap, ilk dönem Kilise babalarından Jerome (ö. 420) ve modern dönem araştırmacılarından Thomas Hobbes'un (ö. 1679) da aralarında bulunduğu pek çok kişi tarafından, Ortodoks Yahudilerin Musa'ya atfettikleri Tesniye Kitabı olarak nitelendirilmiştir. Hobbes'a göre Musa'ya ait olan bu kitap kaybolmuş ve Hilkiya tarafından Mabet'te bulunmuştur.¹⁷¹ Fakat Kutsal Kitap eleştirisi üzerine çalışmaları ile bilinen Wilhelm M. L. de Wette (ö. 1849) *Dissertatio Critica* isimli doktora tezinde bu kitabın Tesniye Kitabı olduğunu fakat sanılanın aksine Musa döneminde değil Mabet'te bulunduğu M.Ö. VII. yüzyıla yakın bir dönemde kaleme alındığını ileri sürmektedir. Tartışmaları bir adım öteye götüren De Wette'ye göre Tesniye Kitabı'nın Musa'ya ait olamama ihtimalinin en temel sebebi üslup noktasında diğerk kitaplardan farklılıklar taşıyor olmasıdır.¹⁷² Yasa Kitabı'nın Mabet'te bulunmadığını, Yoşıya tarafından kendi reformlarını meşru göstermek için yazıldığını ileri süren araştırmacılardan bir diğeri

¹⁶⁹ A. J. Droge, "The Lying Pen of the Scribes": of Holy Books and Pious Frauds" *Method and Theory in the Study of Religion*, Vol. 15, No, 2, 2003, ss.117-147, 132.

¹⁷⁰ Droge, "The Lying Pen of the Scribes": of Holy Books and Pious Frauds", s. 135-136.

¹⁷¹ Friedman, *Kitabı Mukaddes'i Kim Yazdı?*, s. 141.

¹⁷² Thomas Albert Howard, *Religion and the Rise of Historicism*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000, s. 39-40.

teolog Julius Wellhausen'dır (ö. 1918).¹⁷³ Wellhausen'a göre, Tesniye Kitabı, Mabet'te bulunduğu iddia edilen dönemde yazılmış, bu sayede var olan ibadet unsurları dönemde mevcut bulunan politik amaçlar doğrultusunda yeniden tasarlanmış ve kayıp kutsal bir kitabın Mabet'te tesadüfen bulunmuş olması eylemine dönüştürülmüştür.¹⁷⁴ Bu argümana benzer diğer bir argüman kutsal kitap araştırmacısı Richard Elliott Friedman'a aittir. Bu metni Şilolu din adamları ile ilişkilendiren Friedman, Yeremya'nın ya da Yeremya ile irtibatlı olan bir kişinin bu metnin yazımında ortak hareket ettiğinden ve bu metnin Tesniye Kitabı olarak halka sunulduğundan bahsetmektedir.¹⁷⁵

Tüm bunların yanı sıra, Yeremya Kitabı'nda Mabet'te kutsal bir kitabın bulunması hadisesine yer verilmemesi oldukça çarpıcıdır. Özellikle Rabbani geleneğin Krallar Kitabı'nın yazarlığını Yeremya'nın bizzat kendisine atfettiği¹⁷⁶ göz önünde bulundurulacak olursa bu bilgilerin II. Krallar Kitabı'nda yer almasına rağmen Yeremya Kitabı'nda yer almıyor oluşu meseleyi daha da karmaşık hale getirmektedir. Ancak kayıp Yasa Kitabı De Wette ve Wellhausen'ın söylemleri esas alınarak orijinal oluşu reddedilen bir kitap olarak değerlendirilecek olursa bu durumda Yeremya'nın kendi kitabında kayıp Yasa Kitabı'na yer vermiyor oluşu kayda değer bir hadise olacaktır. Nitekim gerçek vahiyden haberdar olan bir peygamberin vahiy ürünü olmayan bir eserin destekçisi pozisyonunda olması beklenmedik bir durumdur. Ayrıca üstü örtülü bir söylemle dahi Yeremya Kitabı'nda kayıp Yasa Kitabı'na yer verilmemiş olması bu kitabın otantikliğinden ziyade Yeremya'nın bu hadiseyi benimsemediği şeklinde yorumlanmıştır.¹⁷⁷ Bu bağlamda Pieter Willem van der Horst, Yeremya Kitabı'nın ilk bölümünde yer alan “Yoşiya krallığının on üçüncü yılında Yeremya'ya Yahve'nin sözü geldi”¹⁷⁸ cümlesini Yeremya'nın doğduğu yıla tekabülü şeklinde yorumlamaktadır. Dolayısıyla Horst, Yoşiya'nın krallığının on üçüncü yılında Yeremya'nın peygamberliğinin doğumu ile birlikte kendisine verildiğini iddia etmektedir. Ona göre bu durum Yoşiya döneminde Yeremya'nın henüz çocuk olduğu, aktif bir figür olmadığı ve onun reformlarıyla bir ilgisinin olmadığı anlamını

¹⁷³ Dan Cohn Sherbok, *Judaism: History, Belief and Practice*, New York: Routledge, 2003, s. 68.

¹⁷⁴ Diane Banks, *Writing the History of Israel*, Claudia V. Camp ve Andrew Mein (ed.), New York: T&T Clark International, 2006, s. 73.

¹⁷⁵ Freidman, *Kitabı Mukeddes'i Kim Yazdı?*, s. 172.

¹⁷⁶ Talmud, Bava Batra 15b.

¹⁷⁷ Rowley, “The Early Prophecies of Jeremiah in Their Setting”, s. 202.

¹⁷⁸ Yeremya, 1/2.

taşımaktadır.¹⁷⁹ Yeremya üzerine yapmış olduğu kapsamlı araştırmalarla bilinen teolog J. Philip Hyatt (ö. 1972), Yeremya'nın Yoşiya'nın reformlarının gerçekleştiği dönemde peygamberlik faaliyetlerine henüz başlamadığını ve peygamberliği reform tarihinden (M.Ö. 621) yaklaşık on yıl sonra icra etmeye başladığını iddia ederek Yeremya'nın reform sırasında herhangi bir faaliyet yürütmediğini ve bu sebeple Yasa Kitabı'nın resmiyetini belirleme noktasında herhangi bir karar mercii olamayacağını ifade etmektedir. Buna göre Kral Yoşiya döneminde Yeremya henüz bir çocuk olduğundan reformlara dahil olmamış ve kendi kitabında bu reformlara değinmemiştir. Hyatt'a göre daha sonraki süreçte de Yeremya reform karşıtı bir çizgiyi takip etmiştir ve vahye dayanmayan bu kitabı tasdik etmemiştir.¹⁸⁰

2.2.2. Monoteizme Geri Dönüş Hareketi: Yahvizm

İsrailoğulları Tanrısı'nın en kutsal ismi olarak kabul gören Yahve, Tanah'ta ilk olarak Tekvin Kitabı'nda Tanrı'nın yaratma eylemi ile ilgili pasajda yer almıştır.¹⁸¹ Ne var ki, bu kelimenin Musa dönemine kadar yaygın bir kullanımı olmamıştır. Tanrı'nın Musa'ya seslenmesinin ardından Musa'nın sesin kaynağını araştırması ve Tanrı'nın kendini ona Yahve olarak takdim etmesi ile bu ismin anlamı ilk defa Musa'ya bildirilmiştir.¹⁸² Tanrı, Musa'dan önce İbranî ataları ile iletişimde kendisini Yahve olarak değil “destekleyen”, “verimli kılan” anlamlarına gelen “el-Şadday” (אל שדי) ismi¹⁸³ ile takdim etmekte,¹⁸⁴ Tanah'ta İbrahim'in Tanrı'ya hitabı bu şekilde yer almakta ve dolayısıyla Musa ile ön plana çıkan Yahve isminin özel bir kapsama sahip olduğu bu bağlamdan anlaşılabilmektedir.

Yahve kelimesinin nereden türediğine ve nasıl bir kapsama sahip olduğuna ilişkin çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bazı araştırmacılara göre Mari kitabelerinde “kral yaşıyor” (*yahwu-malik*) cümlesinde yer alan *yahwu* kelimesinin *yahve* ile aynı fonetiği

¹⁷⁹ Rowley, “The Early Prophecies of Jeremiah in Their Setting”, s. 202.

¹⁸⁰ Hyatt, “Jeremiah and Deuteronomy” s. 158.

¹⁸¹ Tekvin, 2/4.

¹⁸² Çıkış, 3/14; William Hayes Ward, “The Origin of the Worship of Yahwe”, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, Vol. 25, No. 3, 1909, ss. 175-187.

¹⁸³ F. M. Behymer, “The Origin of Hebrew Deity-Name el-Shaddai”, *The Monist: Oxford Journals*, Vol. 25, No. 2, 1915, ss. 269-275, 270.

¹⁸⁴ Çıkış, 6/3.

taşıdığı ve aynı anlama geldiği düşünülmekte¹⁸⁵ ve kelimenin kuzey doğu semitik dil ailesine dayandırılarak buradan İbraniceye geçtiği ileri sürülmektedir.¹⁸⁶ Kutsal Kitap araştırmacıları Yahve kelimesinin anlamı ile ilgili olarak net bir bulgunun olmadığını fakat Mari Kitabeleri'ndeki anlama benzer olarak “var olmak” anlamındaki İbranice *hayah* (היה) kelimesine yakın bir kök ve aynı anlamı taşıyabileceğini ileri sürmektedirler.¹⁸⁷ Öte taraftan antik dönemde Tanrı Yahve'nin yalnızca İsrail toplumunda değil bahsi geçtiği üzere Mari Kitabeleri'nde de ismi geçen ve diğer Yakın Doğu coğrafyası toplumlarında bilinen bir Tanrı olduğunu içeren bazı arkeolojik verilere rastlanmıştır. M.Ö. XIV. yüzyıl Mısır Kralı III. Amonhuteb dönemine ait topograf listesi ve M.Ö. XIII. yüzyıla ait bir Mısır yazmasında “Şasu topraklarında Yahu” şeklindeki cümlede Yahve ile benzer olarak *Yahu* gibi bir ibare Yahve'nin diğer toplumlarda da bilinen bir Tanrı olduğu ihtimalini güçlendirmiştir.¹⁸⁸

Kelimenin kökeni ve yalnızca İsrailoğulları'na özgü bir tanrı olup olmadığına dair çeşitli tartışmalar bulunmakla birlikte Yahve inancı ve bağlantılı bir kavram olarak “Yahvizm” İsrailoğulları için genellikle monoteizmi ifade eden bir kavram olmuştur. Yahve ismi, Babil Sürgünü'nden önce Tanrı'nın kutsal ismi olarak kullanılmış fakat sürgünden sonra Yahve yerine Elohim ve Adonay isimleri tercih edilmeye başlanmıştır.¹⁸⁹ İkinci Mabet Dönemi'nden sonra Yahve isminin dillendirilmesi mümkün olmayacak derecede kutsiyete bürünmesi ile halk arasında tam telaffuzu yasaklanmış¹⁹⁰ ve Yahve'yi nitelemek için kelimenin kısaltılmış hali olan “YHWH” kavramı kullanılmaya başlanmıştır.¹⁹¹

¹⁸⁵ Marlene Elizabeth Mondriaan, “The Rise of Yahwism: Role of Marginalised Groups”, (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Pretoria, University of Pretoria, 2010), s. 256.

¹⁸⁶ David Noel Freedman ve Diğerleri, “YHWH יהוה”, *Theological Dictionary of the Old Testament*, Vol. 5, ss. 500-517, 511-513.

¹⁸⁷ S. David Sperling, “God: God in the Hebrew Scriptures”, *Encyclopedia of Religion*, Second Edition, Vol. 5, 2005, s. 3539.

¹⁸⁸ Bazı araştırmacılara göre Yahve; İsrailoğulları'ndan önce güneyde göçebe olarak yaşayan Rekabit, Medyen ve Kenit topluluklarının hürmet gösterdiği bir tanrı olarak kabul edilmekte ve göçebe bir topluluk olmaları dolayısıyla bu toplumların Yahve inancını pek çok yere ulaştırmayı başardıkları düşünülmektedir. Buna göre Musa Yahve inancını ve ilgili öğretileri Meydenli kayınpederi Yitro'dan öğrenmiş, Mısır'dan göç etmekte olan Filistinli bir kabileye bu öğretileri aşılamış ve buna göre Kenan toprakları Tanrı Yahve anlayışına bu şekilde sahip olabilmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mondriaan, “The Rise of Yahwism: Role of Marginalised Groups”, s. 257; Sigmund Mowinckel, “The Name of the God of Moses”, *Hebrew Union College Annual*, 1961, ss. 121-123, 4.

¹⁸⁹ Mondriaan, “The Rise of Yahwism: Role of Marginalised Groups”, s. 230.

¹⁹⁰ Freedman ve Diğerleri, “YHWH יהוה”, s. 500

¹⁹¹ Yahve ismi yerine “tetragrammaton” nitelemesi de kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Crawford Howell Toy ve Ludwig Blau, “Tetragrammaton” *Jewish Encyclopedia*, Vol. 12, ss. 118-120, 118, <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/14346-tetragrammaton>, (26 Mayıs 2023).

Tanah, İsrailoğulları'nın bazı dönemlerde monoteizmden sapmalarını ve çevre kabilelerin dinlerinden etkilenecek monoteist ve politeist unsurların birbirine karıştırılmasını ele almakta ve monoteist bir yapı üzerine inşa edilmiş olan Yahudiliğin bu en önemli unsurunun ihmal edilmesini şiddetle eleştirmektedir.¹⁹² Bu sebeple, Tanah'ta Tanrı'yı ifade etmek için kullanılan kelimeler özenle seçilerek eş anlamlı olabilecek diğer bazı kelimelerden ayrıştırıldığı görülmektedir. Bu bağlamda, Semitik dillerde “efendi”, “kral” gibi anlamlara gelen¹⁹³ ve Mezopotamya tanrıları için kullanılan “Ba’lu” (בל) kelimesinin İsrail Tanrısı için kullanıldığı görülmektedir. Yahvizm; Baal’i kutsama ve tapınma esasına dayanan Baalizm ile sürekli çatışma halini almış ve Tanah’ta “Ba’al” kelimesi “Yahve” kelimesinden ayrıştırılmaya çalışılmıştır. Hoşea Kitabı’nda yer alan “ve o gün artık bana efendim değil kocam diyeceksin”¹⁹⁴ ibaresinde “efendi” kelimesinin İbranice karşılığı olarak “Ba’aley” (בעלי) kelimesinin kullanılması iki kelime arasındaki senkretizme ve daha sonrasında bizzat Tanrı tarafından bu iki kelimenin ayrışması gerektiğine dair vurgu taşımaktadır.¹⁹⁵ Ayrıca, Tanah’a göre İsrail Kralı Ahab, Baal’e kulluk ederek onun için Samiriye’de bir sunak yapmıştır. Bu dönemde Kuzey İsrail Krallığı peygamberlerinden biri olan İlya’nın Karmel Dağı’nda Baal’in peygamberleri ile savaşması ve onlara galip gelmesi sonucunda Yahve ve Baal arasındaki ayrım halka hatırlatılarak bu durum ortadan kaldırılmış,¹⁹⁶ İlya’nın faaliyetleri Yahvizm’in zaferi olarak kabul edilmiştir. Öyle ki Kutsal Kitap araştırmacılarından Harold Henry Rowley (ö. 1969), “Musa olmasaydı Tanah’ta yer alan Yahvizm doğmaz, İlya olmasaydı Yahvizm ölürdü” cümlesi ile Yahvizm’in bu döneme kadarki ilk iki temsilcisinin önemine dikkat çekmiştir.¹⁹⁷

Yahvizm, İlya’dan sonra Kral Hizkiya ve Kral Yoşiya’nın reformları ile bir kez daha önem kazanmıştır.¹⁹⁸ Tanah’ta Kral Hizkiya’nın Kudüs’ün ve Mabet’in ele geçirilmesinin önünde şiddetle karşı durmasının en büyük sebebi Yahvizmi savunması olarak görülmektedir. Nitekim Asur kralı Sanherib, İsrail Tanrısı’na hakaretler içeren

¹⁹² Yeremya, 44/3-5.

¹⁹³ Johannes C. De Moor, “Ba’al בעל”, *Theological Dictionary of the Old Testament*, Vol. 2, ss. 181-192, 181.

¹⁹⁴ Hoşea, 2/16.

¹⁹⁵ Frank E. Eakin, “Yahwism and Baalism before the Exile”, *Journal of Biblical Literature*, Vol. 84, No. 4, 1965, ss. 407-414, 412.

¹⁹⁶ I. Krallar, 18.

¹⁹⁷ Eakin, “Yahwism and Baalism before the Exile”, s. 414.

¹⁹⁸ Eakin, “Yahwism and Baalism before the Exile”, s. 407-414.

mektupları Kral Hizkiya'ya göndermiş ve Kudüs'ün Hizkiya tarafından müdafaa süreci bu şekilde başlatılmıştır.¹⁹⁹ Tanah'ta Kral Hizkiya'nın Yahve'ye ve monoteist dine olan bağlılığı şu şekilde aktarılmaktadır: “Hizikiya İsrail'in Tanrısı Yehova'ya güvendi. Bütün Yehuda kralları içinde, kendisinden öncekiler arasında da onun gibisi yoktu. Yehova'ya bağlı kaldı, onun yolundan ayrılmadı. Yehova'nın Musa'ya verdiği emirlere hep uydu. Yehova da onunlaydı.”²⁰⁰ Aynı şekilde Kral Yoşiya döneminde kuzeyde ve güneyde yer alan mabetlerin politeist unsurlar barındırması gerekçesiyle ortadan kaldırılması ve Tanrı'nın yerleşkesi olarak nitelendirilen Süleyman Mabedi'nin merkezileştirilme çabası önemli ölçüde monoteizme dolayısıyla da Yahvizm'e geri dönüş hareketi olarak kabul edilmektedir. Kral Yoşiya'nın monoteist dine bağlı kalacağına dair Yahve ile olan anlaşması II. Tarihler Kitabı'nda şu şekilde aktarılmaktadır:

Sonra kral tüm Yehuda erkeklerini, Yerusolim'de yaşayanları, kâhinleri, Levioğullarını ve küçüğünden büyüğüne kadar tüm halkı yanına alıp Yehova'nın evine çıktı. Yehova'nın evinde bulunan ahit kitabını halka yüksek sesle okumaya başladı. Kral kendi yerinde durdu ve Yehova'nın yolunda yürüyeceğine, onun emirlerine, hatırlatmalarına ve kurallarına bütün yüreğiyle, bütün canıyla uyacağına ve bu kitapta yazılı ahdin sözlerini yerine getireceğine dair Yehova'nın önünde ahit yaptı. Ayrıca Yerusolim ve Bünyamin topraklarında bulunan herkesin ahit konusundaki tavrını göstermesini istedi. Böylece Yerusolim halkı Tanrı'nın, atalarının tanrısının ahdine uymaya başladı. O günden sonra Yoşiya İsrailoğulları'na ait topraklardan iğrenç putlardan hepsini kaldırdı. İsrail'de bulunan herkesin Tanrıları Yahve'ye kulluk etmesini sağladı. Onun döneminde halk atalarının Tanrısı Yehova'nın yolundan ayrılmadı.²⁰¹

Tanah'ta bu hareketin diğer önemli bir temsilcisi olarak gösterilen Yeremya'ya göre Mabet'in İsrailoğulları tarafından politeist unsurlarla donatılmış olması Yahve'ye karşı duyulması gereken saygıyı önemli ölçüde tehdit etmektedir.²⁰² Bu sebeple Yeremya Kitabı'nda İsrailoğulları'nın Yahve ile olan anlaşmaya sırt çevirmelerinden ve çevre kabilelerin dini unsurlarını benimsemiş olmalarından kaynaklanan cezalardan bahsetmektedir.²⁰³ Yeremya, İsrailoğullarını “her yüksek tepenin üzerinde ve gür yapraklı her ağacın altında”²⁰⁴ başka tanrılara tapmak yerine tek olan Yahve'ye kulluğa davet etmektedir.²⁰⁵ Yeremya, tek tanrılı bir kült olan Yahvizm'in mutlak hakikat olduğunu vurgulayarak kendi döneminde bu hareketin öncülüğünü

¹⁹⁹ II. Tarihler, 32/17-22.

²⁰⁰ II. Krallar, 18/5-7.

²⁰¹ II. Tarihler, 34/30-33.

²⁰² Mondriaan, “The Rise of Yahwism: Role of Marginalised Groups”, s. 458.

²⁰³ Yeremya, 25/1-15.

²⁰⁴ Yeremya, 2/20.

²⁰⁵ William R. Dömeris, “Jeremiah and the Religion of Canaan”, *Old Testament Essays*, Vol. 7, No. 1, 1994, ss. 7-20, 9.

yapmıştır.²⁰⁶ Ayrıca İsrailoğulları Tanrısının çeşitli isimleri bulunmasına rağmen Yermiya Kitabı'nda Tanrı'nın ismi tek bir formda, "Yahve" şeklinde tercih edilerek Yermiya'nın Yahvist monoteizme bağlılığı gözler önüne serilmiştir. Yermiya'nın diğer tanrıları reddederek Yahve'yi tek Tanrı olarak tanıyıp yüceltmesi Yermiya Kitabı'nda şu şekilde yer almaktadır: "Oysa Yehova gerçek Tanrı'dır. Yaşayan Tanrı'dır. Sonsuza dek kraldır. Öfkesinden yeryüzü titrer. Gazabına hiçbir millet dayanamaz. Onlara deyin ki, 'yeri göğü yaratmayan bu ilahlar yerden de göklerin altından da silinecekler.'"²⁰⁷ Her ne kadar Yermeye, İsrailoğulları ve Yahve arasındaki ilişkiye sıklıkla değinse de sürgün sonrasında Yermiya'ya göre Yahve sadece İsrail toplumunun Tanrısı değil bütün insanların Tanrısı hüviyetine bürünmüştür. Bu durum Yermiya Kitabı'nda şu şekilde aktarılmaktadır: "Bunun üzerine Yermiya'ya Yahve'nin şu sözü geldi: 'Bütün insanların Tanrısı Yahve benim. Benim için olanaksız bir şey var mı?'"²⁰⁸ Bu yönüyle Yermiya'nın Yahvist din anlayışının sadece İsrailoğulları'nı değil sürgünden sonra bütün insanları bağlayıcı bir yönü olduğunu ve evrensel bir monoteist anlayış şekline büründüğünü söylemek mümkündür.

Bazı araştırmacılar bu dönemde yaşamış olan Yermiya peygamberin monoteizme geri dönüş çağrısının Kral Yoşiya'yı etkileyen ve reformlara zemin teşkil eden önemli bir etken olduğunu ileri sürmektedirler.²⁰⁹ Bu durumda, II. Tarihler Kitabı'nda reformların gerçekleştirilme sırası göz önünde bulundurulacak olursa bu reformların kayıp Yasa Kitabı'nın bulunmasından sonra değil daha öncesine dayandığı ve reformların Yahvizm'i yeniden canlandırmaya yönelik olarak gerçekleştirildiği görülmektedir.²¹⁰ Ayrıca bu dönemde yaşamış olan peygamberlerin söylemleri incelendiğinde özellikle Yermiya Kitabı'ndaki monoteizme dönüş çağrılarının, İsrailoğulları'nı Babil tehlikesinden ve dolayısıyla sürgünden kurtarabilecek önemli bir içerik sunduğu gözlemlenebilmektedir. Ancak her ne kadar Tanah'ta, Yoşiya'nın Yahvist bir çizgide reformlar gerçekleştirdiği ön plana çıkarılsa da onun Yermiya'dan etkilendiğine dair herhangi bir bilgi sunulmamaktadır. Ayrıca bahsi geçtiği üzere Yoşiya'dan önce yaşamış olan pek çok peygamber ve yine Kral Hizkiya da Yahvist bir tutum benimsemişlerdir. Dolayısıyla Tanah'ın en önemli teması olarak ön plana

²⁰⁶ Domeris, "Jeremiah and the Religion of Canaan", s. 10.

²⁰⁷ Yermiya, 10/10-11.

²⁰⁸ Yermiya, 32/27.

²⁰⁹ Bright, *A History of Israel*, s. 317.

²¹⁰ II. Tarihler, 34/2-3.

ıkan ve İsrail peygamberlerinin ve krallarının söylemlerinde yer alan Yahvist söylemler, kadim bir geleneğe dayanmaktadır. Tüm bu tarihsel süreci göz ardı ederek Yoşıya'nın bu çizgiyi takip ederken Kral Hizkiya'dan ya da diğer peygamberlerden değil fakat yalnızca Yeremya'dan etkilendiğini söylemek eksik bir ifade olarak görülmektedir.

2.2.3. Mabet'in Merkezileştirilmesi

Yahudilik tarihinde Süleyman Mabedi'ne yönelik reformlar Kral Hizkiya ve Kral Yoşıya dönemlerinde gerçekleştirilmiştir. Bu reformlardan ilki Kral Hizkiya'nın İsrail ve Yehuda bölgelerinde politeist uygulamalara ev sahipliği yapan tapınma yerlerini işlevsiz hale getirmesi ile başlamış ve Yahve'nin evi olarak da anılan Kudüs'teki Süleyman Mabedi'nin ön plana çıkarılarak Yahudi monoteizmini merkeze alan Mabet reformunun gerçekleştirilmesini sağlamıştır. İsrail Krallığı'nın sınırları içerisinde yer alan ve Asurlular tarafından ele geçirilmiş olan Eriha, Ay ve Beytel şehirleri ve Yehuda Krallığı'na ait Mispa şehirlerinin sınır olarak belirginleştiği bu reform,²¹¹ İsrail ve Yehuda'yı tek bir çatı altında birleştirme amacı taşımıştır.²¹² Reformun ilk aşamasında Hizkiya, Fısıh bayramını kutlamak üzere Kudüs'teki Mabet'e İsrail ve Yehuda da bulunan kabilelerden kişileri davet etmiştir.²¹³ Burada Fısıh kutlaması yapan kabileler el birliği ile *bmlari*²¹⁴ ortadan kaldırmış, *Aşera*'yı yerle bir etmişlerdir.²¹⁵ Hizkiya kutsal dikili taş fonksiyonu taşıyan *maşşbaları* ve Musa'nın asası *Nehuştan*'ı halk tarafından kutsallık atfedilmesi gerekçesi ile ortadan kaldırtmıştır.²¹⁶

²¹¹ Lisbeth S. Fried, "The High Places (bamt) and the Reforms of Hezekiah and Josiah: An Archaeological Investigation", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 122, No. 3, (July-September, 2020), ss. 437-465.

²¹² II. Krallar, 3/4.

²¹³ II. Tarihler, 30.

²¹⁴ İbranice oğulu Bamt olan ve "yüksek yer" şeklinde tercüme edilen "Bama" kelimesi İsrailoğulları tarafından ibadet etmek amacıyla tepelerde ya da vadilerde inşa edilmiş olan yapıları adlandırmak için kullanılmıştır. Tanah'ın yerdii bu yapılar sunakların icra edildiği yer olma özelliği taşımaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hatice Kübra Baktetur, "Modern Dönem Yahudilikte III. Mabet Hareketi: Mabet Enstitüsü rneği" (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üniversitesi SBE, 2020), s. 12-15.

²¹⁵ II. Tarihler, 31/1.

²¹⁶ II. Tarihler, 18/ 3-4.

Bu reform hareketi, Mabet'in ve dolayısıyla monoteizmin Kral Hizkiya döneminde önem kazanmasını sağlamış olsa da kendinden sonra Yehuda Krallığı tahtına geçen ve elli beş sene hüküm süren oğlu Manaşşe'nin Asurluların inanç unsurlarını tekrar hayata geçirmesi ile sekteye uğramıştır.²¹⁷ Sunaklar hazırlamak için yüksek yerlere *bamalar* yeniden inşa edilmiş, Manaşşe Ben Hinnom vadisinde kendi oğullarını *Molek'e*²¹⁸ kurban ederek Tanah'ta şiddetle eleştirilen insan kurban etme geleneğini yeniden canlandırmıştır.²¹⁹ Gerçekleştirmiş olduğu eylemler dolayısıyla Manaşşe, Tanah'ta “masum kanı döken”, “kötü eylemler gerçekleştiren kral” olarak tasvir edilmektedir.²²⁰ Bu dönemin önemli peygamberlerinden biri olan İşıya'nın da Manaşşe kurbanlarından biri olduğu bilinmekte²²¹ ve tıpkı Sodom şehrinin Tanrı tarafından günahlardan dolayı yerle bir edilmesi gibi Babil Sürgünü'nün de Manaşşe'nin işlemiş olduğu günahların bir neticesi olarak ortaya çıktığı kabul edilmektedir.²²² Manaşşe'den sonra tahta geçen Amon iki sene krallık yapmış ve bu süre zarfında babası Manaşşe'nin uygulamalarını devam ettirmiştir.²²³

Kral Amon'un oğlu Yoşıya büyük dedesi Hizkiya'dan yaklaşık bir asır sonra İsrailoğulları tarihinde ikinci defa Mabet reformunu gerçekleştirmiştir.²²⁴ Yoşıya'nın Mabet reformu, Hizkiya'nın Mabet reformundan daha kapsamlı olarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda, Hizkiya yüksek yerlerde yapılmış olan sunakları işlevsiz hale getirmekle yetinirken, Yoşıya buraları tamamen ortadan kaldırmıştır. Hizkiya burada Baal adına görevli olan rahiplerle ilgili bir uygulamaya gitmezken Yoşıya, Baal adına faaliyetler yürüten rahiplerin görevine son vererek onları cezalandırmıştır. Ayrıca, Yoşıya, kuzey topraklarında yer alan Beytel, Samiriye²²⁵ ve

²¹⁷ II. Tarihler, 33/1.

²¹⁸ Molek kelimesi İbranice de kral, efendi anlamında kullanılan “melekh” (מֶלֶךְ) kelimesinin form değiştirmiş halidir. “Molokh” olarak da telaffuz edilen ve Tanah'ta kendisine tapınılması yasaklanan “Molek”, Tanah'ta Amonluların tanrısı olarak tanıtılmakta fakat modern araştırmacılara göre Ba'al'e ithafen kullanılan bir kelime olma özelliği taşımaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Moshe Weinfeld ve S. David Sperling, “Moloch, Cult of”, *Encyclopaedia Judaica*, Michael Berenbaum ve Fred Skolnik, (ed.), Second Edition, Vol. 14, Jerusalem: Keter Publishing House, 2007, ss. 427-429.

²¹⁹ II. Tarihler, 33/2-6.

²²⁰ II. Krallar 21/16.

²²¹ David Aberbach, *Imperialism and Biblical Prophecy: 750-500 BCE*, First Edition, New York: Routledge, 1993, s. 53

²²² Bandstra, *Reading the Old Testament*, s. 395; Rainer Albertz, *Israel in Exile: The History and Literature of the Sixth Century B.C.E.*, David Green (çev), USA: Society of Biblical Literature, 2003, s. 8.

²²³ II. Krallar, 22/ 20-22.

²²⁴ Nadav Na'aman, *Ancient Israel and its Neighbors: Interaction and Contraction*, Vol. 1, Indiana: Eisenbrauns, 2005, s. 362.

²²⁵ II. Krallar, 23/18.

Berşeba (Beer-Şeva)'daki tapınma yerlerini ortadan kaldırarak reform bölgesini Hizkiya'nın reform alanından daha geniş tutmuştur.²²⁶ Hizkiya, Fısıh bayramı kutlamaları gerçekleştirirken Tanah'ta bu durum "Süleyman'dan bu yana görülme-
yen bir kutlama" şeklinde bir tarihlendirme ile belirtilirken Yoşiya'nın Fısıh kutlamaları daha da geriye taşınarak "Samuel'den bu yana böyle bir kutlama yapılmadı" şeklinde aktarılmaktadır. Yoşiya'nın Hizkiya'nın yaptığı'nın ötesinde kendi zamanındaki Pesah Bayramı kutlamalarını Süleyman Mabedi'ndeki kutlamalardan daha öncesine Samuel zamanındaki Pesah Bayramı'na götürerek Mabet öncesindeki konar-göçer mabet dönemini de sahiplenmeye çalıştığı görülmektedir.²²⁷

Yoşiya, Tanah'ta belirtilmiş olduğu üzere inanç ve ibadeti merkezileştirmek amacıyla gerçekleştirilen bu reformlarla Tevrat'ın monoteist vurgusu üzerinde durarak Manaşşe ve Amon döneminde yeniden gündeme gelen politeist uygulamalara son vermeyi amaçlamıştır.²²⁸ Kral Yoşiya'nın Mabet reformu kuzeyde yer alan Beytel kentini de kapsamaktadır. İbrahim'in burada sunak inşa etmesi ile kutsiyet kazanan Beytel kenti²²⁹ Kral Yarovam tarafından siyasi bir merkez olan Kudüs'ün politik ve dini etkisini azaltmak amacıyla ön plana çıkarılmıştır.²³⁰ Yoşiya döneminde politeist uygulamalara önemli ölçüde ev sahipliği yapmış olan Beytel'deki mabet ve diğer lokal tapınma yerleri ortadan kaldırılmış,²³¹ Aşera ve Baal'e tapınmak yasaklanmıştır. Ayrıca Yoşiya, Süleyman Mabedi'ndeki Aşera heykelini yakarak ortadan kaldırmış,²³² Ben Hinnom vadisinde Molek'e insan kurban etme geleneğini tamamen yasaklamış,²³³ Kudüs'ü Asur'un politeist unsurlarından arındırmış,²³⁴ ve yerel mabetlerde gerçekleştirilen Fısıh kutlamalarını ortadan kaldırarak²³⁵ tek merkezde yeniden İsrailoğulları'nı birleştirici bir hüviyete büründürmüştür.²³⁶ Böylece Kral

²²⁶ Richard H. Lowery, *The Reforming Kings: Cults and Society in First Temple Judah*, Sheffield: Sheffield Academic Press, 1991, s. 207.

²²⁷ II. Tarihler, 35/18; Altınel, *İsrailoğulları'nın Kutsal Soyu Kohenler*, s. 112-113.

²²⁸ Baktemur, "Modern Dönem Yahudilikte III. Mabet Hareketi: Mabet Enstitüsü Örneği" s. 68.

²²⁹ Tekvin, 12/8.

²³⁰ Oded Lipschits, *Judah and the Judeans in the Neo-Babylonian Period*, Joseph Blenkinsopp (ed.), Second Edition, Indiana: Eisenbrauns, 2006, s. 142; Baktemur, "Modern Dönem Yahudilikte III. Mabet Hareketi: Mabet Enstitüsü Örneği", s. 23.

²³¹ Sherbok, *Judaism: History, Belief and Practice*, s. 68.

²³² Lauren A. S. Monroe, *Josiah's Reform and the Dynamics of Defilement: Israelites Rites of Violence and Making of Biblical Text*, New York: Oxford University Press, 2011, s. 26.

²³³ II. Krallar, 23/10.

²³⁴ Sefanya, 1/4-6.

²³⁵ Carr, *Holy Resilience: The Bible's Traumatic Origins*, s. 55.

²³⁶ II. Krallar, 23/ 21-23.

Yoşıya'nın Mabet reformu Yehuda halkı ile beraber M.Ö. 722 yılından itibaren Asurluların gölgesinde yaşamını sürdürmeye devam eden İsrail halkının da Kudüs'teki Mabet'te, dolayısıyla Yehuda çatısı altında birleştirilmesi ve bu sayede devletin Kral Davut döneminde olduğu gibi güçlü ve bağımsız bir devlet olmasını gerçekleştirmeye yönelik bir atılım olarak belirlenmiştir.²³⁷

Kral Yoşıya, Mabet merkezli dini reformlarını gerçekleştirebilecek politik gücü elinde bulundurması sebebiyle bariz bir biçimde Yahudilik tarihinde ön plana çıkmaktadır. Ancak Mabet, Yoşıya reformlarında ön planda olduğu gibi Yeremya'nın söylemlerinde de hayati bir önem taşımaktadır. Nitekim Yeremya'ya göre monoteist dine geri dönüş hareketi, Mabet aracılığı ile mümkün olabilecektir.²³⁸ Bu durum Yeremya Kitabı'nda şu şekilde aktarılmaktadır:

Hiç kesilmemiş saçını kes at. Çıplak tepeler üzerinde ağıt yak. Çünkü Yehova öfkelenildiği için bu nesli reddetti. Onu terk edecek. Yehudaogulları gözümde kötü olanı yaptılar. Yehova'nın sözü. Adımı taşıyan evi kirletmek üzere oraya iğrenç putlarını koydular. Oğullarını ve kızlarını ateşte yakmak üzere Hinnomoğlu Vadisi'ndeki Tofet'te yüksek yerler yaptılar. Ben böyle bir şey emretmedim. Yüreğimden bile geçirmedim. Bu nedenle göreceksiniz. Öyle günler gelecek ki oraya Tofet ya da Hinnomoğulları Vadisi değil, Katliam Vadisi denecek. Hiç yer kalmayınca kadar Tofet'te ölü gömecekler. Bu halkın cesetleri göklerin kuşlarına, yerin hayvanlarına yiyecek olacak; kimse onları ürkütmeyecek. Ben Yehuda şehirlerinden, Yerusallim sokaklarından neşe ve sevinç sesini, gelin ve güvey sesini kaldıracağım. Ülke harabeye dönecek.²³⁹

Bu pasajlarda yer alan bilgilerden hareketle Yeremya'nın sadece Süleyman Mabedi'ne yerleştirilmiş olan putları eleştirmekle yetinmediği aynı zamanda yüksek yerlerin inşa edilmesi ve burada devam ettirilen insan kurban etme faaliyetlerini yerdiği görülmektedir. Buraya kadarki pasajlarda Yeremya'nın Mabet'in merkezileştirilmesi ile ilgili doğrudan bir söyleme sahip olmadığı ancak diğer lokal mabetleri de onaylamadığı çıkarımında bulunmak mümkündür. Diğer taraftan, Yeremya'ya göre tıpkı İsrail Krallığı'nın Şilo'daki kutsal mabedi yerle bir edildiği gibi Kudüs'teki Mabet'de yerle bir edilecektir.²⁴⁰ Bu durum Yeremya Kitabı'nda şu şekilde aktarılmaktadır:

²³⁷ Lowery, *The Reforming Kings: Cults and Society in First Temple Judah*, s. 194.

²³⁸ Domeris, "Jeremiah and the Religion of Canaan", s. 11; Mondriaan, *The Rise of Yahwism: Role of Marginalised Groups*, s. 458.

²³⁹ Yeremya, 7/29-34.

²⁴⁰ Yeremya, 7/12-14; Julius Wellhausen, *Prolegomena to the History of Israel: With a Reprint of the Article "Israel" From the Encyclopedia Britannica*, J. Sutherland Black ve Allan Menzies (çev.), Cambridge: Cambridge University Press, 2013, s. 489.

Şimdi kalkıp bir zamanlar adımı koymuş olduğum Şilo'daki mekanıma gidin de halkım İsrailoğulları'nın kötülüğünden ötürü oraya ne yaptığımı görün. Mademki bütün bu işleri yaptınız. Yahve'nin sözü. Size defalarca söylediğim erkenden harekete geçip konuştuğum halde dinlemediniz, ben de adımı taşıyan, güvendiğiniz bu eve, size ve atalarınıza verdiğim bu yere Şilo'ya yaptığının aynısını yapacağım.²⁴¹

Bu pasajda görüldüğü üzere Yeremya'nın Mabet'e yaklaşımı genel olarak monoteist unsurlardan arındırılmış olması gerektiği ve bu durum gerçekleşmediği sürece de Mabet'in yıkımının kaçınılmaz bir son olduğu şeklindedir. Buna göre, Yoşiya'nın reformları genellikle Mabet'in tek bir çatı altında birleştirilmesine odaklanırken Yeremya'nın söylemlerinde Mabet politeist unsurlardan arındırılmadığı sürece yerle bir edileceği teması ön plandadır. Yeremya Kitabı'nda yer alan ilgili pasajlardan hareketle Wellhausen, Yeremya'nın Mabet reformunu sonuna kadar desteklediğinden ancak tüm bu reformların peygamberi tatmin etmediğinden bahsetmektedir.²⁴²

Başından beri her seferinde Mabet'in yıkımına engel olmaya çalışan Yeremya'nın söylemlerinde dikkat çeken bir diğer unsur yüksek tapınma yerlerinde insan kurban etme geleneğinin bu dönemde devam ettiği şeklindedir. Ayrıca Yeremya Kitabı'nda bu geleneğin herhangi bir sebepten ötürü ortadan kaldırıldığına dair bilgi yer almamaktadır. Yeremya'nın bu söylemleri Yoşiya tarafından ortadan kaldırılan insan kurban etme geleneğinin tekrar İsrail toplumunda uygulanmaya başladığının bir kanıtı olarak görülmüştür. Bu durum beraberinde birkaç ihtimali getirmektedir. Hyatt'ın belirttiği üzere Yeremya henüz çocuk olduğundan Yoşiya'nın Mabet'i merkezileştirmesinde aktif bir söylem üretememiş olabilir. Ayrıca, bu durum Yoşiya'nın reformu etkili ve uzun soluklu olmadığı ihtimalini de güçlendirmektedir. Nitekim, her ne kadar Yeremya bu dönemde çocuk olsa da kendi söylemleri ile paralel bir seyirde olan reformların etkisine kendi kitabında rastlamak kaçınılmaz bir durum gibi görünmektedir. Dolayısıyla Yoşiya'nın Mabet reformu Yeremya Kitabı'nda sürgünün sebeplerinden biri olan Mabet'in politeist unsurlarla donatılmış olmasına uzun süreli engel olamamış ve üzerinden uzun bir vakit geçmeden Mabet tamamen ortadan kaldırılmıştır.

²⁴¹ Yeremya, 7/2-14.

²⁴² Wellhausen, *Prolegomena to the History of Israel: With a Reprint of the Article "Israel" From the Encyclopedia Britannica*, s. 489.

2.2.4. Din Adamlarının Tek Bir Çatı Altında Birleştirilmesi

Yahudilikte İsrail, Levi ve kohenler şeklinde bir ayırımdan bahsetmek mümkündür. Daha önce bahsi geçtiği üzere bir din adamı sınıfı Levililer, Musa döneminde Tanrı'nın hizmetine atanarak diğer on bir soydan ayrı bir muameleye tabi tutulmuşlar ve Harun soyundan kohenler ise en ayrıcalıklı sınıfı teşkil etmişlerdir.²⁴³ Ancak Tanah'ta monoteist anlayışın sekteye uğradığı dönemlerde diğer milletlerin tanrıları adına faaliyet yürüten din adamlarına da rastlanmaktadır. Yeremya'nın yaşadığı dönemde İsrail toplumunda politeist unsurların pratiğinden sorumlu olan din adamlarının aktif olduğu görülmektedir. Ancak Kral Yoşiya'nın reformları kapsamında bu rahiplere yönelik reformlar gerçekleştirilmiştir. Kral Yoşiya, reformlar kapsamında Yahve adına faaliyetler yürütmekle görevli din adamlarını politeist unsurların pratik uygulamasından sorumlu olan din adamlarından ayıştırmaya yönelik kısımlar gerçekleştirmiştir. Yoşiya, dini reformları bağlamında ortadan kaldırdığı sunak ve tapınma yerlerinde faaliyetler yürüten din adamlarını, Yahve dışında diğer tanrılar adına kurban edilen sunaklar üzerinde boğazlatmak sureti ile idam ettirmiştir.²⁴⁴ Yüksek yerlerde kurban sunuları hazırlayan kahinleri ortadan kaldırmış, mezarlardan insan kemiklerini toplattırarak sunaklarda yaktırmış ve buralar işlevsiz hale getirilmiştir.²⁴⁵ Politeist din adamlarının varlığı Yeremya'nın söylemlerinde de yer almıştır. O, Mabet'te Yahve dışında diğer tanrılar adına faaliyetler yürüten sahte peygamberleri ve kahinleri sert bir biçimde eleştirmiş, ayrıca lokal mabetlerde sunulan sunakların ve kesilen kurbanların sürgünün sebepleri arasında yer aldığını şu şekilde dile getirmiştir: "Kendi başarılarına, hazinelerine güvendiğin için sen de ele geçirileceksin. Ve Kemoş rahipleriyle soylularıyla birlikte sürüleceksin. Yağmacı bir şehre girecek, elinden hiçbiri kurtulamayacak, ova mahvolacak, düzlük harap edilecek."²⁴⁶ Ayrıca bununla bağlantılı diğer bir pasaja Tanah'ta şu şekilde yer verilmiştir: "İnle ey Heşbon. Çünkü Ay şehri yağma ediliyor! Feryat edin ey Rabba'nın çevre kentleri. Çula sarınıp dövünün. Ağılların taş duvarları arasında oradan oraya koşuşturun. Çünkü Malkam rahipleriyle soylularıyla birlikte

²⁴³ Altınel, *İsrailoğulları'nın Kutsal Soyu Kohenler*, s. 5-7.

²⁴⁴ II. Krallar, 23/19.

²⁴⁵ II. Krallar, 23/16.

²⁴⁶ Yeremya 23/11; 32/35; 48/7-8; John Goldingay, *God's Prophet, God's Servant: A Study in Jeremiah&Isaiah 40-55*, Carlisle: The Paternoster Press, 1994, s. 47.

sürülecek.”²⁴⁷ Diğer taraftan, Kral Yoşiya’nın reformunda Levililer’in²⁴⁸ ön plana çıkarıldığı görülmektedir.²⁴⁹ Yoşiya reform boyunca onlarla beraber hareket etmiş,²⁵⁰ Fısıh kurbanlarını Levililer aracılığı ile usulüne uygun bir biçimde dağıttırılmış, kestirmiş ve taksimlere ayırmıştır.²⁵¹ Yeremya Kitabı’nda, Yoşiya’nın Levililer’le birlikte hareket etmesi ile ilgili doğrudan bir atıf yer almamakla birlikte birtakım öğelerin Yeremya’nın söylemlerine konu olması oldukça çarpıcıdır.

İsrail evi ve Yehuda evi hakkında vaadimi yerine getireceğim günler geliyor. Yehova’nın sözü. O günlerde, o zaman, Davut’un soyundan doğru bir filiz çıkaracağım. Ülkede adaletin ve doğruluğun gereğini yapacak. O günlerde Yehuda kurtulacak. Yeruslaim güvenlik içinde yaşayacak ve o “Doğruluğumuz Yahve’den” adıyla anılacak. Çünkü Yehova şöyle diyor. İsrail evinin tahtında Davut’un soyundan bir erkek eksik olmayacak. Ayrıca Levioğulları’ndan, kahinlerden de önümde yakılan sunular ve tahıl sunusu dumanı sunanlar, her gün kurban kesenler eksik olmayacak.²⁵²

Yeremya Kitabı’nda yer alan bu söylemlerin, Yoşiya ile ilgili Tanah’ta yer alan kehanete benzerliği ise dikkat çekicidir. Davut soyundan Yoşiya adında birinin yüksek yer kahinlerini ölümle cezalandıracağına dair söylemler I. Krallar Kitabı’nda şu şekilde yer almaktadır.

Bir Tanrı adamı Yehova’nın emriyle Yehuda’dan Beytel’e gelmişti. Yarovam’da kurban dumanı sunmak için sunağın yanında duruyordu. Tanrı adamı Yehova’nın emriyle sunağa seslendi: ‘sunak, ey sunak’ dedi ‘Yehova şöyle söylüyor: Davut evinde Yoşiya isimli bir oğul doğacak. O senin üzerinde kurban dumanı sunan yüksek yer kahinlerini senin üzerinde kurban edecek ve üzerinde insan kemikleri yakacak.’²⁵³

Yeremya Kitabı’nda yer alan “Davut’un soyundan doğru bir filiz” ifadesi ile I. Krallar Kitabı’nda yer alan Tanah’ta, “Davut soyundan Yoşiya isimli birinin yüksek yer

²⁴⁷ Yeremya, 49/3.

²⁴⁸ Wellhausen, Levili unvanının Yoşiya döneminde kohenleri kapsayıcı olduğunu ve bütün din adamlarına verilen isim olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre bu dönemden önce Levililerle ilgili herhangi bir şey bilinmemekteydi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kürşat Demirci ve Tolga Savaş Altınel, “Erken Dönem İsrailoğulları Tarihinde Rahipliğin Gelişim Sürecine Alternatif Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 58, No. 2, 2017, ss. 31-61, 53.

²⁴⁹ Yoşiya dönemine kadar kohenler ve Levililer arasında herhangi bir ayırım gözlemlenmezken bu ayırımın, ilk defa sürgün sonrası Hezekiel tarafından ortaya atıldığı görülmektedir. Ayrıca, Levililer ve kohenlerin ayrışması her ne kadar Yoşiya döneminde olmasa da Yoşiya reformları esnasında ortadan kaldırılan kahinlerin durumu dayanak gösterilerek ortaya çıkmış olabileceği ihtimali üzerinde durulmaktadır. Raymond Abba, “Priests and Levites in Deuteronomy”, *Vetus Testamentum*, Vol. 27, No. 3, 1977, ss. 257-267, 257.

²⁵⁰ II. Tarihler, 34/30; 35/6-8.

²⁵¹ II. Tarihler, 35/7-12.

²⁵² Yeremya, 33/14-17.

²⁵³ I. Krallar, 13/1-2.

kahinlerini ortadan kaldıracakğı” ile ilgili kehanetle benzerlik göstermektedir.²⁵⁴ Nitekim, Yoşıya’nın din adamlarına yönelik reformunu Levioğulları ve kohenleri tek bir çatı altından birleştirme amacı göz önünde bulundurulduğunda Yeremya Kitabı’nda yer alan bu pasajlarla durumun desteklendiğı görölmektedir. Ayrıca Yeremya Kitabı’nda yer alan: “Oysa ben kulum Davut’un soyunu, hizmetimdeki Levioğulları’nı tüm gökler ordusu kadar, denizin hesapsız kumu kadar çoğaltacağım”²⁵⁵ ifadeleri de yine Kral Yoşıya’nın Levioğulları’nı ön plana çıkarması ile paralel söylemler olarak göze çarpmaktadır. Ancak bu pasajlar birbirini destekleyici bir içerik sunmakla birlikte Yeremya Kitabı’nda yer alan ifadelerin tam olarak neyi kast ettiğı anlaşılamamaktadır.

2.3. Davut Hanedanlığının Son Bulması: Babil Sürgünü

2.3.1. Sürgüne Zemin Hazırlayan Tarihsel Arka Plan

Yehuda Krallığı’nın gerileme yaşadığı M.Ö. VI. yüzyılda vuku bulan Babil’e sürgün hadisesi neredeyse elli yıllık bir zaman diliminde gerçekleşmiştir.²⁵⁶ Bu yıkıma zemin hazırlayan temel etmenler arasında Birleşik İsrail Krallığı’nın ikiye bölünerek olası saldırılara açık bir hal alması ve daha sonraki dönemde kuzeydeki İsrail Krallığı’na ait toprakların Asurlular tarafından ele geçirilmesi gibi Yahudilik tarihinde iki önemli hadise yer almaktadır. Bu bölgede güç sahibi olan Mısır, Asur ve Babil krallıklarının, önemli bir ticaret yolu üzerinde yer alan Yehuda topraklarına sahip olma istekleri de sürgünün sebepleri arasında yer almaktadır. Bu amaçlar doğrultusunda çeşitli zamanlarda Mısır, Asur ve Babilliler tarafından Yehuda Krallığı topraklarına kuşatma ve saldırı girişimleri meydana gelmiş, son saldırı ise yine bu grup içerisinde yer alan Babilliler tarafından gerçekleştirilmiştir. M.Ö. 609 yılında Kral Yoşıya’nın Megiddo’da Mısır Firavunu II. Neko tarafından öldürölmesinin ardından güç kaybının şiddetlenmesi ile Yehuda Krallığı kısa bir dönem Mısır hakimiyeti altında dış bir devlete bağımlı küçük bir krallık haline gelmiştir. Sonraki süreçte bu hakimiyeti

²⁵⁴ “Bir Tanrı adamı Yahve’nin emriyle Yehuda’dan Beytel’e gelmişti. Yaravam’da kurban dumanı sunmak için sunağın yanında duruyordu. Tanrı adamı Yahve’nin emriyle sunağı seslendi: ‘sunak, ey sunak’ dedi ‘Yehova şöyle söylüyor: Davut evinde Yoşıya isimli bir oğul doğacak. O senin üzerinde kurban dumanı sunan yüksek yer kahinlerini senin üzerinde kurban edecek ve üzerinde insan kemikleri yakacak.” I. Krallar, 13/1-2.

²⁵⁵ Yeremya, 33/22.

²⁵⁶ Sack, *Images of Nebuchadnezzar: The Emergence of a Legend*, s. 113.

Mısır'dan daha güçlü bir devlet konumunda olan Asurlular devralmıştır. Asurluların zayıflaması ile Babil şehrini merkeze alarak Asur Krallığı toprakları üzerine kurulan Babilliler, Yehuda Krallığı'nın da içerisinde yer aldığı Yakın Doğu coğrafyasına hâkim, etkin bir güç konumuna gelmişlerdir.²⁵⁷ Mısır, Asur ve Babil krallıklarının vasal devleti konumuna gelen Yehuda sırasıyla Yoşiya'nın oğulları Yehoahaz, Eliakim, Yehoyakim'in oğlu Yehoyakin ve son olarak Yoşiya'nın oğullarından bir diğeri olan Sıdkıya'nın krallık dönemlerine tanıklık etmiştir.

Kısa bir süre tahtta kalan Yehoahaz bu dönemde Mısır Firavunu Neko tarafından tahttan indirilerek Mısır'a götürülmüş ve onun yerine M.Ö. 609 yılında kardeşi Eliakim'in ismi Yehoyakim şeklinde değiştirilerek Yehuda kralı olmuştur.²⁵⁸ Yehoyakim, kendi isteği doğrultusunda Mısır taraftarlığını terk ederek Babil'i üstün bir güç olarak tanımıştır. Fakat M.Ö. 658 yılında Yehoyakim, Mısır saldırılarına maruz kalan Babil Krallığı'nın bu durumunu fırsat bilerek kendi topraklarında etkin bir güç olmalarına karşı isyan başlatmıştır.²⁵⁹ M.Ö. 598-597 yıllarını kapsayan bu isyan, Babil Kralı Nebukadnezzar tarafından bastırılarak engellenmiştir. Nebukadnezzar, bu başkaldırıya bir ceza niteliğinde Kudüs'ü kuşatmıştır. Pek çok kaynakta Kral Yehoyakim'in sürgüne gönderildiği aktarılırken bazı kaynaklarda kuşatma esnasında Kudüs'te öldürüldüğü de belirtilmektedir.²⁶⁰

Yehoyakim'den sonra tahta geçen on sekiz yaşındaki oğlu Yehoyakin²⁶¹ üç ay tahtta kaldıktan sonra M.Ö. 597 yılında Babil Kralı Nebukadnezzar'ın krallığının sekizinci yılında,²⁶² şehri Babilliler'e teslim etmiş fakat babasının gerçekleştirmiş olduğu isyana karşı bir ceza niteliğinde beraberindeki grupla birlikte Babil'e sürgün edilmiştir.²⁶³ Nebukadnezzar, asker ve memur sınıfından on bin kişiyi sürgüne göndermiş bunların

²⁵⁷ Carr, *Holy Resilience: The Bible's Traumatic Origins*, s. 67.

²⁵⁸ II. Krallar, 23/ 31-33; II. Tarihler, 36/2-4.

²⁵⁹ II. Krallar, 24/1; Alberty, *Israel in Exile: The History and Literature of the Sixth Century B.C.E.*, s. 9.

²⁶⁰ II. Krallar, 24/6; Yeremya, 22/ 13- 19; 36/ 30-31; Sack, *Images of Nebuchadnezzar: The Emergence of a Legend*, s. 113; Bezalel Porten, "Exile, Babylonian", *Encyclopaedia Judaica*, Michael Berenbaum ve Fred Skolnik (ed.), Second Edition, Vol. 6, Jerusalem: Keter Publishing House, 2007, ss. 608-611.

²⁶¹ John J. Collins, *Introduction to the Hebrew Bible*, Second Edition, Minneapolis: Fortress Press, 2014, s. 357.

²⁶² II. Krallar, 24/ 10-12, 15; Alberty, *Israel in Exile: The History and Literature of the Sixth Century B.C.E.*, s. 9.

²⁶³ II. Krallar, 24/12; Yeremya 13/18-19; II. Tarihler, 9-10; Peygamber Hezekiel'in de Yehoyakin ile birlikte Babil'e sürgün edilen grupla beraber olduğu bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Aberbach, *Imperialism and Biblical Prophecy*, s. 66.

yerine bir kısım Babil askerleri ve sanatçılardan oluşan bir grubu Yehuda topraklarına getirtmiştir.²⁶⁴ Ayrıca bu dönemde Kudüs'te bulunan din adamları sınıfı da cezalandırmaya tabi tutulanlar arasındadır. Dolayısıyla bu sürgün Yehuda topraklarında yaşayan bütün halkın ülkeden çıkarılarak Babil'e sürgün edilmesinden ziyade ilk aşamada sadece Kudüs'te yaşayan elit kesimin ve kohen sınıfının sürgün edilmesine yönelik olarak gerçekleştirilmiştir.²⁶⁵

Bu dönemden sonra Yehuda topraklarında sürgünün ikinci ve son evresine geçilmiştir. Yehoyakin'in amcası olan Sıdkıya, Nebukadnezzar tarafından Yehuda kralı olarak tayin edilmiştir. Sıdkıya bir süre Babil'e hizmet etmiş²⁶⁶ fakat krallığının dokuzuncu yılında isyana öncülük ettiği gerekçesiyle Nebukadnezzar kuşatma amaçlı Kudüs'e tekrar bir grup asker göndermiştir. M.Ö. 589 yılında başlayan bu kuşatma, Sıdkıya'nın krallığının on birinci, Nebukadnezzar'ın krallığının on dokuzuncu yılına kadar (M.Ö 586) devam etmiştir.²⁶⁷ Tanah anlatımlarına göre çocukları gözlerinin önünde katledilen Sıdkıya, kör edilerek Babil'e sürgün edilmiştir.²⁶⁸ Şehir bu olaylardan bir ay sonra önemli ordu komutanlarından biri olan Nebuzaradan tarafından tahrip edilmiştir. Nebuzaradan, Yahudi dini inancında merkezi bir yere sahip olan ve Yahudi toplumsal hafızasından tarih boyunca silinmeyecek olan Süleyman Mabedi'nin yıkım emrini vermiştir.²⁶⁹

Kudüs'ün yerle bir edilmesi ve Yehuda halkının Babil'e sürgüne gönderilmesinin ardından Babilliler Mispa şehrinde yaşayan Bünyamin kabilesine müdahale etmek yerine stratejik konumu dolayısıyla buraya vali atamakla yetinmişlerdir. Vali olarak görevlendirilen kişi Kâtip Şafan'ın torunu Ahikam oğlu Gadalya olmuştur.²⁷⁰ Dedesi Şafan gibi Babil taraftarı bir grup içerisinde yer alan Ahikam oğlu Gadalya, Babil yanlısı olmakla suçlanarak M.Ö 582 yılında Davut hanedanlığına mensup bir kişi tarafından öldürülmüştür.²⁷¹ Gadalya'nın öldürülmesi ile burada yaşamını sürdüren

²⁶⁴ II. Krallar, 24/14-16; Alberty, *Israel in Exile: The History and Literature of the Sixth Century B.C.E.*, s. 9.

²⁶⁵ William G. Dever, "Archaeology and the Fall of Judah", *Eretz-Israel. Archaeological, Historical and Geographical Studies*, C. Ephraim Stern Volume, 2009, ss. 29-35.

²⁶⁶ Collins, *Introduction to the Hebrew Bible*, s. 295.

²⁶⁷ Alberty, *Israel in Exile: The History and Literature of the Sixth Century B.C.E.*, s. 10.

²⁶⁸ II. Krallar, 25/ 4-7.

²⁶⁹ II. Krallar, 25/ 10; II. Krallar 25/ 12.

²⁷⁰ II. Krallar 25/ 22.

²⁷¹ Friedman, *Kitabı Mukaddes'i Kim Yazdı?*, 138-139.

halktan bir kısım Babil'e sürgün edilmiş,²⁷² Yuhanna ve Azaria liderliğinde bir grup ise Yeremya'nın Mısır'a dair olumsuz kehanetlerini dikkate almayarak, Babil tehlikesinden kurtulmak amacıyla Mısır'a göç etmişlerdir.²⁷³

Arkeolojik veriler sürgününün Babil kaynaklarında da yer aldığını göstermektedir. Son dönemlere kadar Babil krallarının ekonomik ve sosyal durumu ile ilgili olarak tercümesi yapılmış olan pek çok yazılı tablet bulunmuştur.²⁷⁴ Nebukadnezzar'ın krallığının ilk on bir yılını kapsayan bilgilerin yer aldığı bu tercümelerle birlikte Babil kaynaklarında ilk defa Kudüs'ün kuşatılmasına (M.Ö. 597) dair bilgilere ulaşılmıştır. Bu tablette Babilliler ve Yehudalılar arasında M.Ö. 605 yılında gerçekleşmiş olan Karkamış Savaşı'nın anlatımı ile başlayan ve M.Ö. 605-594 yılları arasını kapsayan bir süreç konu edinilmektedir. Tabletten Wiseman tarafından yapılan tercümesinde Kudüs'ün Nebukadnezzar krallığının yedinci senesinde kuşatılması şu şekilde aktarılmaktadır: “Yedinci senesinde, Kislev (Aralık) ayında Akad kralı birliklerini toplayıp Hitti ülkesi (Suriye-Filistin) topraklarını fethetti. ‘Adar’ (Mart 15/16, 597) ayında şehri ele geçirdi ve bu ülkenin kralını tahtından indirerek kendi seçmiş olduğu bir kralı onun yerine tayin etti.”²⁷⁵ Burada tahttan indirilen kişi olarak dönemin kralı Yehoyakin'e işaret edildiği ve onun yerine kral olarak tayin edilen kişinin ise II. Tarihler Kitabı'nın anlatımına konu olan²⁷⁶ Yehoyakin'in amcası ve Yahuda'nın son kralı Sıdkıya olduğu belirtilmektedir. Ayrıca, Kudüs'ün kuşatılması ile ilgili olarak bu tablette belirtilen tarih, Tanah'ta belirtilen tarih ile örtüşmektedir.²⁷⁷ Bu sebeple araştırmacılar tablette yer alan bilgilerin Tanah'ta sürgünle ilgili bahsi geçen döneme

²⁷² Babil Sürgününün gerçekleşmesini bazı araştırmacılar Kral Yehoyakin ve Kral Sıdkıya dönemlerinde Kudüs'ün üst üste düşüşünü adres göstermiş olsalar da diğer bazı araştırmacılar Yehoyakin'in Babil kralına teslim olmasını ve daha sonraki süreçte Babil'e götürülmesini sürgünün temel sebebi olarak kabul etmektedirler. Gerhard Larrson, “When Did the Babylonian Captivity Begin?”, *The Journal of Theological Studies, New Series*, Vol. 18, No. 2, 1967, ss. 417-423.

²⁷³ David L. Petersen, “Prophetic Rhetoric and Exile”, *The Prophets Speak on Forced Migration*, Mark J. Boda ve Diğerleri (ed.), Atlanta: Society of Biblical Literature Press, 2015, s. 10.

²⁷⁴ Bu tabletlerde yer alan ve sürgün ile ilgili yetersiz sayılabilecek derecede az olan bilgiler 1956 senesinde arkeolog Donald John Wiseman (ö. 2010) tarafından yapılmış olan tercümelere dayanmaktadır. Bahsi geçen tabletler Londra'daki British Museum'da “B.M. 21946” ismi ile yer almaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sack, *Images of Nebuchadnezzar: The Emergence of a Legend*, s. x.

²⁷⁵ David Noel Freedman, “The Babylonian Chronicle”, *The Biblical Archaeologist*, Vol. 19, No. 3, 1956, ss. 49-60, 55.

²⁷⁶ II. Tarihler, 36/10.

²⁷⁷ D. J. Wiseman, “New Babylonian Chronicles”, *The British Museum Quarterly*, Vol. 21 No. 2, 1957, ss. 48-50.

ve Yehuda halkının Babil'e sürgün edilme hadisesine işaret ettiğini varsaymaktadırlar.²⁷⁸

2.3.2. Babil Sürgünü'nün Habercisi Yeremya

Yahudilik tarihi açısından bir kırılma noktası olarak değerlendirilen Babil Sürgünü, Tanah'ta; II. Krallar, II. Tarihler, Ezra, Nehemya, Yeremya ve Daniel kitaplarında çeşitli bağlamlarda ele alınmıştır. II. Krallar, II. Tarihler ve Yeremya kitaplarında Babil Sürgünü, Yehuda krallarının,²⁷⁹ ve halkının işlemiş olduğu günahların bir sonucu olarak tasvir edilmekte²⁸⁰ ve Yahve'nin peygamberleri aracılığı ile göndermiş olduğu uyarıların dikkate alınmamış olması ile ilişkilendirilmektedir.²⁸¹ Dolayısıyla Tanah'taki anlatımlara göre Babil Sürgünü'nün yegane sorumluları monoteizmden yüz çeviren ve çevre kabilelerin dini inançlarını benimseyerek Kudüs'teki Mabet'e yabancı unsurlar yerleştiren Yehuda kralları ve halkı olarak görülmektedir. II. Krallar ve II. Tarihler kitapları trajik bir yıkım ve sürgün imajı çizerken, Yeremya Kitabı'nda sürgün, Tanrı'nın gerçekleştirmiş oldukları hatalar ve yanlış uygulamalar dolayısıyla İsrailoğulları'nı cezalandırma vurgusu taşımaktadır. Ayrıca Yeremya Kitabı'nda Babil Sürgünü, Yehuda halkının günahlardan vazgeçip Tanrı'ya yönelmesi ve Tanrı'nın Yehuda halkını affetmesi gibi olumlu bir amaca hizmet fikri üzerine inşa edilmiş ve bunun gerçekleşmesi için halkın mevcut Babil yönetimine boyun eğmesi gerektiği vurgusu ön planda yer almıştır. Yeremya, Babil Sürgünü'nü bir felaketten ziyade monoteist inanca geri dönmek ve Yahve ile yapılmış olan ahde bağlı kalmak için bir fırsat olarak değerlendirmiştir.²⁸² Sürgün hadisesi Yeremya'nın doğumundan itibaren hayatı boyunca teolojik söylemlerinin merkezinde yer almıştır. Öyle ki doğumu esnasında sürgünün ağırlığını derinden hissedenden Yeremya'nın söylemleri Yeremya Kitabı'nda bu şekilde yer almıştır. "Bağırsaklarım, bağırsaklarım titriyor. Uzuvarlarım titriyor. Kalbimin duvarları huzursuz. Dünyaya yıkım üstüne yıkımla geliyorum."²⁸³ Yeremya, yeni doğan bir bebeğin hoşnutsuzluğu karşısında şaşkınlıklar içerisinde

²⁷⁸ Tablet'in önemli bilgiler verebilecek bir kısmı kırık olduğu için M.Ö. 594-548 yılları arasında Mezopotamya'da neler olduğunu, sürgünün nasıl bir seyir halinde ilerlediğini öğrenmek pek mümkün görünmemektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sack, *Images of Nebuchadnezzar: The Emergence of a Legend*, s. x,

²⁷⁹ II. Krallar, 21/1-17; II. Tarihler, 36/11-13.

²⁸⁰ II. Tarihler, 36/14.

²⁸¹ II. Tarihler, 36/15-20.

²⁸² Gürkan, *İbrahim'den Ezra'ya İsrailoğulları Tarihi*, s. 192.

²⁸³ Yeremya, 4/19; Ginzberg, *Legends of the Jews*, 1067.

kalan annesine dönerek şöyle söylemiştir: “Seni kastetmiyorum anneciğim. Kehanetim sana değil; Ben Siyon’dan²⁸⁴ söz ediyorum ve sözlerim Kudüs’e yönelik. Kudüs kızlarını süsler, onlara mor giysiler giydiren başlarına taçlar takar ama hırsızlar gelip onları bir bir soyacaklar.”²⁸⁵

Yeremya, Yehuda krallarından sırasıyla Yoşiya, Yehoahaz, Yehoyakim, Yehoyakin ve son olarak Sıdkıya’nın krallık dönemlerinde aktif olarak peygamberlik yapmaya devam etmiştir. O, bu dönemde yaşamış olan krallara, ilk aşamada Asurlular’a karşı Mısır ile ittifak yapılmasını önermiş²⁸⁶ fakat Asur ve Mısır’ın, Babilliler karşısında güçsüz konuma düşmesi ve ileriki dönemlerde Yehuda’nın Babil’in vasalı konumuna gelmesi ile Babillilerle barış içinde yaşanması gerektiğini savunmuştur.²⁸⁷ Yeremya, Babil Sürgünü’nün gerçekleşeceğini,²⁸⁸ Kudüs’ün düşüşünü, Mabet’in yerle bir edileceğini,²⁸⁹ ve bu sürgünün yetmiş yıl süreceğini bildiren kehanetlerde bulunarak kralları ve halkı yaklaştırmakta olan bu tehlikeye karşı her fırsatta uyarmıştır. Ne var ki o, Yehuda topraklarının ele geçirilerek Kudüs’ün yerle bir edilmesi ile ilgili kehanetinden dolayı Başkohen Paşur tarafından cezalandırılmış ve hapse atılmıştır.²⁹⁰ Yeremya’nın yetmiş yıl sürecek olan sürgün kehaneti kendi kitabında şu şekilde aktarılmaktadır: “Bütün ülke viraneye dönecek, şaşılacak duruma gelecek ve bu milletler Babil kralına yetmiş yıl kulluk edecek. Öyle olacak ki yetmiş yıl dolunca ben Babil kralından ve o millettten hesap soracağım.”²⁹¹

Yeremya, Yehuda’nı Babil’in vasalı olduğu dönemde Babil Kralı Nebukadnezzar’a baş kaldıran Kral Yehoyakin’e uyarılarda bulunarak Kudüs’ün Babilliler tarafından ele geçirileceğine ve tahrip edileceğine dair kehanetlerini dile getirmiş ve bundan dolayı tekrar hapse atılarak ölümle tehdit edilmiştir.²⁹² Kudüs’ün tamamen ele geçirilerek Mabet’in tahrip edilmemesi ve vasal devlet bile olsa Yehuda’nın dini öğelerinin tamamen ortadan kaldırılmaması için krallara Yahve’nin söylemlerini

²⁸⁴ Kudüsün bir ismi de Siyondur.

²⁸⁵ Ginzberg, *Legends of the Jews*, s. 1067-1070.

²⁸⁶ Yeremya, 2/14-19; 2/36-37.

²⁸⁷ Noegel ve Wheeler, “Jeremiah”, s. 164.

²⁸⁸ Yeremya, 25/11. Yeremya, kendi istekleri dışında Babil’e sürgün edilen halkın Yahuda topraklarına tekrar geri döneceği müjdesini verirken, kendi isteği doğrultusunda Mısır’a göç eden halkın bir daha bu topraklara geri dönemeyeceğini belirtmiştir. Yeremya, 42/18; 43/1-4.

²⁸⁹ Yeremya, 26/18.

²⁹⁰ Yeremya, 20/1-4.

²⁹¹ Yeremya, 25/11-12.

²⁹² Yeremya, 26.

ileterek sürgüne engel olmaya çalışan Yeremya, Yehoyakin'den sonra Kral Sıdkıya'ya da uyarılarda bulunarak Nebukadnezzar'a baş kaldırmaması gerektiğini anlatmak için çaba sarf etmiştir. Fakat Kral Sıdkıya onun bu uyarılarını dikkate almayarak Yeremya'nın halk tarafından su sarnıcına atırılmasına izin vermiştir. Bu olaydan sonra Yeremya'nın sürgünle ilgili kehanetleri bir bir vuku bulmaya başlamıştır.²⁹³ Tanah'a göre Kral Sıdkıya, Babil Kralı'na karşı isyan etmemeyi her fırsatta dile getiren Yeremya'nın sözlerini dikkate alarak hareket etmiş olsaydı belki de sürgün hadisesi vuku bulmayacak ve Mabet ortadan kaldırılmayacaktı.²⁹⁴ Babil Sürgünü sonrasında buraya vali olarak atanan Gadalya'nın yönetimine de tanıklık eden Yeremya, sürgünün vuku bulmasından sonra Babil kralına boyun eğmeyi ve Mısır ile ittifakın sakıncalı olduğunu dile getirerek yönlendirmelerde bulunmaya devam etmiştir.²⁹⁵

Ayrıca, Yeremya'nın Babil Sürgünü sırasında ve sonrasında önemli bir figür oluşu Rabbani literatürde de yer almaktadır. Göklerdeki yerine çekilmiş olan Tanrı'nın, Mabet'in yıkılması sırasında duymuş olduğu ıstırabı Yeremya aracılığıyla İbrahim İshak, Yakub ve Musa ile trajik bir biçimde paylaşması olayına Rabbani literatürde şu şekilde yer verilmiştir:

Yüce olan, Mabet'i ortadan kaldırmaya karar verdiğinde “ben burada olduğum sürece kimse ona bir şey yapamayacak. Gözlerimi kapatıp onun son anına kadar bu halini görmeyeceğime yemin ederim” dedi. Sonra düşmanlar gelip Mabet'i yerle bir ettiler. Yüce olan, bu sözünden geri dönmedi. Sonra Mabet tamamen yanıp kül olunca: “artık yeryüzünde bir meskenim kalmadı. Buradan kendi makamıma gidip oraya yerleşeceğim” dedi. Daha sonra da ağlayarak “Yazık bana, ben ne yaptım? İsraililer yüzünden kendi meskenimi buraya kurdum ve şimdi onların günahlarından dolayı meskenim kül oldu. Geldiğim yere geri döndüm. Milletler arasında dalga konusu oldum” dedi. Tam o esnada Metatron²⁹⁶ geldi “Dünyanın efendisi, ağlamama izin ver ama sen ağlama. Şimdi ağlamama izin vermezsen senin girişinin mümkün olmadığı bir yere gidip orada ağlayacağım.” Yüce olan, kendisine bakan meleklerle: “Haydi gidelim” dedi. Koruyucu melekler Yeremya ile birlikte yola çıktılar. Yüce olan yanındaki grupla birlikte Mabet'e vardığında: “Burası kesinlikle benim evim, ey çocuklarım neredesiniz? Ey beni sevenler neredesiniz?” dedi. Yüce olan, Yeremya'ya şöyle söyledi: “Ben şimdi evliliğinden tek bir oğlu olan ve ona gölge yaparken oğlu altında kalarak ölen bir baba gibiyim. Benim için acı hissetmen gerekmez mi? Git İbrahim'i İshak'ı Yakup'u ve Musa'yı mezarlarından çağır onlar ağlamayı bilirler.” Yermeye, Musa'yı çağırdığında Musa meleklerle:

²⁹³ Yeremya, 38/14-28.

²⁹⁴ Yeremya, 27/12-17; 38/17-24.

²⁹⁵ Avioz, “*I Sat Alone*”: *Jeremiah Among the Prophets*, s. 6.

²⁹⁶ Metatron, Yahudi sözlü literatüründe yer alan bir meleğin ismidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Joseph Jacobs ve Ludwig Blau, “Metatron”, *Jewish Encyclopedia*, Vol. 8, 1906, s. 519, <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/10736-metatron> (17 Mayıs 2023); Metatron, bazı kaynaklarda Segansagel (zegansagel) ismi ile de bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yasin Meral, *Yahudi Dini Literatüründe Mesih, Deccal ve Gog-Magog*, 1. Basım, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, (Nisan 2019), s. 169.

“Ey yüce olana hizmet edenler benim neden huzura çağırıldığımı biliyor musunuz?” diye sordu. Melekler ona: “Amram’ın oğlu, Kutsal Mabet’in yıkıldığını ve İsrailoğulları’nın sürgüne gönderildiğini bilmiyor musun?” ve Musa; İbrahim, İshak ve Yakup’a gelene kadar ağladı ve hep beraber ağlayarak Mabet’in kapısına yüce olanın yanına vardılar ve ağıt yaktılar.²⁹⁷

Bu pasajlar, Mabet unsurunun Yahudi dinindeki önemini ve Sürgün peygamberi Yeremya’nın Mabet’in yıkımının bir habercisi olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır.

2.4. Yeremya’nın İsrail Topraklarından Ayrılması

2.4.1. Mısır’a Göç ve Mısır Yahudi Toplumunun Oluşumu

Gadalya’nın suikastı sonrasında Yeremya, Mısır’a göç etmiş ve yaşamının geri kalanına orada devam etmiştir.²⁹⁸ Mısır coğrafyasındaki Yahudi yapılanmasının Yeremya dönemine tarihlendirilmiş olması Yeremya Kitabı’nda yer alan bilgilere dayanmakta ve buradaki arkeolojik araştırmalarla desteklenmektedir. Bahsi geçtiği üzere Tanah’a göre Yehuda topraklarının işgali ile elit kesimin Babil’e sürgün edilmesinin ardından bu topraklarda geride kalan topluluk Ahikam oğlu Gadalya yönetiminde varlığını devam ettirmiştir. Gadalya’ya düzenlenen suikast sonrasında buradaki İsrailoğulları, Yeremya dahil olmak üzere çeşitli gruplar önderliğinde Mısır’a sığınmışlardır.²⁹⁹ Nitekim Yeremya, hapsedildiği sırada onu hapisten kurtararak özgürlüğüne kavuşturan kişi Gadalya olduğundan onun ölümü ile Yeremya’nın bu topraklarda yaşamını devam ettirmesi imkânsız hale gelmiştir. Diğer taraftan Gadalya’nın öldürülmesi Yeremya’nın burada kalmaya devam ederek bu toprakların tekrar eski haline dönme beklentisini de ortadan kaldırmıştır.³⁰⁰ Yeremya, Mısır’a göç etmeye mecbur bırakılmış ve Mabet’in yıkılması karşısındaki yasını evlenmeyerek göstermeye çalışmıştır.³⁰¹ Yeremya Kitabı’nda Yahudi toplulukların göç ettikleri

²⁹⁷ Jacob Neusner, *Rabbinic Narrative: A Documentary Perspective*, Vol. 3, Leiden, Boston: Brill, 2003, s. 225-227.

²⁹⁸ Werblowsky ve Wigoder (ed.), “Jeremiah”, s. 366.

²⁹⁹ Yeremya, 43/6.

³⁰⁰ Yeremya, 40/41.

³⁰¹ Yeremya, 16.

şehirler; Migdol,³⁰² Tahpanhes,³⁰³ Nof (Memfis)³⁰⁴ ve Patros bölgesi³⁰⁵ olarak belirtilmektedir. Mısır'a göç eden Yehuda halkının çoğunluğunun askerlerden oluştuğu ve bu sebeple bahsi geçen askeri şehirlere gittikleri belirtilmektedir.³⁰⁶ Yeremya Kitabı'nda Yeremya'nın da Yehudalı askerler ile birlikte Tahphanes'e yerleştiği ve aynı zamanda burada Yahve'den vahiy aldığı belirtilmektedir.³⁰⁷ Her ne kadar Yeremya Kitabı'nda Musa döneminde Yahudilerin Mısır esareti İsrailoğulları için olabilecek en kötü durum olarak değerlendirilse de³⁰⁸ Yeremya önderliğinde buraya yerleşen Yahudiler için bir esaret durumundan bahsetmek pek mümkün görünmemektedir. Bilakis Yehuda halkı burada askeri kurumlarda yer almış ve bu toplumdan günümüze ulaşmış olan metinlere göre Mısır halkı tarafından hoş karşılandıkları için Babil'deki Yahudi topluluğuna oranla sosyal yaşamda daha aktif olmayı ve bu şekilde toplumla uyum içerisinde kalmayı başarabildikleri bulgusuna ulaşılmıştır.³⁰⁹ Ayrıca, İsrailoğulları'nın bu bölgede yaşamaya başlaması ile dini öğelerin pratikte uygulanarak Yahudiliğin değişimlere maruz kalmasının önüne geçilmiştir. Dolayısıyla bir peygamber olarak Yeremya'nın Mısır'da belli bir dönem yaşamış olması Yahudiliği bu coğrafyada Kudüs ve Mabet merkezli din algısından farklı, fakat başarılı bir biçimde sürdürmüş olması bakımından önem arz etmektedir.

Ünlü Yahudi tarihçi Josephus, Nabukadnezar, Mısır topraklarını işgal ettiğinde burada bulunan Yahudi topluluğun Babil'e sürgün edilmiş olduğundan bahsetse de ilk dönemler için bu pek mümkün görünmemektedir. Yeremya sayesinde buradaki

³⁰² Migdol, Antik Mısır'da Sina Yarımadası'nın kuzeyinde yer alan bir şehir ismidir. Taphanes şehrinin yakınlarında yer almaktadır ve İsrail topraklarını Mısır topraklarına bağlayan önemli bir yol güzergahı üzerinde yer almaktadır. Migdol aynı zamanda Antik Mısır'da stratejik konumu olması dolayısıyla askeri garnizon bir şehir olarak kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz., Eliezer D. Oren, "Migdol: A New Fortress on the Edge of the Eastern Nile Delta", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, No. 256, 1984, ss. 7-44, 34.

³⁰³ Taphanes şehrinin ismi Antik Mısır kaynaklarında "Tel Dafna" ya da "Daphne" olarak geçmektedir. Burası Nil deltasının kuzeydoğusunda yer alan Menzele Gölü'nün yakınlarında bulunan bir yer olarak tanımlanmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Shmuel Ahituv, "Yirmiyahu be Matsrim", *Eretz Israel Archaeological, Historical and Geographical Studies*, 2003, ss. 33-40, 34-35.

³⁰⁴ Memfis, Nil Nehri'nin batı kısmında Kahire'ye 23 kilometre uzaklıkta yer alan antik bir Mısır şehridir. Ayrıntılı bilgi için bkz., David G. Jeffreys, "Memphis", *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, Donald B. Redford (ed.), New York: Oxford University Press, Vol. 2, 2021, s. 373.

³⁰⁵ Patros, Antik Mısır'da güneyde yer alan şehrin ismidir. Burası da tıpkı Taphanes ve Migdol gibi garnizon olarak kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Oren, "Migdol: A New Fortress on the Edge of the Eastern Nile Delta", s. 32.

³⁰⁶ Yeremya, 44/1; Albetz, *Israel in Exile: The History and Literature of the Sixth Century B.C.E.*, s. 22.

³⁰⁷ Yeremya, 43/8.

³⁰⁸ Yeremya, 11/1-8.

³⁰⁹ Albetz, *Israel in Exile: The History and Literature of the Sixth Century B.C.E.*, s. 22-24.

Yahudi topluluğunun M.Ö. 538 yılında Mısır'dan çıkararak Mabet'in Pers Kralı Koreş tarafından tekrar inşa edilmesinde görev aldıkları ve ilerleyen dönemlerde Septuagint tercümelerinin Mısırlı Yahudiler için yapılmış olması genel bir kanı olarak aksi bir durumu ispatlamaktadır.³¹⁰ Yeremya, Nil nehrini timsahlardan arındırmak için yapmış olduğu dualar sayesinde Mısır halkı tarafından oldukça sevilen bir kişi olarak tasvir edilmiştir.³¹¹

Ayrıca, Yahudi ezoterizmini ifade eden ve mistik öğeler üzerine yoğunlaşmış olan Kabala öğretisi Yeremya'nın Mısır'daki yaşamı ile ilgili oldukça dikkat çekici bir hikâyeye yer vermektedir. Yeremya'nın Mısır'dayken ünlü filozof Platon'nun (M.Ö. 348) buraya gelerek onun öğrencisi olduğu ve ondan felsefe dersleri aldığına dair hikayeler Rönesans dönemi Yahudi bilginlerin sıklıkla başvurduğu söylemler niteliğinde olmuştur. Buna göre Mabet'in Babilliler tarafından ortadan kaldırılmasından sonra Platon, Mısır'a gelerek ömrünün sonuna kadar burada yaşamını devam ettiren Yeremya ile tanışmış ve ondan dersler almıştır. Helenistik birtakım bilgilere göre Mısır'da felsefe eğitimi alığı bilinen Platon'un Yeremya ile tanışmasının anakronik problemlerden dolayı mümkün olamayacağını ileri süren Kilise Babası Augustinus (ö. 430), *Civitas Dei* (Tanrı şehri) isimli kitabında bu eleştirisini dile getirmiştir. Buna rağmen Orta Çağ Avrupası'nda felsefenin Grek kültüründen değil Yahudi felsefesinden alındığına dair giderek popülerleşen bilgi kirliliğinin önünü alamamıştır.³¹²

Yeremya'nın altmışlı yaşlarda Taphanes'te vefat ettiği tahmin edilmektedir. Kilise babalarından Tertulian (ö. 225) ve Jerome'a (ö. 420) göre Yeremya, burada taşlanarak öldürülmüş, fakat İşaya Kitabı üzerine yazmış olduğu bir değerlendirmesinde Tertullian, onun doğal bir biçimde öldüğünden bahsederek önceki görüşünü değiştirmiştir.³¹³ Kabala geleneğinde ise Yeremya, uyarılarda bulunduğu Yahudi

³¹⁰ Harper, "Historical Movements in Israel from the Reform of Josiah to the Completion of the Second Temple", s. 390; Mark Leuchter, "Jeremiah: Structure, Themes and Contested Issues", *The Oxford Handbook of the Prophets*, Carolyn J. Sharp (ed), 2016, ss. 171-189, 174-175, <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199859559.013.10>, (09 Eylül 2022).

³¹¹ Unterman, *Dictionary of Jewish Lore and Legend*, s. 102-103.

³¹² Abraham Melamed, "The Myth of the Jewish Origins of Philosophy in the Renaissance: From Aristotle to Plato", *Jewish History: Essays in Honor of Kenneth Stow*, Vol. 26, No. 1-2, 2012, ss. 41-59, 44-45.

³¹³ Edward Lipinski ve Diğerleri "Jeremiah" *Encyclopaedia Judaica*, Michael Berenbaum ve Fred Skolnik (ed.), Second Edition, Vol. 11, Jerusalem: Keter Publishing House, 2007, ss. 126-128.

topluluktan bir kişi tarafından öldürölerek buraya gömölümüştür.³¹⁴ Ayrıca, Yeremya Kitabı'nda yer alan tutumunu göz önünde bulunduran araştırmacılar, hayatı boyunca Yehuda krallarının Mısır ile uzlaşı içerisinde olmamasını ve Babil ile iyi ilişkiler kurulmasını ön gören Yeremya'nın Mısır'daki vefatını ve burada gömölmesini tarihsel bir ironi olarak değerlendirmektedirler.³¹⁵

2.4.2. Yeremya'nın Kehâneti ve Yemen Yahudileri

Yemen Yahudilerinin bu topraklara ne şekilde geldiği tarihçiler tarafından tam olarak açıklanamayan bir konu olarak günümüze kadar belirsizliğini korumaya devam etmiştir. Yemenli Yahudiler, Mabet'in Babilliler tarafından ortadan kaldırılmasından önce Yemen topraklarına geldiklerini iddia etmektedirler.³¹⁶ Yemenli Yahudilere göre, Kudüs topraklarında yaşamını sürdüren bir grup, Yeremya'nın Yahuda topraklarının yerle bir edilmesi ve Mabet'in ortadan kaldırılmasına yönelik kehanetlerini işitip sürgün hadisesi vuku bulmadan İsrail topraklarından ayrılmış ve Yemen topraklarına göç etmişlerdir.³¹⁷

Yahudi seyyah ve araştırmacı Jacob Saphir (ö. 1886), San'alı Yahudilerin Yemen'e gelmeden önce ilk olarak Arabistan'a gittiklerinden bahsetmektedir. Daha sonrasında Mabet'in Babilliler tarafından yıkılmasından kırk iki yıl önce Yeremya'nın kehanetlerini duyarak Arabistan'dan San'a'ya göç etmişlerdir. San'a topraklarının Kudüs topraklarından çok daha verimli olduğunu düşünen Yahudiler, Ezra'nın, İsrail topraklarına geri dönölmesi için davet mektubu göndermesine rağmen İsrail topraklarına geri dönmemişlerdir. Bu olaydan dolayı Ezra, Yemenli Yahudilere beddualar etmiş ve bu bedduaların gerçekleşmesi üzerine Yemenli Yahudiler, Ezra için olumsuz bir imaj oluşturarak yeni doğanlara bu ismin verilmesini şiddetle yasaklamışlardır.³¹⁸ Yeremya'nın sürgüne dair kehanetleri ve İsrail topraklarından

³¹⁴ Unterman, *Dictionary of Jewish Lore and Legend*, s. 102-103.

³¹⁵ Ahituv, "Yirmiyahu be Matsrim", s. 33.

³¹⁶ Ester Muchawsky-Schnapper, *The Jews of Yemen: Highlights of Israel Museum Collection*, Jerusalem: The Israel Museum, 1994, s. 19.

³¹⁷ Yosef Tobi, *The Jews of Yemen: Studies in Their History and Culture*, First Edition, Netherlands: Brill, 1999, s. 3.

³¹⁸ Adolf Neubauer, "The Literature of the Jews in Yemen", *The Jewish Quarterly Review*, University of Pennsylvania Press, Vol. 3, No. 4, 1891, ss. 604-622, 604-605.

ayrılması Yahudiliğin farklı coğrafyalarda oradaki kültürlerden de beslenerek devam etmesini sağlayan önemli bir sürecin kapılarını aralamıştır.

Sonuç olarak, Yeremya, Harun soyundan din adamı sınıfına mensup, Tanah'ta kendisine ait kitabı bulunan önemli bir peygamber olarak Yahudi geleneğindeki yerini almıştır. XIX. yüzyıldan sonrasına tarihlendirilmiş olan modern dönem Antik İsrail tarihi araştırmalarında, Yeremya'nın Kral Yoşiya ile birtakım bağlantılarının olabileceği pek çok araştırmacı tarafından üzerinde durulan bir konu olma özelliği taşımaktadır. Yeremya'nın bu dönemde aktif olarak Yoşiya taraftarlığı yaptığı gündeme getirilmektedir. Ancak Yeremya Kitabı'nda Kral Yoşiya ve reformlarla ilgili hiçbir bilginin yer almıyor oluşu bu konuyu oldukça problematik bir mesele haline getirmektedir. Yeremya'yı ön plana çıkaran faktörlerden bir diğeri onun Babil Sürgünü döneminde yaşamış olması ve bu sürgünle ilgili kehanetlerini Yeremya Kitabı'nda sıkça dile getirmiş olmasıdır. Yeremya'nın sürgünle ilgili kehanetleri yalnızca Babil'e sürgün edilen halkın değil, aynı zamanda İsrailoğulları tarihinin Yemen ve Mısır gibi coğrafyalarda devam etmesini sağlamış olan önemli bir sürecin kapılarını aralamıştır. Nitekim Mısır coğrafyasında bu durum Septuagint tercümelerinde faaliyet gösteren kişilerin varlığına imkân tanımıştır ve Yahudilik, Kudüs merkezli bir din algısı dışında farklı coğrafyalarda gelişimini sürdürmeye devam etmiştir.

BÖLÜM III

YEREMYA'YA ATFEDİLEN ESERLER

3.1. Yeremya Kitabı

3.1.1. Yahudi Geleneğinde Yeremya Kitabı: Kanondaki Yeri, Mevcut Nüshaları ve Muhtevası

Yeremya Kitabı, Tanah'ta Neviim bölümünde İşaya Kitabı'ndan sonra ikinci sırada yer almaktadır. Sonraki Peygamberler dönemi kitapları içerisinde en hacimli kitap olarak nitelendirilen Yeremya Kitabı, bu dönemde yaşayan İsrailoğulları'nın sosyal ve dini tutumlarına dair bilgiler içeriyor olması dolayısıyla Neviim bölümünde diğer kitaplar arasında önem bakımından ilk sırada yer almaktadır.³¹⁹ Yeremya Kitabı, her ne kadar Yahudi kutsal kitap kanonunda kronolojik sıra göz önünde bulundurularak İşaya ve Hezekiel kitapları arasına yerleştirilmiş olsa da erken dönem Rabbani gelenek tarafından Mabet'in yıkımı ve yeniden inşa süreçleri göz önünde bulundurularak bu üç kitap arasında ilk sıraya yerleştirilmiştir. Kitabın sıralaması Babil Talmudu'nda şu şekilde aktarılmaktadır:

Krallar Kitabı Mabet'in yıkımıyla sona ermekte, Yeremya Kitabı yıkımla ilgili kehanetleri içermekte ve Hezekiel Kitabı ise Mabet'in yıkımıyla başlayarak umut vaat edici bir teselli ve Mabet'in yeniden inşası ile sona ermektedir. İşaya tesellilere odaklanmakta ve kehanetlerin pek çoğu kefarete atıfta bulunmaktadır. Bu sebeple biz yıkımı yıkımla, teselliye de teselli ile aynı kategoride değerlendirdik. Buna göre kitapların sıralaması da şu şekildedir: Yeremya, Hezekiel ve İşaya.³²⁰

Yeremya Kitabı, kitabın kaynağını Yeremya peygamberin Tanrı'dan aldığı vahiy şeklinde sunmakla birlikte yazımını Neriya oğlu Baruh'a atfetmektedir.³²¹ Yeremya

³¹⁹ Leuchter, "Jeremiah: Structure, Themes, and Contested Issues", s. 178, <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199859559.013.10>, (9 Eylül 2022).

³²⁰ Talmud, Bava Batra 14b/10-11, Ayrıca Bava Batra 14b-15a bölümlerinde kitaplarla ilgili sıralama şu şekilde yer almaktadır; Yeşu, Samuel, Krallar, Yeremya, Hezekiel, İşaya ve On İkiler. Ayrıntılı bilgi için bkz. Isaac B. Gotlieb, "Rabbinic Receptions of the Prophets", *The Oxford Handbook of the Prophets*, Carolyn J. Sharp (ed.), 2016, ss. 388-406, 394-395, <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199859559.013.22>, (9 Eylül 2023)

³²¹ Yeremya, 36/4.

Kitabı'nın aktarmış olduğu bilgilere göre Baruh, kitabı Yeremya peygamberin kendisinden duyduğu şekilde kaleme almış³²² ve kitap Baruh tarafından Yehoyakim'in krallığının dördüncü yılında topluluğa tanıtılmıştır.³²³ Kitabın yazımı ve daha sonraki süreçler Yeremya 36:1-18 arası pasajlarda ayrıntılı olarak yer almaktadır. Tanah'ta kitabın Yahve'nin evinde sesli bir şekilde Baruh tarafından okunurken içeriğini dehşet verici bulan halk tarafından krala aktarılması sonucu ilk nüshasının yaktırıldığı ve daha sonra Baruh tarafından tekrar derlenerek yazıldığı bilgisine yer verilmektedir.³²⁴ Diğer taraftan peygamber kitaplarının çeşitli yazarların elinden geçtiğini kabul eden Yahudi din adamları, Yeremya'nın kendi kitabını kendisinin yazmış olduğunu "Yeremya kendi kitabını, Krallar ve Ağıtlar kitabını yazdı."³²⁵ ifadeleri ile belirtmektedirler. Buradan anlaşılacağı üzere Rabbani geleneğe göre Yeremya yalnızca kendi kitabının değil, Krallar ve Ağıtlar kitaplarının da yazarı olarak adres gösterilen bir isim olmuştur.³²⁶

Sürgün öncesi dönem Yehuda toplumuna dair bilgilere yer veren Yeremya Kitabı, Yoşiya'nın krallık dönemini (M.Ö. 641-610) detaylandırmamakla birlikte M.Ö. 609-587 yılları arasında yaşayan kralların dönemlerini ve yönetim anlayışlarını ele almaktadır. Bu krallar arasından Yehoahaz kısa bir süre tahtta kaldığı için kitapta kendisi ile ilgili nispeten az bilgiye yer verilirken, M.Ö. 608-598 yılları arasında krallık yapmış olan Yehoyakim ile ilgili bilgiler detaylı olarak aktarılmaktadır.³²⁷ Kitap, Yehuda halkının komşu topluluklarla olan dini ve sosyal etkileşimlerini ele almaktadır. Yeremya Kitabı, Kudüs'ün Babilliler tarafından ele geçirilmesinin ardından ilgili kehanetler ve daha sonrasında Yehuda ve Mısır'da meydana gelen hadiselerle ilgili bilgi kaynağı olması açısından da önem taşımaktadır.³²⁸ Mabet'in ortadan kaldırılması ve buna bağlı olarak sürgün teolojisinin Yeremya Kitabı'nda işlenmiş olması, kitabı önemli ölçüde ön plana çıkarmaktadır.³²⁹ Kitap, İsrailoğulları'nın işlemiş olduğu

³²² Yeremya, 36/2-5.

³²³ Yeremya, 45/1; 36/1-8; Jack R. Lundbom, *Jeremiah Closer Up: The Prophet and the Book*, Milton Keynes: Sheffield Phoenix Press, 2010, s. 30.

³²⁴ Yeremya, 36/21-24; 32.

³²⁵ Talmud, Bava Batra, 15b; Gotlieb, "Rabbinic Receptions of the Prophets", s. 396-397. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199859559.013.22>, (24 Haziran 2023).

³²⁶ Gotlieb, "Rabbinic Receptions of the Prophets", s. 396-397, <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199859559.013.22>, (24 Haziran 2023).

³²⁷ Avioz, *I Sat Alone: Jeremiah Among the Prophets*, s. 46.

³²⁸ Lipinski, "Jeremiah" s. 124.

³²⁹ Talmud, Bava Batra, 15a/1; Christopher R. Seitz, *Theology in Conflicts: Reactions to the Exile in the Book of Jeremiah*, Berlin: Lüdertiz&Bauer, 1986, s. 7.

günahlar dolayısıyla Babil'e sürgün edilmeleri ve buradan kurtuluş kehanetlerini içermektedir. Ayrıca, Yeremya Kitabı, Davut Krallığı'nın yeniden kurulacağı vurgusunu taşımaktadır.³³⁰

Yeremya Kitabı'nın günümüze ulaşmış olan en eski bütün halindeki nüshaları Masoretik metin³³¹ ve M.Ö. III. yüzyıla ait olan Septuagint tercümesinden oluşmaktadır.³³² Kitabın Septuagint tercümesi Masoretik metinden daha kısadır.³³³ Günümüzde mevcut olan Yeremya Kitabı, konu içeriği bakımından üç kısma ayrılmaktadır. Peygamberin sürgün öncesi İsrailoğulları'na aktarmış olduğu sözleri içeren bölüm A bölümü, Babil Sürgünü ile ilgili tarihsel anlatıların ve ilgili kehanetlerin yer aldığı bölüm B bölümü ve çevre topluluklara karşı İsrailoğulları'nın üstünlüğünü vurgulayan ve Neviim bölümünün ana teması olarak diğer kitaplarda da yer alan kehanetlerin olduğu bölüm ise C bölümü olarak isimlendirilmiştir.³³⁴ Yeremya Kitabı hem düz yazı hem şiirsel bir tona sahiptir. Ayrıca kitapta konular ele alınırken olayların bütününün tek bir seferde kronolojik bir sıra ile anlatılması yerine fragmanlar şeklinde aktarıldığı görülmektedir.³³⁵

³³⁰ Avioz, *I Sat Alone: Jeremiah Among the Prophets*, s. 44

³³¹ Masoretik Metin M.S. V. yüzyıldan X. yüzyıla kadarki dönemde Filistin ve Babil ekolleri tarafından yapılmış olan çalışmalar neticesinde tespit edilmiş İbranice metne verilen isimdir. Günümüzde mevcut bulunan en eski Masoretik metin nüshası ise M.S. 820-850 tarihlerinde yazılmış olan metindir ve sadece Tora'yı içermektedir. Masoretik metin içerisinde bütün bölümleri içeren tek eser Halep Kodeksi'dir fakat bu eser bütün halinde günümüze ulaşamamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Faruk Harman, "Ahd-i Atik", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 1, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988, ss. 494-501.

³³² Kumran mağaralarında Yeremya Kitabı'na ait olduğu düşünülen bazı fragmanlar keşfedilmiştir. Bu fragmanlar altı adet el yazması eserden oluşmakta ancak hiçbir tanesi kitabın bütün halini içermemektedir. Bazı araştırmacılara göre burada keşfedilen fragmanlar Masoretik metin ve Septuagint tercümesi ile bütünsel anlamda benzerlikler taşımamaktadır. Dolayısıyla araştırmacılara göre, bu fragmanlar oldukça otantik yazmalar olarak kabul edilmiştir. Günümüzde metinlerin çözümlenmesi ve de Kumran mağaralarında başka fragmanların olup olmadığına dair araştırma ve arkeolojik kazılar devam etmektedir. Yeremya Kitabı'na ait bu fragmanlar bazı araştırmacılar tarafından Yeremya Külliyyatı (Jeremianic Collection) olarak isimlendirilmiştir. Bütün metni içeren tam bir nüsha olmadığından dolayı pek çok araştırmacı tarafından Masoretik metin ve Septuagint tercümesi konumunda görülmemektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. James Nati, "Unities and Boundaries across the Jeremianic Dead Sea Scrolls. A Response to Eibert Tigchelaar", *Jeremiah's Scriptures: Production, Reception, Interaction, and Transformation*, Hindy Najman ve Konrad Schmid (ed.), Vol 173, Leiden, Boston: Brill, 2016, ss. 327-329.

³³³ Yeremya Kitabı'nın Septuagint tercümesinin Masoretik metinden toplam 2700 kelime eksik olduğu tespit edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Lundbom, *Jeremiah Closer Up: The Prophet and the Book*, s. 1.

³³⁴ Leuchter, "Jeremiah: Structure, Themes, and Contested Issues", ss. 171-189, 172-173. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199859559.013.10>, (09 Eylül 2022).

³³⁵ Sigmund Mowinkel, *Zur Komposition des Buches Jeremia*, Kristiania: in Kommission Bei Jacob Dybwad, No. 51, 1914, s. 5.

Masoretik metin ve Septuagint tercümesinde kitabın konu içerikleri aynı olmakla beraber konu sıralamaları farklılık arz etmektedir.³³⁶

**Tablo 3.1. Masoretik Metin ve Septuagint Tercümesinde Yer Alan
Yeremya Kitabı'nın Konu İçerikleri ve Sıralamaları**

Yeremya Kitabı Masoretik Metin Konu Sıralaması	Yeremya Septuagint Tercümesi Konu Sıralaması
Bölüm A: Sürgün öncesi Yehuda toplumu (Yeremya, 1-25.)	Bölüm A: Sürgün öncesi Yehuda toplumu (Yeremya, 1-25:13.)
Bölüm B: Kitap ontolojisi ve sürgüne dair kehanetler (Yeremya 26-45)	Bölüm C: Diğer milletlere karşı kehanetler (Yeremya 25:14-32:34)
Bölüm C: Diğer milletlere karşı kehanetler (Yeremya, 46-51).	Bölüm B: Kitap ontolojisi ve sürgüne dair kehanetler (Yeremya 33-51)

Ayrıca Yeremya Kitabı'ndaki konu içeriğinin Masoretik metin ve Septuagint tercümesindeki dağılımları ve hacim farklılıkları, Masoretik metin ve Septuagint tercümesinden hangisinin orijinal metne daha yakın olduğu ile ilgili çeşitli tartışmalara yol açmıştır. Kutsal Kitap araştırmacılarından Jack R. Lundbom, Orta Çağ Yahudi bilginlerinden Rashi (ö. 1040), ve Kimhi (ö. 1160) gibi din adamlarının Masoretik metni Septuagint tercümesine öncelediklerini fakat XIX. yüzyılda bu düşüncenin değişmeye başlayarak Septuagint tercümesinin orijinale daha yakın bir nüsha olarak kabul gördüğünü ifade etmektedir.³³⁷ Fakat araştırmalara göre Septuagint bir tercüme eser olması gerekçe gösterilerek orijinallik anlamında Masoretik metne tercih edilmemektedir. Nitekim Masoretik metnin Kudüs'te kadim gelenekle iç içe yaşayan Yahudi topluluk tarafından aslı korunarak aktarıldığı düşünülmektedir. Ayrıca 1-27 kısımlarının kronolojik anlamda Yeremya'nın yaşadığı dönemi yansıttığı pek çok kesim tarafından kabul edilmiştir. Oysa Septuagint tercümesinde bu sıralama farklı

³³⁶ Leuchter, "Jeremiah: Structure, Themes, and Contested Issues", s. 172-173. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199859559.013.10>, (9 Mayıs 2022)

³³⁷ Lundbom, *Jeremiah Closer Up: The Prophet and the Book*, s. 7.

olduğundan kronolojik bir sıralamadan söz edilememektedir.³³⁸ Dolayısıyla bu durum, Masoretik metnin Septuagint tercümesine oranla daha orijinal olduğu kanaatlerini doğurmuştur.

3.1.2. Yeremya Kitabı'nın Yazarı, Yazım Tarihi ve Diğer Kitaplarla Olan İlişisine Dair Eleştirel Yaklaşımlar

3.1.2.1. Yeremya Kitabı'nın Yazarı/Yazarları

Yeremya Kitabı'nın yazarları uzun bir süre boyunca Tanah'ta ele alındığı şekilde Yeremya'nın bizzat kendisi ve kâtibi Baruh olarak nitelendirilmiştir. Fakat XIX. yüzyılın başlarında akılcılığın etkisi ve bilgi kaynaklarının sorgu süzgecinden geçmesi neticesinde birtakım yeni teoriler ışığında kitabın yazarı/yazarları meselesi tartışma konusu haline getirilmiştir. Araştırmacılara göre, Yahudilikte Yeremya da dahil olmak üzere bütün peygamber kitapları değişim ve eklemelere maruz kalmıştır. Buna göre Yeremya Kitabı'nın da hem Yeremya döneminden izler taşıdığı hem de Yeremya'nın vefatından sonrasına uzanan bir yazım serüveninin olduğu iddia edilmiştir.³³⁹ Bu da Yeremya Kitabı'nın, peygamberden kehanetler, şiirler ve sürgünle ilgili bilgiler içermekle birlikte büsbütün kendi eseri olmadığı ve orijinalliğini korumadığı anlamını taşımaktadır.

Yeremya Kitabı'nın şiirsel öğelerle birlikte düz bir anlatım biçimine sahip olduğunu ve kitabın bölümlerinin uyum halinde olmadığını keşfederek buna dikkat çeken ilk kişi Alman asıllı Kutsal Kitap araştırmacısı Bernhard Duhm (ö. 1928) olmuştur. Duhm, *Das Buch Jeremia* isimli eserinde bu üslup çeşitliliğini dile getirerek kitabın yazarının tek bir kişi olamayacağını belirtmiştir.³⁴⁰ O, Yeremya ve Baruh'tan söylemler içeren kitabın uzun bir süre boyunca yazım aşamasında kalmaya devam ettiğini, orijinal

³³⁸ Leuchter, "Jeremiah: Structure, Themes, and Contested Issues", s. 187. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199859559.013.10> (9 Mayıs 2022).

³³⁹ Walter Brueggeman, *Old Testament Theology: The Theology of the Book of Jeremiah*, First Edition, New York: Cambridge University Press, 2007, s. 2-4.

³⁴⁰ Bernhard Duhm, *Das Buch Jeremia*, Tübingen und Leipzig Verlag Von J. B. Mohr (Paul Siebeck), 1901, s. XVIII

metne pek çok bilginin Yeremya ağzından çeşitli editörler tarafından eklendiğini ve bu şekilde kitabın boyutunun değişerek hacminin arttığını ileri sürmüştür.³⁴¹

Duhm'dan sonra Kutsal Kitap araştırmacısı Sigmund Mowinckel (ö. 1956), Yeremya Kitabı'nı inceleyerek bu araştırmalara üst bir boyut kazandırmıştır. Mowinckel'e göre kitabın yazarlarını ve bu yazarların hangi dönemde yaşadıklarını belirlemek mümkün değildir. Tıpkı Duhm gibi Mowinckel de üslup farklılıklarını göz önünde bulundurarak farklı yazarların kitap boyunca hissedildiğini belirtmiştir. Mowinckel'e göre, bu kitabın tek bir kişi tarafından yazılmış olması da orijinal bir eser olması da mümkün değildir. Ona göre, kitapta bariz bir şekilde plan eksikliği ve boşluklar yer almaktadır.³⁴² Bu da Yeremya Kitabı'nda ileriki dönemlerde çeşitli editörlerin etkili olduğu kanısını güçlendirmektedir. Metinde A, B, C, ve D isimli dört farklı kaynağın etkin olduğundan bahseden Mowinckel'e göre toplam 52 bölümden oluşan Yeremya Kitabı'nın 30-31 bölümleri hariç³⁴³ 1-45 arası bölümleri kitabın orijinal metnini oluşturmakta, 46-52 arası bölümleri sürgünden sonra eklenmiş bilgilerden oluşmakta ve Mısır, Filistin Moab, Ammon, Edom, Kuzey Suriye, Kedar, Hasor, Elam ve Babil'in yabancı halklarına karşı Yeremya Kitabı'nda geçen teolojik kehanetleri diri tutma amacı taşıyan kohenlerin ürünü olarak nitelendirilmektedir.³⁴⁴

Mowinckel'e göre, Yeremya'nın orijinal söylemleri yalnızca A kaynağında yer almakla birlikte B kaynağında da Baruh'un Yeremya'dan işiterek yazmış olduğu ve nispeten peygamberin kendi söylemlerinden izler taşıyan ama A kaynağı kadar orijinal olmayan bir bölüm yer almaktadır.³⁴⁵ Ona göre A kaynağı kronolojik bir sırayı takip etmezken B kaynağı bu sıraya önem vermektedir. B kaynağı peygamberin hem sözlerine hem de faaliyetlerine önem vermektedir.³⁴⁶ Mowinckel'e göre A kaynağı

³⁴¹ Silver, "The Prophet and the Lying Pen: Jeremiah's Poetic Challenge to the Deuteronomic School", s. 1.

³⁴² Mowinckel, *Zur Komposition des Buches Jeremia*, s. 5.

³⁴³ Yeremya 30-31 bölümleri Mowinckel'in D olarak nitelendirdiği kaynaktır. Fakat daha sonraki dönemde konu ile ilgili araştırmaları ile Benjamin Sommer, Yeremya 30-31 arası bölümde yer alan şiirlerin peygamberin kendisine ait olduğunu ve farklı bir kaynak olamayacağını ileri sürerek D kaynağını ortadan kaldırmıştır. Günümüzde Mowinckel'in teorisi A, B ve C olmak üzere üç kaynak halinde geçerliliğini korumaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Silver, "The Prophet and the Lying Pen: Jeremiah's Poetic Challenge to the Deuteronomic School", s. 1.

³⁴⁴ Mowinckel, *Zur Komposition des Buches Jeremia*, s. 14.

³⁴⁵ Mark Leuchter, "Deuteronomy and Jeremiah", *The Oxford Handbook of Deuteronomy*, Don C. Benjamin (ed.), Oxford Academic, 2020, <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190273552.013.21>, (26 Eylül 2022).

³⁴⁶ Mowinckel, *Zur Komposition des Buches Jeremia*, s. 5.

şiiirsel bir içeriğe sahiptir.³⁴⁷ Fakat B kaynağı bibliyografik bir içerik sunmaktadır. Mowinckel'in keşfetmiş olduğu C kaynağı ise Tesniye Kitabı'nın üslubuna oldukça yakındır. Bu bölümde vaaz içerikli sözler yer almaktadır.³⁴⁸

Duhm ve Mowinckel'in Yeremya Kitabı'nın yazar ve kaynaklarına dair ileri sürmüş oldukları görüşler ilk teoriler olmaları dolayısıyla daha sonraki araştırmacılar tarafından da sıklıkla başvurulmuş görüşler olmuştur. Günümüzde pek çok araştırmacı tarafından ortaya atılan teoriler ise bu görüşlerden etkiler taşımakta fakat Duhm ve Mowinckel'in kaynak teorilerinden daha ayrıntılı bir hüviyete büründürüldüğü görünmektedir. Konu ile ilgili araştırmalar kitabın çeşitli yazarların elinden geçmiş olduğunu fakat yazarları çok ötelerde aramak yerine ilk olarak kitabın yazılmış olduğu döneme bakmanın yararlı olabileceğini ön görmektedir. Buna göre Yeremya Kitabı 26-45 bölümleri arasında yer alan kişi isimleri ile ilk dönemdeki kitap yazarlarını zaten Yeremya Kitabı'nın kendisi ele vermektedir. Bahsi geçen kişilerden başta Neriya oğlu Baruh, Şafan oğlu Ahikam, Şafan oğlu Elişama ve son olarak Yeremya 36'da ismi geçen kişilerin kitabın yazımı ile bağlantılı kişiler olduğu varsayılmaktadır. Yeremya 36'da bu kişilerin kitabın kral meclisinde okunmasına yardımcı olarak kitabı tanıtmaya çabası içerisinde olduklarına değinilmektedir. Ayrıca, peygamberin suçlamaya maruz bırakıldıktan sonraki süreçte bu kişilere Yeremya'nın koruyucusu olma sıfatını iliştiirmektedir. Yeremya'nın Sıdkıya ile Babil'e sürgün edilen Neriya oğlu Seraya aracılığı ile Babil karşıtı kehanetlerini okumakla görevlendirmesi de yine bahsi geçen

³⁴⁷ Mowinckel, *Zur Komposition des Buches Jeremia*, s. 21.

³⁴⁸ Diğer taraftan Yeremya Kitabı'nda Baruh'un kitap yazımında rol aldığı açık bir ifadeyle belirtilmesine rağmen ilk defa Herbert Gordon May, Yeremya Kitabı'nın Baruh tarafından yazılmadığını ve MÖ V. yüzyılda yaşamış olan tek bir kişi tarafından yeniden kaleme alındığını iddia etmektedir. May' e göre kitabın yazarının kim olduğunu anlamak için metin bütünlüğün olup olmadığına ve konu kronolojisinin sağlanıp sağlanmadığına bakmak yeterli olacaktır. Bu kriterleri göz önünde bulunduran May kitabın üç kısımdan oluşacak şekilde kategorize edilmesinin mümkün olduğunu altını çizerek bunları; Yeremya'ya ait olan sözler ve mucizeler, yazarın Yeremya'dan alarak şekillendirmiş olduğu kısımlar ve yazarın kendi eklemelerinden oluşan yazılar bütünü olarak değerlendirmektedir. May, Yeremya'nın bir peygamber olarak önem taşısa da kitabın günümüzdeki halinin daha sonraki yazara çok şey borçlu olduğunu ileri sürmüştür. May aynı zamanda Yeremya kitabının İşaya ve Hezekiel kitapları ile bağlantılı olarak yazıldığını ileri sürmektedir. Ona göre Yeremya kitabında yer alan bazı tabirler yalnızca İşaya Kitabı'nda görülmektedir. Örneğin Yeremya 3:8 Yahuda halkının ahde bağlı kalmamalarını izah etmek amaçlı mecaz anlamda kullanılan "boşanma belgesi" kavramı yalnızca İşaya 50:1'de yer almaktadır. Yeremya ve İşaya kitaplarının benzerliği ve dolayısıyla aynı yazarın elinden geçmiş olma olasılığını vurgulayan bu teori John Bright tarafından zayıf bir ihtimal olduğu gerekçesi ile tamamen reddedilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. John Bright, "The Date of the Prose Sermons of Jeremiah", *Journal of Biblical Literature*, Vol. 70, No. 1, 1951, ss. 15-35, 15.

kişinin bu dönemde kitap yazımı ile ilişkisinin olduğunu akıllara getirmektedir.³⁴⁹ Bu sebepler göz önünde bulundurulduğunda Yeremya Kitabı'nın yazarı/yazarları konusunda ilk dönem araştırmalarında net bir kanaatin oluşmadığı görülmektedir. Ancak araştırmanın bir sonraki boyutunda Yeremya ile aynı dönemde yaşayan kişilerin Yeremya Kitabı'nda etkin oldukları çarpıcı bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Nitekim Yeremya Kitabı'nda bu kişilerin peygamberle bizzat iyi ilişkilere sahip olduğu ve Babil taraftarı bir grup içerisinde yer aldıkları görülmektedir. Dolayısıyla, Yeremya Kitabı'nın peygamberden sonra ilk editörlerinin bahsi geçen kişiler olma ihtimalleri kuvvetle muhtemel görünmektedir. Ancak bazı araştırmacıların iddia ettiği üzere kitabın yazımının Pers dönemine kadar uzanıyor olması ihtimali bu süre zarfındaki tüm yazarların ve editörlerin tespit edilmesini imkânsız kılmaktadır.

3.1.2.2. Yeremya Kitabı'nın Yazım Tarihi

Yeremya Kitabı'nın yazım tarihi de tıpkı yazarları gibi tartışmalı bir konu olarak günümüze kadar ulaşmıştır. Bu bağlamda, Yeremya üzerine kapsamlı araştırmaları bulunan teolog James Philip Hyatt (ö. 1972) kitabın, peygamberin yaşadığı dönem olan M.Ö. VII. yüzyılda yazıldığını fakat bu süre zarfında tamamlanmadığı ve M.Ö. VI. yüzyıla kadar kitap redaksiyonunun devam ettiğini ileri sürmektedir.³⁵⁰ Diğer taraftan, Kutsal Kitap araştırmacısı John Goldingay (ö. 2009), Yeremya Kitabı'nın içeriğinin sürgünden önceki ilk dönemde yazıldığı haliyle kalmadığını ve sürgündeki Yahudiler tarafından yeniden şekillendirildiğini ileri sürmektedir. Goldingay'a göre sürgündeki Yahudilerin bu girişimleri kitabın vahiy içeriyor olmasından yola çıkarak geçmişten geleceğe Yeremya'nın mesajını daha önemli bir hale getirme ve sürgün halindeki Yahudi toplumuna uygun bir mesaj ulaştırma misyonu taşımaktadır.³⁵¹ Buna göre, Monarşi döneminin sonlarında ve sürgün döneminde gerek İsrail topraklarından ayrılan Yahudiler gerekse de kalmaya devam edenlerin yaşantıları, Yeremya Kitabı aracılığı ile yorumlanarak aktarılmaya devam etmiştir.³⁵² Diğer taraftan bazı araştırmacılar kitabın Pers döneminden izler taşıdığını ileri sürmüşlerdir. Bu bağlamda

³⁴⁹ Yeremya, 51/59-64; Leuchter, "Jeremiah: Structure, Themes, and Contested Issues", s. 178, <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199859559.013.10> (09 Mayıs 2022).

³⁵⁰ Hyatt, "Jeremiah and Deuteronomy", s. 164.

³⁵¹ Goldingay, *God's Prophet, God's Servant: A Study in Jeremiah&Isaiah 40-55*, s. 10.

³⁵² Leuchter, "Jeremiah: Structure, Themes, and Contested Issues", s. 182, <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199859559.013.10> (09 Mayıs 2022).

Duhm, peygambere ait söz ve şiirlerin M.Ö. 626-586 yılları arasını kapsayan süreçte yazılmış olduğunu ve dolayısıyla sürgün sonrası dönemde Yeremya'nın kendisinden hiçbir sözün kitapta yer almadığını iddia etmektedir.³⁵³ Ona göre kitap, Pers döneminde (M.Ö. 538-M.Ö. 332) İsrail topraklarına geri dönen Yahudiler tarafından değiştirilmiştir ve bu dönemin etkilerini içermektedir.³⁵⁴

Ancak tüm bunların yanı sıra kitabın yazımının daha geç bir dönemde tamamlandığını ileri süren araştırmacılar mevcuttur. Erken dönem İsrail tarihi araştırmacılarından Konrad Schmid, kitabın içerisindeki teolojik söylemlerden yola çıkarak bu metnin yazımının M.Ö. VII. yüzyıl ile M.Ö. II. yüzyılları arasında gerçekleştirildiğini ileri sürmüştür. Buna göre, Tanah'ta yer alan bazı kitaplar Makkabi döneminden (M.Ö. 167- M.Ö. 137) izler taşırken Yeremya Kitabı'nda bu döneme dair teolojik bir söylemin yer almadığını gerekçe gösteren Schmid, yazım sürecinin Makkabi döneminden hemen önce bittiğini iddia etmektedir.³⁵⁵ Kitap yazımının sonlanmasını Duhm'dan daha ileri bir tarihe dayandıran Schmid'in Yeremya Kitabı'nın yazım tarihi ile ilgili olarak vermiş olduğu dönem aralığı, bir dönem sınırlandırmasına yer vermesi ve buna dair verilerin bulunması dolayısıyla kitabın yazım tarihinin ne zaman başladığı ve ne zaman son bulduğuna dair diğer görüşler arasından nispeten daha kabul edilebilir bir iddia gibi görünmektedir

3.1.2.3. Yeremya ve Tesniye Kitapları Arasındaki İlişki

Yeremya Kitabı'nın Tesniye Kitabı ile olan benzerliği modern dönem araştırmaları kapsamında XIX. yüzyıl başlarından itibaren fark edilerek araştırmalara konu olmaya başlamıştır. M.Ö. VI. yüzyılda aynı dönemde yazılmaya başladığı düşünülen³⁵⁶ ve daha sonraki dönemlerde eklemelere maruz kalmış olmalarından dolayı orijinal oluşları sorgulanan bu iki kitabın yazım hikayelerinin kesişip kesişmediği ve bir kitabın diğer kitabın üslubundan etkilenecek eklemeler içerip içermediği sorunsalı etrafında şekillenen çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Bu bağlamda bazı araştırmacılar

³⁵³ Duhm, *Das Buch Jeremia*, s. XIII.

³⁵⁴ Duhm, *Das Buch Jeremia*, s. XX.

³⁵⁵ Konrad Schmid, "How to Date the Book of Jeremiah", *Vetus Testamentum*, Vol. 68, No. 3, 2018, ss. 444-462, 446.

³⁵⁶ Paul B. Harvey, Jr. ve Baruch Halpern, *W.M.L. de Wette's "Dissertatio Critica ...": Context and Translation*, Pennsylvania State University, 2008, s. 48; Duhm, *Das Buch Jeremia*, s. XIII.

Yeremya veya onunla bağlantılı olarak Baruh'un kitap yazımından sorumlu olduğunu ileri sürmüşlerdir. Diğer taraftan bazı araştırmacılar, Yeremya Kitabı'nın Tesniye'den etkiler içerdiğini ileri sürerken bazıları Tesniye'nin Yeremya Kitabı'ndan etkiler içerdiğini ileri sürmüşlerdir. Bu iki görüş dışında Yeremya ve Tesniye kitaplarının aynı yazarların elinden geçmiş olabileceği ihtimali ise oldukça çarpıcı bir iddia olarak araştırmalardaki yerini almıştır.

Yeremya Kitabı'nın Tesniye Kitabı'nın üslubundan etkilenecek yazılmış olduğunu ileri süren araştırmacılardan ilki Duhm olmuştur. Duhm, Yeremya Kitabı'nda yer alan şiirsel ton ve düz yazı ayrımını yaparken vaaz içerikli düz yazı mahiyetindeki kısımların eklemelerden meydana geldiğini ve bunun bir kısmının Tesniye Kitabı'ndan izler taşıdığını ileri sürmüştür.³⁵⁷ Bu görüşe paralel olarak Mowinckel, Yeremya Kitabı'nın kaynaklarından biri olarak nitelendirdiği C kaynağını Tesniyeci yazarların Yeremya Kitabı'na sonradan ekledikleri bölüm olarak nitelendirmiştir. Dolayısıyla, ona göre, Yeremya Kitabı'nın editörleri Tesniye Kitabı'ndan alıntılar yaparak bunları Yeremya Kitabı'na aktarmışlardır.³⁵⁸ Yeremya Kitabı'nı kapsamlı bir şekilde inceleyerek A ve B isimli iki kaynaktan oluştuğunu ifade eden Kutsal Kitap araştırmacısı Horst Dietrich Preuss 'a (ö. 1993) göre ise A kaynağı Tesniye'den hiçbir iz taşımazken M.Ö. 500 yılından sonra yazılmış olan B kaynağı hem A kaynağına uyumlu hale getirilmeye çalışılmış hem de Tesniye'den alıntılarla içeriği zenginleştirilmiştir.³⁵⁹ Fakat genel kabule göre, Tesniye Kitabı sürgün sonrasında kaleme alınmış olan bir metindir. Diğer taraftan Duhm'a göre Yeremya Kitabı'nın Pers dönemine uzanan bir yazım serüveni vardır ve dolayısıyla Tesniye ve Yeremya kitaplarının yazım tarihi birbirleri ile örtüşen bir zaman dilimini kapsamaktadır. Ancak yalnızca iki kitap arasında benzerliğin bulunması ve aynı zaman diliminde kitap yazımının devam ediyor olması Tesniye Kitabı'nın Yeremya Kitabı'ndan alıntı yapmış olabileceğini kanıtlanamamakta ve bu teori tam anlamıyla sorulara cevap üretememektedir.

³⁵⁷ Moshe Weinfeld, *Deuteronomy and the Deuteronomistic School*, London: Oxford University Press, 1972, s. 27-28; Duhm, *Das Buch Jeremia*, s. XVI-XX.

³⁵⁸ Leuchter, "Deuteronomy and Jeremiah" <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190273552.013.21>, (09 Eylül 2022); Bright, "The Date of Prose Sermons of Jeremiah", s. 28.

³⁵⁹ Lewis Bayles Baton, "The Case for the Post-Exilic Origin of Deuteronomy", *Journal of Biblical Literature*, Vol. 47, No. 3/4, 1928, ss. 322-357, 342.

Diğer taraftan, Yeremya Kitabı'nın bir peygambere atfediliyor olması ve bir kısmının orijinal oluşunun genel bir kabul olması, bir önceki iddianın tam tersi olacak şekilde Tesniye Kitabı'nın Yeremya Kitabı'ndan eklemeler içerdiği ihtimalini ortaya çıkarmaktadır. Buna göre bazı araştırmacılar Yeremya Kitabı'nın Tesniye Kitabı'na kaynaklık ettiğini ileri sürmüşlerdir. Tesniye Kitabı'nın Yeremya'dan alıntılar yaptığını ileri süren ilk kişi erken dönem İsrail tarihi araştırmalarında iddialı görüşleri ile bilinen L. Seinecke olmuştur. Seinecke'e göre, Yeremya tarafından yazılan kitabın bir kısmı Yoşiya'nın eline geçmiştir. Bazı kehanetlerden haberdar olan kral, bunu başka bir kitapta kullanabileceği fikri edinerek kayıp kutsal bir kitabın Mabet'te bulunduğu dair bir hikâye üretmiş ve bu sayede kitaba kutsiyet rolü biçtirerek hayati önem taşımasını sağlamıştır. Kısacası Seinecke, Tesniye Kitabı büsbütün bu dönemde yazım aşamasını tamamlamasa da Yoşiya reformlarının başlangıcında kralın, Yeremya Kitabı'nın bir bölümünden haberdar olduğunu ve bu dönemde Tesniye'nin yazımında bu kitabın üslubunun örnek alındığını ileri sürmüştür.³⁶⁰ Buna benzer bir diğer görüş erken dönem İsrail tarihçisi Robert Hatch Kennett'e (ö. 1932) aittir. Ona göre, Tesniye Kitabı'nın yazarları Yeremya Kitabı'nın yazarlarından fazlasıyla istifade etmişlerdir. Kennett, Tesniye Kitabı'nın dilini orijinal bulmadığını ve mecazi anlamda kullanılan bazı benzetmelerin Yeremya Kitabı'ndan alınarak Tesniye Kitabı'na eklenmiş olduğunu ileri sürmektedir. Kennett bu görüşü destekleme amaçlı her iki kitaptan örnek pasajların karşılaştırmasını sunmaktadır. Bu bağlamda o, Yeremya 5:15-17'de yer alan "Babililer'in İsrail topraklarını işgal etmesi" ile ilgili pasajın Tesniye 28: 49-57 arası pasajlarında çok daha ayrıntılı olarak ele alınmasını bir tesadüften ziyade Yeremya Kitabı'nda yer alan bir meselenin Tesniye Kitabı'nda aktararak daha ayrıntılı ve geliştirilmiş bir biçimde yeniden yazıldığının kanıtı olarak görmüştür. Kennett, Tesniye Kitabı'nın, sürgün sonrasında M.Ö. 520 dolaylarında Filistin'de yaşayan Yahudiler tarafından yazıldığını ileri sürmektedir. Buna göre Kennett, Yeremya Kitabı'nın yalnızca Tesniye Kitabı değil çok daha sonraki dönemlerde Tesniye ile benzerlikler taşıyan Yeşu, Hakimler, Samuel ve Krallar kitaplarının üslubunu da etkilediğini ileri sürmüştür. Dolayısıyla Kennett'e göre Yeremya Kitabı bahsi geçen kitaplar için ilk örnek olma özelliği taşımaktadır.³⁶¹

³⁶⁰ L. Seinecke, *Geschichte des Volkes Israel*, Göttingen; Vandenhoeck und Ruprecht's Verlag, 1876, s. 386-387.

³⁶¹ R. H. Kennett, "The Date of Deuteronomy", *The Journal of Theological Studies*, Vol. 7, No. 28, Oxford: Oxford University Press, 1906, ss. 481-500.

Bazı araştırmacılar Tesniye Kitabı'nın yazarının Yeremya olduğu görüşünü ortaya atarak iki kitap arasındaki benzerlik sorunsalına farklı bir açıklama getirmişlerdir. Yeremya'nın Tesniye Kitabı'nın yazarı olduğu ya da kitabı yazanlarla bir bağlantısının olduğu düşüncesi kadim geleneğe dayandırılmaktadır. Bu bağlamda, felsefi çalışmaları ile bilinen C. F. Volney'e (ö. 1820) göre Yeremya, Başkohen Hilkiya'nın yakın çevresinde yer alan biriydi ve bunun da ötesinde Tesniye Kitabı'nın yazımında Hilkiya'nın işbirlikçisiydi. Volney'in ileri sürmüş olduğu görüşü destekleyen Peter von Bohlen (ö. 1840) ise Tesniye Kitabı'nın Yeremya ve Hilkiya'nın yok olmaya yüz tutmuş bir halkın yeniden diriltilmesi noktasındaki çabalarının bir ürünü olduğunu iddia etmektedir. Bohlen, iddiasına zemin oluşturmak amacıyla bu dönemde yazının sadece kohen sınıfı ile sınırlı olduğunu ve Hilkiya ile Yeremya'nın bu kriteri taşıdıklarını ileri sürmüştür.³⁶² Tesniye ve Yeremya kitaplarındaki ortak noktaları belirleyerek görüşüne bu noktada bir arka plan hazırlayan Bohlen, Yeremya'nın Mabet'te bulunan Tesniye Kitabı'nın halka tanıtımı noktasında da rol üstlendiğini ifade etmektedir.³⁶³ Bu görüşe yakın bir diğer görüşü savunan Rahip John William Colenso (ö. 1883), Tesniye Kitabı'nın yazarının Yeremya'nın bizzat kendisi olduğunu iddia etmektedir. Colenso'ya göre Yeremya, Rabbani gelenekte yer aldığı üzere kayıp on kuzey kabilesini bulmaya çalışmış ve aynı zamanda Babil'e gönderilmiş olan iki İsrail kabilesini de kutsal topraklarda yeniden bir araya geleceklerine dair kehanetlerinden haberdar etmiştir. Bu iki meselenin Tanah'ta I. Krallar Kitabı'nda yer almasından hareketle Colenso, I. Krallar Kitabı'nı Yeremya'nın yazdığına ve aynı zamanda Tesniye Kitabı'nın da Krallar ve Yeremya kitaplarına benzerliğinden yola çıkarak Yeremya, Krallar ve Tesniye kitaplarının Yeremya tarafından yazılmış olduğu sonucuna ulaşmaktadır.³⁶⁴ Bu yönü ile Colenso'nun Yeremya hakkındaki görüşleri Rabbani geleneğin görüşleri ile büyük oranda benzerlikler taşımaktadır. Geleneğin bir uzantısı mahiyetinde olan yukarıdaki görüşler modern dönem araştırmalarında da devam etmiştir. Friedman, Tesniye ve Yeremya kitapları arasındaki benzerliklerden hareketle Yeremya'yı Tesniye Kitabı'nın yazarı ve aynı zamanda diğer yazarlarla bağlantılı bir isim olarak değerlendirmektedir. Ona göre, Yeremya Kitabı'nın

³⁶² Peter von Bohlen, *Die Genesis: Historisch-Kritisch Erläutert*, Gerbüder Borntraeger, Königsberg, 1835, s. 166-167.

³⁶³ Hyatt, "Jeremiah and Deuteronomy" ss. 156-173.

³⁶⁴ John William Colenso, *The Pentateuch and Book of Joshua Critically Examined Part VII: The Pentateuch and Book of Joshua Compared with the Other Hebrew Scriptures*, London: Green, and Co, 1879, s. 225.

yazarlarından biri olan Baruh, kitapta yer alan düz yazı niteliğindeki kısımlardan, Yeremya ise şiirsel üslup içeren bölümlerin yazarlığından sorumlu olmuştur. Buradan yola çıkarak Friedman, *Who Wrote the Bible? (Kitabı Mukeddes'i Kim Yazdı?)* isimli kitabının ilk baskısında, Tesniye Kitabı'nın yazarının Yeremya olduğunu iddia etmektedir.³⁶⁵ Fakat kitabın ikinci baskısında bu iddiasını kitapla bağlantılı diğer bir karakter olan Baruh'un Tesniye Kitabı'nın yazarı olduğu şeklinde değiştirmektedir. Friedman'a göre Rabbani gelenek tarafından Yeremya'ya atfedilen Krallar Kitabı'nın Kutsal Kitap araştırmaları bağlamında Tesniyeci yazarların ürünü olarak nitelendirilmesi ve Tesniye Kitabı'nın Yeremya Kitabı ile olan benzerliği bu iddiayı destekler niteliktedir. Nitekim Yeremya ve Tesniye kitaplarının üslupları arasında benzerlik olduğu ve Krallar Kitabı'nın Tesniyeci yazarlardan birinin ürünü olduğu kabul edilirse, Yeremya'nın Tesniye yazarlarına olan yakınlığı aşikâr olmaktadır. Friedman'a göre, Yeremya, Rabbani gelenek tarafından da diğer kitapların yazım süreçleri ile ilişkilendirilmiştir. Dolayısıyla, Yeremya'nın Tesniyeci bir yazar olduğu kadim gelenek tarafından bilinmektedir.³⁶⁶ Ona göre, her iki kitapta yer alan benzerlikler tesadüf olmayacak derecede barizdir.

Tablo 3.2. Friedman'a Göre Yeremya ve Tesniye Kitapları Arasındaki Benzerlikler

Tesniye	Yeremya
"Eğer Yahve'nin sözünü iyice dinlerseniz..." (28:1)	"Eğer beni iyice dinlerseniz diyor Yahve..." (17:24)
"Yüreğinizin gulfesini sünnet edin..." (10:16)	"Yahve için sünnet olun... ve yüreğinizin gulfesini atın..." (4:4)
"...gök cisimlerine..." (4:19, 17:3)	"...gök cisimlerine..." 8:2, 19:13)
"...sizi alıp demir eritme ocağından, Mısır'dan çıkardı..." (4:20)	"Mısır'dan, demir eritme ocağından çıkardığım gün..." (11:24)
"Bütün yüreğinizle ve canınızla..." (4:29, 10:12, 11:13, 13:3)	"...bütün yüreğimle ve bütün canımla..." (32:41)

³⁶⁵ Bandstra, *Reading the Old Testament: Introduction to the Hebrew Bible*, s. 267.

³⁶⁶ Friedman, *Kitabı Mukaddes'i Kim Yazdı?*, s. 200-202.

Fakat bu iddialar Yeremya ve Tesniye kitapları arasındaki ilişkiyi açıklamak için birer teori olmaktan öteye gidememektedir. Tanah'ın hiçbir bölümünde Yeremya'nın isminin Mabet'te bulunan kitapla doğrudan ya da dolaylı olarak anılmaması bu teorilerin her ne kadar kadim gelenekle ilişkilendirilse de modern araştırmalar bağlamında zayıf kalmasına sebep olmaktadır.

Bazı araştırmacılara göre Yeremya Kitabı, Tesniyeci yazarların eline geçerek yeni bir forma kavuşmuştur.³⁶⁷ Kutsal Kitap araştırmacısı John Skinner'a (ö. 1925) göre Tesniye Kitabı'nın yazarları Yeremya Kitabı'nı ele geçirerek yeniden yazmışlardır. Skinner'a göre, reformlar yapıldıktan sonra saraydaki kişiler hızlarını alamayıp bu defa Yahudi toplumunu ayakta tutma çabasının farklı bir kitap üzerinden devam ettirmişlerdir. Bu sayede Yoşiya taraftarları siyasi ideallerine dini motivasyon kaynağı bulmuşlardır.³⁶⁸ Bu görüşü savunan kişilerden biri olan Hyatt'a göre, saraydaki yazıcılar tarafından edisyonu yapılan Tesniye Kitabı'ndan da haberdar olan Yeremya bu kitabın orijinal olduğuna inanmadığı için Tesniye'ye ve Tesniye yazımına tamamen karşı çıkmıştır. Fakat ileriki dönemlerde Yeremya'nın kitabı Tesniyeci yazarlar tarafından ele geçirilerek eklemelere maruz kalmıştır.³⁶⁹ Hyatt'a göre Tesniyeci yazarlar hem Yeremya Kitabı'na eklemeler yaptılar hem de Tesniye'nin yazımı esnasında Yeremya Kitabı'nın bazı bölümlerinden faydalandılar. Bu iddiasını destekleme amaçlı Hyatt, Yeremya 11:1-8 pasajlarında yer alan "bu ahit" kavramının Tesniye'ye referans niteliğinde Yeremya tarafından kullanıldığını reddederek Yeremya 11. bölümde yer alan pasajların tam tersi bir izlenim oluşturduğundan bahsetmektedir. Ona göre bu söylem, özellikle Tesniye Kitabı'nda kullanılmış, daha ince ve deskriptif bir terminoloji tercih edilmiştir. İlgili pasajlara tabloda şu şekilde yer verilmiştir:

³⁶⁷ John Skinner, *Prophecy and Religion: Studies in the Life of Jeremiah*, Cambridge: Cambridge University Press, 1963, s. 102.

³⁶⁸ Skinner, *Prophecy and Religion: Studies in the Life of Jeremiah*, s. 102-103.

³⁶⁹ Hyatt, "Jeremiah and Deuteronomy", s. 158.

**Tablo 3.3. Hyatt’a Göre Yeremya’nın Tesniye ile Olan Benzerliğine
Örnek Pasajlar**

Yeremya	Tesniye
“... bu ahitteki emirleri dinlemeyen adam lanetli olsun...” (11:3)	“Bu kanunda söylenenleri yapmayan ve uygulamayan lanetli olsun...” (27:26)
“... onları Mısır diyarından, demir fırınından çıkardığım gün..., ...sözümü dinleyin dediklerimi yapın ki benim halkım olasınız ben de sizin Tanrınız olayım...” (11:4)	“Siz tanrınız Yahve’nin kendi özel halkı olması için alıp demir fırından, Mısırdan çıkardığı kişilersiniz ve bugün ona aitsiniz...” (4:20) “...
“...Böylece bugün olduğu gibi atalarınıza süt ve bal akan diyarı vermek üzere verdiğim ahdi tutayım. Bunun üzerine ben ‘âmin ey Yehova’ karşılığını verdim...” (11:5)	“...atalarınıza vermiş olduğu söz...” (7/8), “atalarınla yapmış olduğu ahdin gereğini yerine getirmek için...” (8:18), “...Yehova bunu ataların İbrahime, İshak’a ve Yakup’a vermiş olduğu ahdin bir gereğini yerine getirmek için yapıyor...” (9:5) “...süt ve bal akan diyar...” (6:3, 11:9, 26:9,15; 27:3, 31,20) “...bugün olduğu gibi...” (2:30, 4:20, 38, 6:24, 8:18, 10:15, 29:27) “...ve bütün halk âmin diye karşılık verecek...” (27:15)
“...yerine getirmelerini emrettiğim bu ahit...” (11:8)	“...uymanızı emrettiği ahit...” (4:13)

Semitik diller profesörü Georg Ricker Berry (ö. 1945), konu ile alakalı yapmış olduğu ilk çalışmaları ile Kennet’in Yeremya Kitabı’nın Tesniye’ye kaynaklık etmiş olduğu fikrini destekleyen araştırmacılardan biri olmuştur. İlk dönemlerde Berry, Tesniye Kitabı sürgün sonrası dönemde yazılmış olduğu için Yeremya’dan eklemeler içeriyor olmasını daha mümkün görmüştür. Ona göre, Yeremya Kitabı üslup ve içerik açısından Tesniye Kitabı’ndan daha orijinal bir içeriğe sahiptir. Özellikle 17. bölümden itibaren Yeremya Kitabı’nın da değişimlere maruz kaldığını kabul eden

Berry, Yeremya Kitabı'nın dikkatli bir tahlilinden sonra peygamberin ne olursa olsun çok daha orijinal fikirler ve yazılar ortaya koyabilecek bir kapasitede olduğunu ileri sürerek kitabın zengin ve kıymetli bir içeriğinin olduğunu ve olsa olsa Tesniye Kitabı'nın Yeremya'dan alıntılar yapmış olabileceğini ileri sürmüştür. Berry de tıpkı Kennett gibi Tesniye Kitabı'nın Yeremya'dan alıntılar yaparak bunların farklı bağlamlarda geliştirilmiş bir biçimde yeniden kullanıldığını ileri sürerek her iki metinden örneklerle bu tezini desteklemektedir. Ona göre, Tesniye 24:1-4'de yer alan pasajlarda geçen “dul bir kadın ikinci defa evlendiğinde ve ikinci eşinden boşanır ya da eşi ölürse ilk kocasına dönmesinin doğru olmayacağı” ile ilgili pasaj, Yeremya 3:1'de Yahve ve İsrailoğulları'nın ilişkisine benzemektedir.³⁷⁰ Berry, Tesniye'de hukuksal boyutu olan bu pasajın dayanak noktasının Yeremya Kitabı'nda bahsi geçen ilgili pasaj olduğunu ileri sürmüştür.³⁷¹ Fakat Berry daha sonrasında yazmış olduğu bir makalesinde Yeremya Kitabı'nda yer alan bazı bölümlerin Yeremya tarafından yazılmış olmasının imkânsız olduğunu ifade ederek kitabın yeniden bir edisyona maruz kaldığını iddia etmektedir. Hyatt'a yakın bir görüş ileri sürerek Yeremya'nın kendi kitabında kohenlik müessesesine karşı olduğunu³⁷² ve dolayısıyla kohenlerin yazmış olduğu bir metni kitabına aktarmak istemediğini ve buna bağlı olarak da Yeremya Kitabı'nın Tesniyeci yazarlar tarafından ele geçirilerek eklemeler yapıldığını ileri sürmektedir.³⁷³ Tesniyeci tarihin Antik yakın doğu coğrafyasındaki kökenine ilişkin araştırmaları ile bilinen Moshe Weinfeld Yeremya Kitabı'ndaki bazı verilerin geç sürgün döneminde yazıldığını ileri sürerek kitabın Tesniye ve Tesniyeci yazarların bir eseri olabileceğini ileri sürmektedir.³⁷⁴ Weinfeld'e göre tıpkı Yeşu ve Krallar kitaplarında Tesniyeci yazarların peygamberlerin sözlerine eklemeler yapmış oldukları gibi Yeremya Kitabı'nda da C kaynağı olarak isimlendirilmiş olan ve kitabın otantik hali olmadığına dair ortak kanaatlerin olduğu kaynak Tesniyeci editörler tarafından Yeremya Kitabı'na eklenmiştir. Weinfeld'e göre, bu bölümdeki konuların temel seyri, Kudüs'ün düşüşü ve sürgün gibi temalar etrafında şekillenmiş olduğundan amaç Yahudilik tarihinde en korkunç ve ezici felaket olan Yehuda'nın düşüşünün ve

³⁷⁰ “Bir söz vardır: ‘Bir adam karısını gönderirse, kadın da gidip başka bir adamın olursa, eski kocası bir daha ona döner mi?’ Bu ülke büsbütün kirli değil mi? ‘Sen de birçok oynaşınla fahişelik yaptın, şimdi bana dönebilir misin?’ Yahve'nin sözü.” Yeremya, 3/1.

³⁷¹ George Ricker Berry, “The Code Found in the Temple”, *Journal of the Biblical Literature*, Vol. 39, No. 1-2, 1920, ss. 44-51.

³⁷² Yeremya, 7/21-23; 8/8.

³⁷³ George Ricker Berry, “The Date of Deuteronomy”, *Journal of Biblical Literature*, Vol. 59, No. 2, 1940, ss. 133-139, 136-137.

³⁷⁴ Weinfeld, *Deuteronomy and the Deuteronomistic School*, s. 28.

Mabet'in yıkılmasının ne denli kritik bir etkiye sahip olduğunu vurgulamaya yöneliktir. Bu da Yeremya gibi önemli bir peygamberin kitabına eklenerek çok daha makul ve kabul edilebilir bir etki yaratabileceği fikri ile Tesniyeci yazarlar tarafından Yeremya Kitabı'na eklenmiştir.³⁷⁵ Weinfeld'e göre, Yehuda toplumunda bürokrasiden sorumlu kişilerin kitap yazıcılarından seçilmesi gibi bir gelenek işlevseldi ve Tesniye Kitabı da yöneticilerin politik amaçlarla kaleme aldıkları bir metindi.³⁷⁶ Weinfeld'e göre bahsi geçen Tesniyeci yazarlar, Tesniye Kitabı'nı Yoşiya'nın krallığı döneminde yazdılar. Buradan bazı materyallerin Yeremya Kitabı'na taşınması ise yine Kudüs'ün elit kesimi olan bürokratlar ve saray görevlileri tarafından gerçekleştirildi.³⁷⁷

Kutsal Kitap araştırmacısı William L. Holladay'e (ö. 2016) göre, Yeremya Kitabı'nda peygamberin sözlerine yapılmış olan eklemeler Tesniye Kitabı'nın editörleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Örneğin, Tesniye 4:20 ifadeleri³⁷⁸ Yeremya 11:3-5 pasajlarındaki ifadelerin³⁷⁹ bir kopyasıdır. Buna göre, Yeremya 11:4'de yer alan "demir fırın" tabiri Tanah'ta yalnızca Tesniye 4:20 ve I. Krallar 8:51 pasajlarında yer almaktadır. Holladay'e göre bu kavramın orijinali Yeremya Kitabı'nda yer almaktadır ve diğer iki kitapta yer alan ifadeler Yeremya'dan alıntılanmıştır.³⁸⁰

Son olarak Rainer Albertz de Yeremya Kitabı'nın daha sonraki dönemlerde Tesniyeci yazarların elinden geçtiğini iddia etmektedir. Fakat Albertz, Tesniyeci yazarları sadece sürgün döneminde yaşayan kişilerle sınırlamamakta daha sonrasında üç nesil halinde devam ettirmektedir. Yeremya Kitabı'nın edisyonunu yapan Tesniyeci yazarlar ona göre, Babil'e sürgün ve Mısır'a göç sonrasında Yehuda topraklarında kalmaya devam eden topluluktan kişilerdi. Öyle ki Yeremya Kitabı'nda Babil'e sürgün edilen halkla ilgili geri dönüş kehanetleri, Tesniyeci yazarlara aitti ve Yeremya'nın kendi sözleri

³⁷⁵ Weinfeld, *Deuteronomy and the Deuteronomistic School*, s. 28.

³⁷⁶ Ömer Faruk Yıkar, "Kutsal Kitap Araştırmalarında Kaynaklar Teorisi ve Tesniye (D) Kaynağı", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, 2017), s. 77.

³⁷⁷ Leuchter, "Deuteronomy and Jeremiah", 2020, <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190273552.013.21>, (09 Eylül 2022).

³⁷⁸ "Siz Tanrınız Yehova'nın kendi özel halkı olması için alıp demir fırınından, Mısır'dan çıkardığı kişilersiniz ve bugün O'na aitsiniz." Tesniye, 4/20.

³⁷⁹ "Onlara de ki, İsrail'in Tanrısı Yehova şöyle diyor: 'Bu ahitteki emirleri dinlemeyen adam lanetli olsun. Ben bu emirleri atalarınıza, onların Mısır diyarından, demir fırınından çıkardığım gün vermiştim. Söyle demiştim: Sözümü dinleyin. Size emrettiğim her şeyi yapın ki benim halkım olasınız. Ben de sizin Tanrınız olayım. Böylece bugün olduğu gibi atalarınıza süt ve bal akan diyarı vermek üzere ettiğim andı tutayım.' Bunun üzerine ben: 'Amin ey Yahve' karşılığını verdim." Yeremya, 11/3-5.

³⁸⁰ William L. Holladay, "Elusive Deuteronomists, Jeremiah, and Proto-Deuteronomy", *The Catholic Biblical Quarterly*, Vol. 66, 2004, s. 55-77,

olarak kitaptaki yerini aldı.³⁸¹ Diğer bazı araştırmacılar da bu konuda Alberty'i destekleyerek Yeremya Kitabı'nda yer alan bazı bölümlerin Yeremya'nın kendi öğrencileri tarafından sürgün topraklarında yeni topluma entegre olmaya çalışan halkı ayakta tutmak amacıyla değiştirildiğini ileri sürmüşlerdir. Buna göre bahsi geçen kişiler Tesniyeci yazarlardan olmasalar da bu görüşlerden etkilenmişlerdi.³⁸² Dolayısıyla, Yeremya Kitabı, reformcular tarafından değiştirilmiş ve reformlara hizmet amacı taşıyan bir metin haline getirilmiştir.³⁸³

Sonuç olarak, Yeremya ve Tesniye kitapları arasında bazı benzerliklerin mevcut olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, kitaplardan hangisinin bir diğerine kaynaklık ettiği sorunsalı ise müphemliğini korumaya devam etmektedir. Ancak her iki kitabın yazım süreleri belli bir dönemi kapsadığından Yeremya ve Tesniye kitaplarının yazılmaya başlandığı dönemden itibaren asırlar boyunca karşılıklı olarak birbirlerini etkiledikleri ve çeşitli yazarların elinden geçerek her iki kitabın karşılıklı bir değişim geçirdiği yönündeki teoriler önceki teorilere oranla daha kabul edilebilir görünmektedir. Nitekim her iki kitabın yazımı için net bir tarih aralığı verilmemektedir. Ayrıca, bu kitapların ortaya çıkışı aynı dönemde gerçekleşmiştir. Ancak bu durum bir kitabın diğer kitabı ne şekilde etkilediğine dair herhangi bir ip ucu vermemektedir.

3.1.2.4. Yeremya'nın Tarihler Kitabı ile Olan İlişkisi

Tanah'ta Ketuvim bölümünde yer alan Tarihler Kitabı'nın yazarlığı gelenek tarafından Ezra'ya atfedilmektedir. Ancak modern araştırmalar neticesinde Tarihler Kitabı'nın Tanah'ta yer alan bazı kitaplardan üslup ve içerik noktasında izler taşıdığı görülmektedir. Tarihler Kitabı'nı etkileyerek bu gruplandırmada kendine yer edinen kitaplardan biri de Yeremya Kitabı olarak değerlendirilmiştir.³⁸⁴ Yeremya'nın sadece kendi kitabından pasajlar değil aynı zamanda kendisi ile ilgili bilgilerin de II. Tarihler

³⁸¹ Rainer Alberty, *A History of Israelite Religion: Volume II: From the Exile to the Maccabees*, Kentucky, First Edition, Westminster John Knox Press, 1994, s. 382-399.

³⁸² Ernest W. Nicholson, *The Book of the Prophet Jeremiah: Chapters 1-25*, Cambridge: Cambridge University Press, 1973, s. 11.

³⁸³ Silver, "The Prophet and the Lying Pen: Jeremiah's Poetic Challenge to the Deuteronomic School", s. 9.

³⁸⁴ Ingerbor Löwisch, "Cracks in the Male Mirror References to Women as Challenges to Patrilinear Authority in the Genealogies of Judah", *What Was Authoritative for Chronicles?* Ehud B. Zvi ve Diana V. Edelman (ed.), Indiana: Eisenbrauns, 2011, s. 106.

Kitabı'nda çeşitli bağlamlarda ele alındığı görülmektedir. Bu da Tarihler Kitabı'nın yazarının sözlü gelenek aracılığı ile Yeremya'dan haberdar olup olmadığı ve Yeremya Kitabı'nın hangi nüshasına atıflar yapmış olabileceği ile ilgili çeşitli soru işaretlerine sebep olmaktadır.

Araştırmacılara göre Tarihler Kitabı, Pers döneminin sonlarında yazılmış olan bir kitaptır. Bu dönemde Tarihler Kitabı yazılırken Yeremya Kitabı'nın bir nüshası yazar veya yazarların elinde mevcut bulunmaktadır ve Yeremya Kitabı'ndan bazı bölümler Tarihler Kitabı için referans niteliğinde kullanılmıştır.³⁸⁵ II. Tarihler Kitabı'nda Yeremya'nın ismi, Kral Yoşiya'nın vefatı sonrasında ona ağıt yakması,³⁸⁶ ve sürgünün yetmiş yıl süreceğine dair kehaneti ile anılmaktadır.³⁸⁷ Albertz'e göre, Yeremya Kitabı'nda yer alan sürgünün Yeremya tarafından haber verilmesi, yetmiş sene süreceği ve sürgünün İsrailoğulları'nın Şabat kuralına uymamaları ile bağdaştırılması meselesi Yeremya Kitabı'ndaki söylemler esas alınarak II. Tarihler Kitabı'na eklenmiştir.³⁸⁸ Kısacası araştırmacılara göre, Tarihler Kitabı'nda Yeremya'nın isminin geçiyor olması, ona ait kehanetlere yer verilmiş olması ve Yeremya'nın geçmiş yaşamı ile ilgili bilgilerin burada aktarılmış olması, Tarihler Kitabı'nın Yeremya Kitabı'ndan alıntılar yapmış olduğu şeklinde açıklanmıştır.³⁸⁹ Yeremya Kitabı'nda sürgünle ilgili kehanetler Masoretik metin ve Septuagint tercümesinde birbirinden farklı ifadelerle yer almaktadır. Bu durum, Tarihler Kitabı'nın Yeremya Kitabı'nın hangi nüshasından alıntı yapmış olabileceğini göstermesi açısından da önem arz etmektedir.

³⁸⁵ Amber K. Warhurst, "The Chronicler's Use of the Prophets", *What Was Authoritative for Chronicles?* Ehud B. Zvi ve Diana V. Edelman (ed.), Indiana: Eisenbrauns, 2011, s. 180.

³⁸⁶ II. Tarihler, 35/25.

³⁸⁷ II. Tarihler, 36/21-22.

³⁸⁸ Albertz, *Israel in Exile: The History and the Literature of the Sixth Century B.C.E.*, s. 14.

³⁸⁹ Warhurst, "The Chronicler's Use of the Prophets", s. 9.

Tablo 3.4. Yeremya Septuagint Metni, Yeremya Masoretik Metin ve II. Tarihler Kitaplarındaki İfadelerin Karşılaştırması

Yeremya Septuagint Tercümesi	Yeremya Masoretik Metin	II. Tarihler
“...onlar, o milletlere yetmiş yıl boyun eğecekler.” (25:11)	“...bu milletler, Babil kralına yetmiş yıl kulluk edecekler.” (25:11)	“Pers hükümdarlığının egemenliği başlayana dek ona ve oğullarına köle oldular. Yetmiş yıl dolana dek memleket şabat kanununa uyarak sessiz kaldı. (36:20-21)

Septuagint tercümesinde “Babil kralı” için kullanılan “o milletler” nitelemesi eksik bir tercüme olarak görülmekte, bununla birlikte II. Tarihler Kitabı’nda “ona ve oğullarına” nitelemesi ve bu pasajdan önce söz konusu olan kişinin Babil kralı olmasından hareketle araştırmacılar. II. Tarihler Kitabı’nın Masoretik metnin ana kaynağından alıntılar yapılmış olduğunu ileri sürmektedirler.³⁹⁰

Bazı araştırmacılara göre ise Tarihler Kitabı’nın yazarı, Yeremya’nın kehanetlerini Yeremya Kitabı aracılığı ile değil yaşadığı bölgede duyduklarından ve gördüklerinden hareketle Tarihler Kitabı’na ekleme olanağı bulmuştur.³⁹¹ Buna göre, Tarihler Kitabı’nın yazarının Kudüs’te yaşayan biri olması kuvvetle muhtemel görünmektedir. Bu kişi Mabet ve Levililerle bağlantılı bir isim olarak görülmüş ve bu sebeple Yeremya’yı oldukça iyi bildiği kanaati oluşmuştur. Bu şekilde yazar, Yeremya’nın sürgünle ilgili kehanetlerini Tarihler Kitabı’na aktarmayı başarabilmiştir.³⁹² Ayrıca, bazı araştırmacılara göre yazar, Yeremya’yı bizzat tanıyor olmasa bile onun yetmiş yıllık sürgün sürecini Şabat suskunluğu şeklinde nitelendirmesi sürgün sonrasında bu topraklarda kalmaya devam eden halk arasında yaygın bir söylem olarak yer edinmiş

³⁹⁰ Louis C. Jonker, “The Chroniclers and the Prophets”, *What Was Authoritative for Chronicles?*, Ehud B. Zvi ve Diana V. Edelman (ed.), Indiana: Eisenbrauns, 2011, ss. 157-160.

³⁹¹ A Graeme Auld, “What Was the Main Source of the Books of Chronicles”, *The Chronicler as Author: Studies in Text and Texture*, M Patrick Graham ve Steven L. McKenzie (ed.), Sheffield: Sheffield Academic Press, 1999, s. 93.

³⁹² Louis C. Jonker, *1&2 Chronicles (Understanding the Bible Commentary Series)*, Michigan: Baker Books, 2013, s. 310.

ve bu sayede Tarihler Kitabı'nın yazarı onu duyduğu şekilde kitaba aktarmıştır.³⁹³ Dolayısıyla araştırmacılara göre, Yeremya Kitabı'nın Tarihler Kitabı ile bağlantısı bulunmaktadır. Ayrıca Tarihler Kitabı'nın yazım süreci daha sonraki bir dönemi kapsadığından bu durumda Yeremya Kitabı, Tarihler Kitabı'nı etkileyen bir kitap olarak ön plana çıkmıştır.

3.2. Ağıtlar Kitabı

Ağıtlar Kitabı, Tanah'ta Ketuvim bölümünde altıncı sırada Neşideler Neşidesi ve Ester kitaplarının arasında yer almaktadır. Ancak Ağıtlar Kitabı, Septuagint'te Yeremya ve Hezekiel Kitaplarının arasına yerleştirilmiştir. Kitap, ismini İbranice de “ağıt” anlamına gelen ilk kelimesi olan “eyha” (אֵיחָה) dan almıştır.³⁹⁴ Fakat, Babil Talmudu'nda ve ilk dönem Rabbani literatürde ağıt anlamına gelen diğer bir kelime olan “qinot” (קִינוֹת) isminin tercih edildiği görülmektedir.³⁹⁵ Ağıtlar Kitabı, beş bölümden oluşmaktadır. Yahudi kutsal kitap kanonunda anlaşılması zor bir eser olarak nitelendirilmiştir.³⁹⁶ Kitabın M.Ö. VI. yüzyılda Babil Sürgünü esnasında yazıldığı tahmin edilmektedir.³⁹⁷ Ağıtlar Kitabı'nın önemi, sürgün teolojisini Yahudi literatüründe toplum hafızasına kazıyan önemli bir unsur haline dönüştürmesi ve bu sayede Yahudilik inancında Mabet merkezli din anlayışının yüzyıllar boyunca devam etmesine katkı sunmasından kaynaklanmaktadır.³⁹⁸

Tanah'ta Ağıtlar Kitabı'nın yazarının ismi belirtilmemektedir.³⁹⁹ Ancak Babil Talmudu ve Tanah'ın Aramice tercümesi olan Targum'da kitabın yazarlığının Yeremya'ya atfedildiği görülmektedir.⁴⁰⁰ Bu bağlamda, II. Tarihler Kitabı'nda

³⁹³ Auld, “What Was the Main Source of the Books of Chronicles”, s. 93.

³⁹⁴ Ağıtlar, 1/1.

³⁹⁵ Talmud, Bava Batra 14b; Daniel Grossberg, “Lamentations”, *The Jewish Study Bible: Featuring The Jewish Publication Society Tanakh Translation*, Adele Berlin ve Marc Zvi Brettler (ed.), New York: Oxford University Press, 2004, ss. 1587-1589, 1587; T. C. Vriezen ve A. S. Van Der Woude, *Ancient Israelite and Early Jewish Literature*, Brian Doyle (çev.), Leiden: Brill, 2005, s. 463.

³⁹⁶ Grossberg, “Lamentations”, s. 1587.

³⁹⁷ Harvey H. Guthrie Jr., “Lamentations”, *The Interpreter's One-Volume Commentary on the Bible: Introduction and Commentary for Each Book of the Bible Including the Apocrypha With General Articles*, Charles M. Laymon (ed.), New York: Abingdon Press, 1971, ss. 405-410, 405.

³⁹⁸ Grossberg, “Lamentations”, s. 1587.

³⁹⁹ Jason Kalman, “Authorship, Attribution, and Authority: Jeremiah, Baruch, and the Rabbinic Interpretation of Lamentations”, *Hebrew Union College Annual*, Vol. 90, 2019, ss. 27-87, 28.

⁴⁰⁰ Kalman, “Authorship, Attribution, and Authority: Jeremiah, Baruch, and the Rabbinic Interpretation of Lamentations”, s. 36.

Yeremya'nın Yoşıya'ya ağıt yaktığı ve bunun Ağıtlar Kitabı'nda yer aldığı ifade edilerek Ağıtlar Kitabı'na şu şekilde gönderme yapılmıştır: “Yeremya, Yoşıya için bir ağıt yazdı. Kadın, erkek bütün ozanlar bugünde dek ağıtlarında Yoşıya'yı anarlar. İsrail'de bir gelenek haline gelen bu ağıtlar Ağıtlar Kitabı'nda yazılır.”⁴⁰¹

Buna paralel olarak Ağıtlar 4:20'de geçen “milletler arasında onun gölgesinde yaşayacağız derdik” cümlesi ile Yeremya'nın Yoşıya'yı kastettiği ileri sürülmektedir.⁴⁰² Bu durum, Rabbani gelenek içerisinde Grekçe konuşan kişilerin, Ağıtlar Kitabı'nın yazarının Yeremya olduğuna dair genel kanaati belirlemiştir. Buna karşın İbranice metin merkezli Yahudi topluluğun Ağıtlar Kitabı için herhangi bir yazar belirtmeyi tercih etmediği görülmektedir. Masoretik metinde Ağıtlar Kitabı'nın Daniel ve Ester kitapları arasına yerleştirilmiş olması, Yeremya'nın yazar olarak kabul edilmediği şeklinde yorumlanmaktadır. Nitekim Ağıtlar Kitabı Orta Çağ'da, “beş megilot” (חמשה מגילות-Hameş Megilot) şeklinde isimlendirilen ve Ketuvim bölümü içerisinde yer alan; Ezgiler Ezgisi, Rut, Ağıtlar, Vaiz ve Ester kitapları ile aynı kategoride değerlendirilmiştir.⁴⁰³ Ek olarak, Orta Çağ döneminde yazılmış olan “Ben Sira'nın Alfabesi” isimli Midraş'ta Yeremya'nın öğretici sıfatı ile İbranice Alfabe'yi Baruh'a tekrarlattığı ve Baruh bunları tekrarlarlarken tüm kitap boyunca Ağıtlar Kitabı'na atıfta bulunduğu görülmektedir. Buradan hareketle, Orta Çağ'da yaşayan Yahudi din bilginlerinin Baruh'u Ağıtlar Kitabı'nın yazarı olarak gördükleri sonucuna ulaşılmaktadır.⁴⁰⁴

Bazı modern dönem araştırmacıları tıpkı gelenekte olduğu gibi Ağıtlar Kitabı'nın yazarlığını Yeremya'ya atfetmektedirler. Fakat diğer taraftan Ağıtlar Kitabı ile Yeremya Kitabı arasındaki üslup farklılığından hareketle bu iki kitabın aynı yazarın eseri olamayacağını dile getiren araştırmacılar bulunmaktadır. Onlara göre Ağıtlar Kitabı, Yeremya ile bağlantılı bir eser olmadığı gibi Babil Sürgünü'ne ilişkin bir metin

⁴⁰¹ II. Tarihler, 35/25.

⁴⁰² “Gemara ölüm döşeğindeki Yoşıya'nın sözlerini şöyle aktarır: Yoşıya ölüm döşeğindeyken, Yeremya onun dudaklarının kıpırdadığını gördü ve kendi kendine ‘Tanrı korusun belki de acısından dolayı yanlış bir şey söyleyecek’ diye düşündü. Yeremya, Yoşıya'ya doğru eğildi ve Tanrı'nın Yoşıya'nın ona karşı sadakatini doğruladığını duydu. Yoşıya şöyle söyledi: ‘Rab adildir çünkü ben onun sözüne isyan ettim’, O anda Yeremya, Yoşıya'yı övmeye başladı.” Talmud, Taanit, 22b/6.

⁴⁰³ Adele Berlin ve Marc Zvi Brettler, “The Five Megillot (Scrolls)”, *The Jewish Study Bible: Featuring The Jewish Publication Society Tanakh Translation*, Adele Berlin ve Marc Zvi Brettler (ed.), New York: Oxford University Press, 2004, s. 1563.

⁴⁰⁴ Kalman, Authorship, Attribution, and Authority: Jeremiah, Baruch, and the Rabbinic Interpretation of Lamentations”, s. 73.

de değildir. Buna göre kitap Makkabi döneminde yazılmıştır. Ancak bu görüş yazar ve dönemle ilgili bilgiler göz önünde bulundurulduğunda zayıf bir kanaatten öteye gidememektedir.⁴⁰⁵ Bütün bunların yanı sıra kitabın yazarı konusunda üzerinde durulması gereken en önemli nokta Tanah'ta yazar ismi belirtilmemesine ve üslup anlamında Yeremya ve Ağıtlar kitaplarının benzerlik göstermemelerine rağmen Ağıtlar Kitabı'nın yazarlığının neden Yeremya'ya isnat ediliyor oluşudur. Bu bağlamda, bazı araştırmacılara göre, Yeremya'nın, Ağıtlar Kitabı'nın yazarı olduğu iddiasının ortaya atılması, Yeremya'nın öğrencisi ve kâtibi olan Baruh'a ait kitabın apokrif ve psedografik kitaplar kategorisine dahil edilişi ile aynı döneme denk gelmektedir ve bununla ilişkili bir durumdur. Nitekim Baruh, Yeremya'nın yardımcısı olduğundan bu kitabın yazımında da rol almış olabileceği düşüncesinden hareketle Yahudi din adamları onu dışarda tutmak amacıyla Yeremya'yı ön plana çıkararak kitabın yazarını Yeremya olarak tanıtmışlardır.⁴⁰⁶ Dolayısıyla, kitabın Yeremya'ya atfedilmesi; bağlam, yazar ve üsluptan ziyade Yeremya'yı bir peygamber olarak ön plana çıkarmayı amaçlamaktadır. Bu da Ağıtlar Kitabı, Yeremya'dan herhangi bir iz taşınamasına rağmen ona atfedilmesine sebep olan önemli bir unsur olarak ön plana çıkmıştır. Ancak bu durum beraberinde Baruh'a düzenlenen kasıtlı bir dışarda tutma politikasına da sebep olmuştur.

3.3. Yeremya'nın Mektubu

Yeremya'nın Mektubu isimli eser yetmiş iki bölümden oluşmakta ve Yahudi kutsal kitap kanonunda yer almamaktadır. Eserin orijinal dilinin İbranice olduğu varsayılmaktadır. Nitekim günümüze kadar ulaşmış olan ve uzun süre orijinal dili olduğu düşünülen Grekçe nüshada çeşitli problemlerin fark edilmesinden hareketle bunun bir tercüme eser olabileceği sonucuna ulaşılmıştır.⁴⁰⁷ Günümüze kadar ulaşmış en eski nüshanın Grekçe haliyle Septuagint tercümesine dayanan Vatikan Kodeksi (*Codex Vaticanus*) ve İskenderiye Kodeksi'nde (*Codex Alexandrinus*), Ağıtlar

⁴⁰⁵ Kalman, Authorship, Attribution, and Authority: Jeremiah, Baruch, and the Rabbinic Interpretation of Lamentations", s. 28.

⁴⁰⁶ Kalman, Authorship, Attribution, and Authority: Jeremiah, Baruch, and the Rabbinic Interpretation of Lamentations", s. 32.

⁴⁰⁷ Sean A. Adams, "Introduction to the Epistle of Jeremiah", *Baruch and the Epistle of Jeremiah: A Commentary Based on the Texts in Codex Vaticanus*, Stanley E. Porter ve Diğerleri (ed.), Leiden: Brill, 2014, s. 147.

Kitabı'ndan sonra yer aldığı bilinmektedir.⁴⁰⁸ Fakat eserin İbranice Sina Kodeksi'nde (Codex Sinaiticus) yer almadığı görülmektedir.⁴⁰⁹ Yeremya'nın Mektubu isimli eser, Peşikta ve Vulgate'de Baruh Kitabı'nın altıncı bölümü olarak görülmektedir.⁴¹⁰ Metnin giriş bölümünde, İsrailoğulları'nın Tanrı'ya karşı işlemiş oldukları günahlardan dolayı Nebukadnezar tarafından Babil'e sürgün edilmeleri, orada yedi nesil çoğalacak şekilde uzun bir süre kalacakları ve en nihayetinde İsrail topraklarına geri dönecekleri bilgisine yer verilmektedir.⁴¹¹ Bu mektubun, Yeremya Kitabı 29:1'de bahsi geçen Yeremya'nın Babil'e sürgün edilmiş olan İsrailoğulları'na bir mektup gönderdiği hadisesi referans alınarak yazıldığı tahmin edilmektedir. Bu bağlamda, giriş kısmında mektubun Babil kralı tarafından esir olarak götürülenlere Tanrı'nın emirlerini bildirme amaçlı Peygamber Yeremya tarafından gönderildiği bilgisi yer almaktadır.⁴¹² Dolayısıyla, mektubun yazarlığı metin tarafından Yeremya'ya isnat edilmekte ve Yeremya Kitabı'ndan bazı pasajlarla bu durumun kanıtlanmaya çalışıldığı görülmektedir.⁴¹³

Bununla birlikte, mektubun yazarının bizzat Babil Sürgünü'ne şahit olmuş birisi tarafından yazıldığı, Babil tanrılarını tasvir ederken kullandığı üsluptan anlaşılmaktadır.⁴¹⁴ Bazı araştırmacılara göre, burada bahsi geçen “yedi nesil” aynı zamanda kitabın yazılış tarihini ele vermektedir. Bu mektubu yazan birinin Yeremya'nın yetmiş yıl kehanetinden habersiz olarak durumu göz ardı edemeyeceği ve yetmiş yılın en fazla üç nesil olarak hesaplanabileceği açıkça görülmektedir. Yeremya 25:12; 27:7 pasajlarında yer alan verilerden Sürgün'ün Nebukadnezar, onun oğlu ve onun torunu döneminde olacak şekilde üç nesil devam edeceğine dair bir çıkarım yapmak mümkündür. Fakat yazarın belirttiği tarih Tanah'taki hesaplamalara göre 280 yılı kapsamaktadır ve eğer sürgün döneminden itibaren (M.Ö. 586) bu tarih hesaplanacak olursa kitabın yazım tarihi en erken M.Ö. 306 yılına denk gelmektedir. Bu durum kitabın yazarının Yeremya olamayacağını ve çok daha sonraki dönemde

⁴⁰⁸ Vriezen ve Van Der Woude, *Ancient Israelite and Early Jewish Literature*, s. 543.

⁴⁰⁹ Adams, “Introduction to the Epistle of Jeremiah”, s. 147.

⁴¹⁰ Harman, “Metin, Muhteva ve Kaynak Açısından Yahudi Kutsal Kitapları” s. 176; Stanley Brice Frost, “The Letter of Jeremiah”, *The Interpreter's One-Volume Commentary on the Bible: Introduction and Commentary for Each Book of the Bible Including the Apocrypha With General Articles*, Charles M. Laymon (ed.), New York: Abingdon Press, 1971, ss. 579-580.

⁴¹¹ Harman, “Metin, Muhteva ve Kaynak Açısından Yahudi Kutsal Kitapları”, s. 176.

⁴¹² Harman, “Metin, Muhteva ve Kaynak Açısından Yahudi Kutsal Kitapları”, s. 175.

⁴¹³ Frost, “The Letter of Jeremiah”, 579.

⁴¹⁴ Abraham Schalit “Jeremiah, Epistle of”, *Encyclopaedia Judaica*, Michael Berenbaum ve Fred Skolnik (ed.), Second Edition, Vol. 11, Jerusalem: Keter Publishing House, s. 135.

yazılmış olduğunu göstermektedir.⁴¹⁵ Bazı araştırmacılara göre bu metin Makkabi döneminde yazılmıştır. Buna ilişkin olarak Yahudi kutsal kitabında kanonik kitap sayılmayan II. Makkabiler Kitabı'ndaki tanrıların tasvirlerinin Yeremya'nın Mektubu'ndaki Babil tanrılarının tasvirlerine benzediği görülmektedir.⁴¹⁶

Sonuç olarak, Yahudi kutsal kitap kanonunda yer alan ve kanonda yer verilmediği için apokrif olarak nitelendirilen Yeremya, Ağıtlar ve Yeremya'nın Mektubu isimli eserler tarih boyunca farklı kesimler tarafından çeşitli bağlamlarda Yeremya ile bağlantılı eserler olarak görülmüştür. Bu kitaplardan Yeremya Kitabı, her ne kadar eklemelere maruz kalmış olsa da Yeremya'ya ait olduğu hem Rabbani gelenek hem modern dönem araştırmacıları tarafından kabul edilmektedir. Yeremya Kitabı'nın, kendinden sonra Tesniye ve Tarihler kitaplarına olan etkileri ise çeşitli araştırmalarla desteklenen bir kanaat oluşturmuştur. Rabbani gelenek ve modern dönem araştırmacılarından bir kısmının Ağıtlar Kitabı'nı Yeremya'ya atfediyor olmaları ise güncel araştırmalar ışığında netliğini korumayan bir soru işareti olarak ilgili araştırmalardaki yerini korumaya devam etmektedir. Bunun yanı sıra, Yeremya'nın Mektubu gibi kanonda yer almayan fakat bir şekilde Yeremya ile bağlantılı olan bu eser ise gerek kronolojik ve anakronik problemler gerekse de Yeremya'nın kendi üslubuna benzerlik göstermemesi dolayısıyla Yeremya'nın herhangi bir etkisi olmadan farklı yazarlar tarafından yazılmış bir eser şeklinde nitelemek mümkündür.

⁴¹⁵ Yeremya'nın Mektubu, 6/3; Adams, "Baruch and the Epistle of Jeremiah", s. 148-149; Frost, "The Letter of Jeremiah", s. 579.

⁴¹⁶ Adams, "Baruch and the Epistle of Jeremiah", s. 149; Frost, "The Letter of Jeremiah" s. 579.

BÖLÜM IV

YEREMYA'NIN HRİSTİYAN VE İSLAM DİNİ LİTERATÜRLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

4.1. Yeni Ahit'te Yeremya

Hristiyanlar, kendilerini Yahudi dini geleneği ve kutsal kitaplarına dayandırmakla birlikte, İsa'nın öğretileri merkezli yazıları Yeni Ahit, Tanah'ı ise Eski Ahit şeklinde isimlendirmişlerdir.⁴¹⁷ Yeni Ahit'te mevcut bulunan eserlerin vahiy ürünü olmadığı Hristiyanlar tarafından genel bir kabuldür. Bu kitaplarda İsa ve havarilerinin etkisinden bahsetmek de mümkün görünmemektedir.⁴¹⁸ Nitekim Yeni Ahit, vahyin nasıl gerçekleştiğine ve İsa'nın vahyi ne şekilde aldığına dair net ifadelere yer vermemektedir.⁴¹⁹ Diğer taraftan içerisinde bulunduğu kültür ve dini akımlardan etkilenen Yeni Ahit yazarlarının Hristiyan kaynakları için bir arka plan olarak gördükleri Tanah'tan pasajları seçerek bunları çeşitli bağlamlarda kullandıkları bilinmektedir.⁴²⁰ Tanah'a yapılmış olan atıfları Yeni Ahit metinlerinin neredeyse tamamında görmek mümkündür. Bu bağlamda, Yeni Ahit yazarlarının Yeremya'nın kişiliğine göndermelerde bulunduğu ve Yeremya Kitabı'nda yer alan bilgilerden aktarımlar yaptıkları da görülmektedir.⁴²¹ Yeni Ahit literatüründe gerek ismi anılarak

⁴¹⁷ "Eski Ahit" kavramını ilk kez Pavlus kullanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Lundbom, *Jeremiah Closer Up: The Prophet and the Book*, s. 58; Yeni Ahit kavramı M.S. 190 dolaylarında ilk defa kullanılmıştır. Matta, Markos, Luka, Yuhanna, Elçilerin İşleri, Pavlus'un on üç mektubu ve son olarak M.S. 1546 yılında Yuhanna'nın Vahyi isimli kitap eklenerek Yeni Ahit kanonu tamamlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mahmut Aydın, *Hristiyanlık; Tarih, İnanç ve Uygulama*, 1. Basım, İstanbul: Ketebe Yayınları, (Ağustos 2021), s. 281-282.

⁴¹⁸ Aydın, *Hristiyanlık; Tarih, İnanç ve Uygulama*, s. 282.

⁴¹⁹ Yasin Meral, "Yeni Ahit Kanonu'nun Oluşumu (I-IV. Asırlar)", (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Sakarya Üniversitesi SBE, 2007), s. 6.

⁴²⁰ Özellikle Matta İncili'nin yazarının Tanah'tan seçtiği pasajları tema oluşturmak amacıyla kullandığına rastlanmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Michael Knowles, *Jeremiah in Matthew's Gospel: The Rejected-Prophet Motif in Matthaean Redaction*, Sheffield: Sheffield Academic Press, 1993, s. 207.

⁴²¹ Jörg Frey, "The Reception of Jeremiah and the Impact of Jeremianic Traditions in the New Testament: A Survey", *Jeremiah's Scriptures: Production, Reception, Interaction, and Transformation*, Hindy Najman ve Konrad Schmid (ed.), Leiden, Boston: Brill, Vol. 173, 2016, ss. 499-522, 499-500.

gerekse de ismi anılmaksızın aktarılan bilgilerle Yeremya Kitabı'na yapılmış olan yüzden fazla atıf bulunmaktadır.⁴²²

Diğer taraftan, Yeni Ahit'te yer alan İsa tasvirlerinde Yeremya ile ilgili özelliklerden istifade edilerek ikisi arasında benzetmelere sıklıkla başvurulduğu bilinmektedir. Pavlus'un Mektupları ve İncillerin, Hristiyanlıkta yer alan "yeni bir ahit" ve bununla bağlantılı bir kavram olan "yüreğin sünneti", gibi en temel söylemlerinde Yeremya Kitabı'na başvurdukları görülmektedir.⁴²³ Ayrıca uzun bir süre boyunca Yuhanna'nın Vahyi isimli kitapta Yeremya'nın etkisinin yer almadığı ileri sürülmüş ancak ilerleyen dönemlerde Yeremya Kitabı'nda yer alan tasvirlerin Yuhanna'nın Vahyi'nde etkili bir biçimde kullanıldığı görülmüştür.⁴²⁴ Tüm bu durumlar göz önünde bulundurulduğunda Yeremya'nın Yeni Ahit yazarları tarafından üzerinde önemle durulan ve kitabına sıklıkla başvuru bir isim olduğu söylenebilir.

Yeremya'yı açık bir şekilde ismi ile zikreden tek yazar Matta İncili'nin yazarıdır.⁴²⁵ Matta İncil'inde Yeremya'nın ismi üç yerde geçmektedir.⁴²⁶ Bu pasajlardan ilki İsa'nın havarisi Yehuda İşkaryot tarafından ele verilmesi ile ilgili pasajdır. Bu durum Matta İncili'nde şu şekilde yer almıştır:

İsa'yı ele veren Yehuda, onun ölüme mahkûm edildiğini görünce suçluluk duygusuna kapıldı ve otuz gümüşü yüksek kahinlere ve ihtiyarlara geri götürüp doğru bir insanın kanına girerek günah işledim" dedi. Onlar da "Bundan bize ne onu sen düşün" dediler. O zaman Yehuda gümüşleri mabedin içine atıp oradan uzaklaştı. Gidip kendini astı. Fakat yüksek kahinler gümüşleri toplayarak: 'Bu paraları kutsal hazineye koymak doğru olmaz, çünkü bunlar kan bedeli' dediler. Aralarında konuştuğundan sonra, bu gümüşlerle yabancıları gömmek için çömlekçi tarlasını satın aldılar. Bu yüzden o tarlaya bugüne dek "Kan Tarlası" denmiştir. O zaman Yeremya peygamber aracılığıyla önceden söylenen şu sözler yerine geldi. Otuz gümüş aldılar. O adam için biçilen bedel buydu; evet, İsrailoğulları'ndan bazıları onun için bu bedeli biçmişti. Yehova'nın bana emretmiş olduğu gibi, çömlekçi tarlasını satın almak için bu parayı verdiler.⁴²⁷

⁴²² Craig A. Evans, "Jeremiah in Jesus and the New Testament", *The Book of Jeremiah: Composition, Reception, and Interpretation*, Jack R. Lundbom ve Diğerleri (ed.), Vol. 178, Leiden; Boston: Brill, 2018, ss. 303-319, 303.

⁴²³ Knowles, *Jeremiah in Matthew's Gospel: The Rejected-Prophet Motif in Matthean Redaction*, s. 207.

⁴²⁴ Catrin H. Williams, "Jeremiah and His Prophecies in the New Testament", *The Oxford Handbook of Jeremiah*, Louis Stulman ve Edward Silver (ed.), 2022, s. 520, <https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780190693060.001.0001/oxfordhb-9780190693060-e-9>, (16 Eylül 2022).

⁴²⁵ Matta, 2/17-18; 16/14; 27/9-10; Knowles, *Jeremiah in Matthew's Gospel: The Rejected-Prophet Motif in Matthean Redaction*. s.

⁴²⁶ Matta, 27/9.

⁴²⁷ Matta, 27/3-10.

Yeremya Kitabı'nda, Yeremya'nın bizzat kendisi ile ilgili olarak böyle bir durum söz konusu olmamakla birlikte Matta 27:3-10'da Yeremya isminin yer almış olması araştırmacıları Yeremya Kitabı'nın çeşitli analizlerine yönlendirmiştir. Onlara göre bu pasajlar, Yeremya Kitabı'nda atıfta bulunulan ilgili pasajdan ziyade kitapta yer alan çeşitli söylemlerden derlenerek aktarılmıştır. Matta 17:3-10 pasajlarında benzer bir söylem Yeremya'nın Anatot'ta toprak satın almak için ödediği miktarla ilgili olarak Yeremya Kitabı'nda şu şekilde yer almaktadır:

Böylece amcamın oğlu Hanammel'den Anatot'taki tarlayı satın aldım ve ona yedi şekel ile on parça gümüş tartıp bedelini ödedim. Sonra tanıklar önünde satış belgesini imzalayıp mühürledim ve gümüşleri terazide tarttım. Satış belgesini, hem emir ve yasalar gereği mühürlenmiş belgeyi hem de mühürsüz olan açık belgeyi aldım. Amcamın oğlu Hanamel'in satış belgesini onu imzalayan tanıkların ve Muhafız Avlusu'nda oturan Yahudilerin gözü önünde Mahseya oğlu Neriya oğlu Baruh'a teslim ettim. Onların gözü önünde Baruh'a şu buyruğu verdim. İsrail'in Tanrısı göklerin hâkimi Yehova diyor ki: "Bu belgeleri hem bu mühürlü satış belgesini hem de mühürsüz, açık olanı al. Bozulmadan uzun süre kalması için çömleğin içine koy."428

Yeremya ve Matta'da yer alan bu pasajların ortak noktası, bedel olarak ödenen miktarların örf ve adetler gereği geri alınmayacağı fakat bunun yerine hibe edilmesi gerektiği şeklindedir. Diğer taraftan Matta'da yer alan "çömlekçi tarlası" ve Yeremya Kitabı'nda yer alan "çömlek" tabirleri de benzerlik taşımaktadır.⁴²⁹ Matta da yer alan "Kan Tarlası" tabiri yine aynı şekilde benzer bir ifade ile Yermeye 19:1-6'da şu şekilde yer almıştır: "Yehova şöyle dedi: 'Git çömlekçiden bir çömlek al. Halkın ve kahinlerin ileri gelenlerinden bazılarını da yanına al Kırk Çömlekler kapısının önündeki Hinnomoğlu Vadisi'ne çık. Sana söyleyeceklerimi orada bildir.'"430 "İşte bundan ötürü öyle günler geliyor ki, Yehova'nın sözü 'buraya artık Tofet ya da Hinnomoğulları vadisi değil. Katliam Vadisi denecek.'"431 Burada bahsi geçen "Kırk Çömlekler kapısının önündeki Hinnomoğlu Vadisi", ve "Katliam Vadisi" tabiri Matta'da yer alan "Kan Tarlası" söylemi ile paralellik arz etmektedir. Bunlara ek olarak hem Yeremya Kitabı'nda hem de Matta da yer alan "kahinlerin önünde" bu işlemlerin gerçekleştirilmesi Matta yazarının Yeremya Kitabı'nda ilgili pasajlara temas ettiğinin

⁴²⁸ Yeremya, 32.

⁴²⁹ Knowles, *Jeremiah in Matthew's Gospel: The Rejected-Prophet Motif in Matthean Redaction*, s. 58-59.

⁴³⁰ Yeremya, 19/1-2.

⁴³¹ Yeremya, 19/6.

göstergesi olarak kabul edilmiştir.⁴³² Matta İncili'nde Yeremya isminin geçtiği diğer bir pasaj ise şu şekildedir:

İsa, Filipos Sezariyesi bölgesine geldiğinde öğrencilerine “insanlar insanoğlunun kim olduğunu söylüyor?” diye sordu. Onlar da şöyle cevap verdiler: “Bazıları vaftizci Yahya bazıları İlya bazıları da Yeremya’da peygamberlerden biri diyor.” O zaman “peki siz ne dersiniz? ben kimim?” diye sordu. Simun Petrus: “Sen yaşayan Tanrı’nın oğlu İsa mesihsin” dedi. İsa da ona şöyle cevap verdi: “Ne mutlu sana Yunus oğlu Simun! Çünkü bunu sana açan etten kemikten insanlar değil göklerdeki babamdır.”⁴³³

Bu pasajlarda yer alan bilgilerden hareketle Yeremya’nın insanoğlu ve bir peygamber konumunda görüldüğünü fakat İsa’nın ise tanrısallık boyutunun ön plana çıkarıldığını söylemek mümkündür. Nitekim bu pasajda açık bir şekilde Yeremya’nın bir peygamber olduğu, İsa’nın ise Tanrı’nın oğlu olduğu ifadelerine yer verilmiştir.

Yeremya’nın isminin açıkça geçtiği son pasaj Matta 2:16-17 pasajlardır. Yeremya 31:15’de İsrailoğulları’nın Babil’e sürgün edilmelerinin ne denli trajik bir olay olduğunu vurgulamak amacı ile yer alan: “Yehova diyor ki Rama’da bir ses duyuluyor. Ağıt ve acı feryatlar. Rahel oğullarının arkasından ağlıyor. Oğulları için teselli edilmek istemiyor çünkü onlar artık yok.”⁴³⁴ ifadeleri Matta İncili’nde Herod tarafından İsa’nın ortadan kaldırılması amacıyla iki yaşından küçük erkek çocuklarının öldürülmesi bağlamında şu şekilde kullanılmıştır.

Herod, astrologların kendisini atlattığını görünce öfkeden deliye döndü. Astrologlardan tam olarak öğrenmiş olduğu tarihe göre iki yaşında ve daha küçük erkek çocuklarını öldürtmek üzere tüm Beytlehem ve çevresine adam gönderdi. O zaman Yeremya peygamber aracılığıyla söylenen şu sözler yerine geldi. Rama’da bir ses duyuldu. Ağlayış ve feryat sesleri. Rahel çocukları için ağlıyor ve teselli edilmek istemiyordu. Çünkü onlar artık yok.⁴³⁵

Bu pasajlarla İsrailoğulları’ndan on kabilenin süreç içerisinde kayıplara karışması neticesinde sadece Yehuda ve Bünyamin kabilelerine yapılan bir atıf olduğu anlaşılmaktadır. Güneyde varlığını sürdüren iki kabileden biri olan Yehuda’nın Rahel soyundan olmadığı bilindiğine göre Bünyamin oğulları ilgili pasajın hedef kitlesi konumundadır. Ancak her ne kadar Bünyamin, Rahel’in soyundan olsa da on iki kabilenin dağılımında Bünyamin kabilesinin Beytlehem ve civarı ile alakasının

⁴³² Knowles, *Jeremiah in Matthew's Gospel: The Rejected-Prophet Motif in Matthean Redaction*, s. 70-71.

⁴³³ Matta, 16/13-17.

⁴³⁴ Yeremya, 31/15.

⁴³⁵ Matta, 2/16-17.

bulunmadığı bilinmektedir. Kilise babalarından Jerome (ö. 420), bu soru işaretlerine cevap niteliğinde Rahel'in mezarının Beytlehem'e yakın olduğunu ve bu sebeple Beytlehem'le ilişki kurulduğunu ileri sürmektedir. Jerome'a göre diğer olası bir sebep Yehuda ve Bünyamin kabilelerinin komşu olmalarından kaynaklanmaktadır. Ona göre Herod, Beytlehem'de Yehuda soyundan erkek çocuklarının öldürülmesini emrederken bu sınırlara yakın yerlerde olan diğer erkek çocuklarının da öldürülmelerini emretmiştir.⁴³⁶

Verilen örneklerden anlaşılacağı üzere Yeni Ahit külliyatında Matta İncili'nde Yeremya ismi açıkça üç yerde geçmektedir. Matta İncili her ne kadar Yeremya'dan pasajları Yeremya ismi ile alıntılansa da bağlam olarak tamamen İsa'ya uyarlanmış bir kurgunun varlığı ön plana çıkmaktadır. Dolayısıyla Matta'da yer alan Yeremya isminin Yeremya Kitabı'nda açık bir karşılığı bulunmamaktadır. Ayrıca, Yeremya ile ilgili Matta'da yer alan pasajların Yeremya Kitabı'nda aynı bağlamda kullanılmadığı da görülmektedir. Bu durum, her ne kadar Matta yazarının Yeremya Kitabı'ndan hatalı aktarımlarda bulunabileceği sorusunu akıllara getirirse de Yeremya Kitabı'nda benzer ifadelerin bulunmasından hareketle ilgili aktarımların bilinçli fakat düzensiz bir biçimde olduğu ihtimalini güçlendirmektedir.

4.1.1. “Yeni Ahit” Kavramının Yeremya Kitabı'na Dayanan Kökeni

Yeremya'nın Tanrı ile yeni bir ahit gerçekleştirmesi, Yeremya Kitabı'nda İsrailoğulları'nın Babil'e sürgün edilmelerinden sonra, Yahudiliğin Kudüs ve Mabet merkezli bir din mahiyetinden uzaklaşarak bu unsurlar olmadan devam edeceğini vurgulamak amacıyla yer almıştır.⁴³⁷ Tanah'ta çeşitli dönemlerde Tanrı'nın peygamberler aracılığı ile ahit yenilediği görülmekle birlikte Rabbani gelenek tarafından özel bir önem atfedilen “yeni ahit” kavramı bu haliyle sadece Yeremya Kitabı'nda yer almaktadır.⁴³⁸ Yahve'nin, Yeremya aracılığıyla İsrailoğulları ile gerçekleştirmiş olduğu “yeni ahit”, aynı zamanda Yeremya Kitabı'nda İsrailoğulları için dayatılan hukuk sisteminin geçersizliğini belirtme ve yüreğe yazılmış, manevi

⁴³⁶ Jerome, “Commentary on Matthew”, *The Fathers of the Church: New Translation*, Thomas P. Halton (ed.), Vol. 17, Washington D.C: The Catholic University of America Press, 2008, s. 66.

⁴³⁷ Yeremya, 31/31-33.

⁴³⁸ Thomas R. Blanton IV, “Spirit and Covenant Renewal: A Theologoumenon of Paul's Opponents in 2 Corinthians”, *Journal of Biblical Literature*, Vol. 129, No. 1, 2010, ss. 129-151, 131.

yönü ile ön plana çıkan bir anlaşma oluşturmayı amaçlamaktadır.⁴³⁹ Bu bağlamda, Musa aracılığı ile yenilenen ahit, hukuk kurallarına dayanırken Yeremya ile gerçekleştirilen “yeni ahit” kalbe ve akla yazılan bir anlaşma niteliği taşımaktadır.⁴⁴⁰

Hristiyanlıkta oldukça önemli bir yer edinen “yeni ahit” ise ilk defa Pavlus’un mektupları ile gündeme gelmiştir. Pavlus, Korintoslular’a gönderdiği ilk mektubunda: “Bu kâse benim kanıma dayanan yeni ahdi temsil eder.” şeklindeki ifadesi ile “yeni ahit” kavramına ilk defa değinmiştir.⁴⁴¹ Pavlus’a aidiyeti tartışmalı olan İbraniler’e Mektup isimli metinde Musa ile gerçekleştirilen ahit “eski ahit”, İsa aracılığı ile gerçekleşen ahit ise “yeni ahit” şeklinde isimlendirilerek bir ayırım yapılmıştır.⁴⁴² Luka İncili’nde “yeni ahit” kavramı yine Pavlus’taki kullanıma paralel olarak: “Bu kase sizin uğrunuzda dökülecek kanıma dayanan yeni ahdi temsil eder” şeklinde yer almaktadır.⁴⁴³ Buna göre Hristiyan kaynaklarında yer alan “yeni ahit” kavramı ile Yeremya Kitabı’nda yer alan “yeni ahit” kavramı nitelik olarak benzerlik taşımaktadır.⁴⁴⁴

İlk dönemlerden itibaren Kilise babaları, Yeremya Kitabı’nda yer alan yeni ahit kavramı ile İsa’ya atıfta bulunulduğunu ileri sürmüşlerdir. Onlar, Yeremya’yı İsa’nın ve yeni ahitle ilgili söylemlerin önemli bir habercisi olarak nitelendirmişlerdir.⁴⁴⁵ Ayrıca, araştırmacılar, Hristiyan kutsal kitaplarında yer alan “yeni ahit” kavramının benzerlik taşımasından hareketle bunun Yeremya Kitabı’ndan bir alıntı olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁴⁴⁶ Nitekim Teolog Pierre Buis’e (ö. 2005) göre, Yeremya 31:31-34’de yer alan “yeni ahit” kavramı Yahudi kutsal metinleri içerisinde ilk defa Yeremya

⁴³⁹ S. R. Driver, *The Book of the Prophet Jeremiah: A Revised Translation with Introductions and Short Explanations*, Second Edition, London: Hodder and Stoughton, 1906, s. xI.

⁴⁴⁰ Yeremya, 31/31-33; Williams, “Jeremiah and his Prophecies in the New Testament”, s. 532, <https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780190693060.001.0001/oxfordhb-9780190693060-e-9>, (16 Eylül 2022).

⁴⁴¹ I. Korintoslular’a Mektup, 11/25.

⁴⁴² İbraniler’e Mektup, 9/15-25.

⁴⁴³ Luka, 22/20; Mevcut bulunan Matta 26:30 ve Markos 14:24 pasajlarında yeni ahit yerine “ahit kanı” şeklinde bir söylem yer almış olsa da ilk dönemlerde yazılan İncillerin ilgili pasajlarında “yeni ahit” şeklinde yazılmış olduğu görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Lundbom, *Jeremiah: 21-36: A New Translation with Introduction and Commentary*, s. 475.

⁴⁴⁴ H. D Potter, “The New Covenant in Jeremiah XXXI 31-34”, *Vetus Testamentum*, 1983, ss. 347-357, 348.

⁴⁴⁵ Lundbom, *Jeremiah: 21-36: A New Translation with Introduction and Commentary*, s. 474.

⁴⁴⁶ Williams, “Jeremiah and His Prophecies in the New Testament”, <https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780190693060.001.0001/oxfordhb-9780190693060-e-9> s. 529-530. (16 Eylül 2022)

Kitabı'nda kullanılmıştır.⁴⁴⁷ Buna benzer diğer bir görüş ilahiyat profesörü David Law'a aittir. Law, Matta 16:14 pasajında yer alan ifadelerde Yeremya Kitabı'nın etkilerinin açıkça görüldüğünü ileri sürmektedir. Ona göre, Yeremya Kitabı, İsa'nın yeni ahit peygamberi ve beklenen Mesih olduğunu kanıtlamak için oldukça elverişli bir metin olma özelliği taşımaktadır.⁴⁴⁸ Ayrıca, Pavlus her ne kadar Yeremya'ya atıflar yaparken dolaylı bir aktarımı tercih etse de II. Korintoslulara Mektup'ta yer alan "yeni ahit" kavramının⁴⁴⁹ bağlam olarak Yeremya Kitabı'ndaki kullanımla büyük oranda benzerlik gösterdiği ve buradan Pavlus'a sirayet ettiği gözlemlenmektedir.⁴⁵⁰ Nitekim Pavlus, bu anlaşmanın Musa ile gerçekleştirilmiş olan ahit gibi taş a değil yüreğe yazıldığını ifade ederek Yeremya Kitabı'na açık bir göndermede bulunmuştur.⁴⁵¹ Yeni ahitle bağlantılı bir diğer kavram "yüreğin sünneti" şeklindeki söylemdir. Tanah'ta, günaha ve kötülüğe meyletmemek anlamında kullanılan "yüreğin sünneti" şeklindeki mecazi söylem, çeşitli bağlamlarda kullanılmıştır. Bu kavram; Tanah'ta Levililer, Tesniye, Yeremya ve Hezekiel kitaplarında yer almaktadır.⁴⁵² Yeremya Kitabı'nda bu ifade şu şekilde yer almıştır: "Ey Yehuda halkı ve Yerusâlim'de yaşayanlar, Yehova için sünnet olun. Yüreğinizi sünnet edin. Yoksa kötülükleriniz yüzünden öfkem kimsenin söndüremeyeceği bir ateş olur, yakıp yok eder."⁴⁵³ Bu pasajlarla Yeremya, İsrailoğulları'na günahla kaplanmış olan kalplerinin derisini tıpkı sünnet derisini söküp attıkları gibi atmaları gerektiğini ifade etmiştir.⁴⁵⁴ Hristiyanlıkta ilk aşamada fiziksel olarak sünnetsiz olan Gentile'nin⁴⁵⁵ Hristiyanlığa kabul edilmelerinde kolaylık sağlamak amacıyla kullanılan "yüreğin sünneti" kavramı Yeni Ahit'te ilk defa Pavlus'un Romalılara yazmış olduğu mektupta yer almıştır.⁴⁵⁶ Pavlus, "yüreğin

⁴⁴⁷ Potter, "The New Covenant in Jeremiah XXXI 31-34", s. 349.

⁴⁴⁸ Korinna Zamfir, "Jeremian Motifs in the Synoptics' Understanding of Jesus", *Prophets and Prophecy in Jewish and Early Christian Literature*, Joseph Verheyden ve Diğerleri (ed.) Tübingen: Mohr Siebeck, 2010, s. 175.

⁴⁴⁹ II. Korintoslular'a Mektup, 3/6.

⁴⁵⁰ Yeremya, 31/33.

⁴⁵¹ Frey, "The Reception of Jeremiah and the Impact of Jeremianic Traditions in the New Testament: A Survey", s. 512.

⁴⁵² Levililer, 26/41; Tesniye, 10/16; 30/6; Hezekiel 46/6-9; Yeremya, 4/4; 9/24.

⁴⁵³ Yeremya, 4/4.

⁴⁵⁴ Yeremya 4/4.

⁴⁵⁵ Yahudi olmayanlara verilen isimdir. Bu kavram Yahudi kaynaklarında *goi* ya da *akkum* şeklinde kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Daniel Sperber ve Theodore Friedman, "Gentile", *Encyclopaedia Judaica*, Michael Berenbaum ve Fred Skolnik (ed.), Second Edition, Vol. 7, Jerusalem: Keter Publishing House, 2007, ss. 485-487.

⁴⁵⁶ Romalılar'a Mektup, 2/28-29; Guido Baltes, "Circumcision of the Heart in Paul: From a Metaphor of Torah Obedience to a Metaphor of Torah Polemics?", *Challenge of the Mosaic Torah in Judaism, Christianity, and Islam*, Boston: Brill, 2020, ss. 88-112, 89. https://doi.org/10.1163/9789004441996_006, (16 Eylül 2022); Mark Reasoner, "The Redemptive Inversion of Jeremiah in Romans 9-11", *Biblica*, Vol. 95, No. 3, 2014, ss. 388-404, 389.

sünneti” şeklindeki mecazi söylemi ile Yahudilikte İbrahim’le başlayan ve oldukça önemli bir gereklilik olan sünnet kavramını bu sayede fiziksel olmaktan çıkararak manevi bir boyuta indirgemeyi başarmıştır.⁴⁵⁷ Araştırmacılara göre Pavlus, tıpkı “yeni ahit” söyleminde olduğu gibi “kalbin sünneti” metaforunda da Yeremya Kitabı’na başvurmuştur. Pavlus, Yeremya 7-9 arası bölümde yer alan ilgili söylemleri, Romalılar’a Mektup 3. bölümün pasajlarında kullanmıştır. “Yüreğin sünneti” şeklindeki söylemin Tanah’taki diğer kitaplardan alıntılanması mümkün olmakla birlikte Romalılar’a Mektup, 3. bölümün pasajlarında yer alan söylemler üslup ve tema bakımından Yeremya Kitabı ile benzerlik taşımaktadır.⁴⁵⁸ Yeremya Kitabı’nda ilgili pasajlarda yer alan bilgilerde bütün milletler sünnetsiz olarak nitelendirildikten sonra İsrailoğulları’nın sünnetli oldukları fakat kalben sünnetsiz olduklarının dile getirmesi Pavlus’un fiziksel sünnetsizlik ve kalbi sünnetsizliği karşılaştırmasının dayanağı olarak ön plana çıkmıştır. Romalılar’a Mektup 2:25 pasajları, Yeremya Kitabı’nın Septuagint tercümesinde 9:24-25 pasajlarından bir alıntı olarak görülmektedir. Buna göre Pavlus “yüreğin sünnet edilmesi” şeklindeki metaforu kullanırken Yeremya Kitabı’na başvurmuştur.⁴⁵⁹ Bunun yanı sıra, Kilise babalarından Tertullian (ö. 220), Yeremya Kitabı’na atıfta bulunarak Hristiyanlara yeni bir ahit müjdelendiğini ve bunun en önemli simgesinin sünnet kuralının ortadan kaldırılarak kalbe dayanan bir kanun şeklinde olduğunu ifade etmiş ve bu sayede Hristiyan kaynaklarında geçen “yeni ahit” ve “yüreğin sünneti” gibi kavramların tıpkı Yeremya’da olduğu gibi birbirini destekler nitelikte olduğunu ve bu sayede Yeremya Kitabı ile bağlantısının bulunduğunu bir kez daha ortaya koymuştur.⁴⁶⁰ Dolayısıyla Pavlus’un Mektupları ve daha sonraki dönemlerde Kilise babalarının söylemlerine sirayet eden ve en nihayetinde Hristiyan teolojisinin önemli unsurlarından biri haline gelen “yeni ahit” ve “yüreğin sünneti” şeklindeki söylemler, Hristiyan literatürüne has bir söylem olmaktan ziyade Tanah metinlerine dayanan bir kavram mahiyetindedir. Bahsi geçen bağlamlar göz önünde bulundurulduğunda ise Yeremya Kitabı’ndan alıntılanarak Hristiyan teolojisindeki yerini aldığı görülmektedir.

⁴⁵⁷ Baltes, “Circumcision of the Heart in Paul: From a Metaphor of Torah Obedience to a Metaphor of Torah Polemics?”, s. 88, https://doi.org/10.1163/9789004441996_006, (16 Eylül 2022)

⁴⁵⁸ Reasoner, “The Redemptive Inversion of Jeremiah in Romans, 9-11”, s. 389.

⁴⁵⁹ Matthew Thiessen, “Paul’s Argument Against Gentile Circumcision in Romans 2/17-19” *Novum Testamentum*, Brill, Vol. 56, 2014, ss. 373-391, 388-389.

⁴⁶⁰ Lundbom, *Jeremiah: 21-36: A New Translation with Introduction and Commentary*, s. 481-482.

4.1.2. İnciller’de İsa Tipolojisinin Oluşturulmasında Yeremya’nın Etkisi

Hristiyanlıkta, Yahudi peygamberler, bir plan dahilinde İsa’nın tanrısal amacına hizmet eden ve onun İsrailoğulları tarafından beklenen Mesih olduğunu müjdeleyen kişiler olarak tasvir edilmişlerdir.⁴⁶¹ Yeremya da bu peygamberler arasındaki yerini almıştır. Buna göre, Yeremya ve İsa’nın yargılayıcı tutumları, Mabet’te vaaz içerikli konuşmalar yapmaları,⁴⁶² farklı dönemlerde de olsa Mabet’in yıkılacağına dair ön görüş belirtmeleri,⁴⁶³ halk için çaba sarf ederek onlar için acı çeken ve en nihayetinde haksız yere öldürülen peygamber imajı taşımalarının bir arada bulunması tesadüf olmanın ötesinde birtakım benzerlikler olarak değerlendirilebilir.⁴⁶⁴ Araştırmacılara göre, bu durum, Yeremya’nın hem kişiliğinin hem de söylemlerinin Hristiyan literatürüne yansımaları olarak değerlendirilmiş,⁴⁶⁵ ve bu anlayış Yeremya figürünün İsa ile özdeşleştirilerek Yeni Ahit’te yer alan kitaplara konu oluşturduğu kanaatine yol açmıştır.⁴⁶⁶

Yeremya’ya ait tipolojik aktarımlara İnciller’de çeşitli bağlamlarda rastlanmaktadır. Matta İncili’nde, İsa’nın soyu, kişiliği ve tanrısal misyonu gibi en temel meselelerde bile Tanah’tan alıntılar yapıldığı görülmektedir.⁴⁶⁷ Yeremya Kitabı’nda, Yeremya’nın misyonunun evrensel kapsayıcılığının bir ifadesi olarak değerlendirilen: “Bugün seni milletler ve krallıklar üzerine koyuyorum”⁴⁶⁸ ifadelerinin bir benzeri Matta 28:18’de farklı bir bağlamda yer almıştır. Tanah’taki peygamberlerden sadece Yeremya için kullanılan bu ifade, Matta İncil’inde, İsa’nın havarilerine diğer milletlere giderek onlara öğretilerini iletmesini istediği: “Gökte ve yerde bütün yetki bana verildi. Bu nedenle siz gidin, bütün milletlerden insanları öğrencim olarak yetiştirin. Onları Baba,

⁴⁶¹ Knowles, *Jeremiah in Matthew’s Gospel: The Rejected-Prophet Motif in Matthean Redaction*, s. 29; Matta İncili’inin yazarı, İsa’nın soyunu İbrahim ve Davut’a dayandırarak onun İsrailoğulları tarafından beklenen Mesih olduğuna dair vurgu içermektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mervyn Eloff, “Exile, Restoration and Matthew’s Genealogy of Jesus o χριστος”, *Neotestamentica: New Testament Society of Southern Africa*, Vol. 38, No. 1, 2004, ss. 75-87, 75.

⁴⁶² Bernard J. Jackson, “The Trials of Jesus and Jeremiah”, *Brigham Young University*, Vol. 32, No. 4, 1992, ss. 63-77, 73.

⁴⁶³ Yeremya, 7/12-14; Matta, 24/1-2

⁴⁶⁴ Frey, “The Reception of Jeremiah and the Impact of Jeremianic Traditions in the New Testament: A Survey”, s. 501.

⁴⁶⁵ Jackson, “The Trials of Jesus and Jeremiah”, s. 73-74.

⁴⁶⁶ Knowles, *Jeremiah in Matthew’s Gospel: The Rejected-Prophet Motif in Matthean Redaction*, s. 27.

⁴⁶⁷ Mark F. Whitters, “Jesus in Footsteps of Jeremiah” *The Catholic Biblical Quarterly*, Vol. 68, No. 2, 2006, ss. 229-247, 230.

⁴⁶⁸ Yeremya, 1/10; 18/7-9; 24/6; 31/28; 42/10; 45/4.

oğul ve Kutsal Ruh adına vaftiz edin”⁴⁶⁹ şeklindeki pasajlarda rastlanmaktadır. Her iki kitapta yer alan pasajların ortak noktası olan evrensel din mesajı göz önünde bulundurulduğunda, Matta yazarının Yeremya Kitabı’ndan yapmış olduğu alıntılarla bunları İsa’nın mesajı şeklinde sunduğu sonucuna ulaşmak elbette tek başına mümkün değildir. Ancak Kilise Babası Origen (Ö. 254), Yeremya Kitabı’nda yer alan: “Bugün seni milletler, krallıklar üzerine koyuyorum. Sana kökünden sökme, yıkma, harap etme, yerle bir etme, kurma ve dikme görevi veriyorum”⁴⁷⁰ şeklindeki pasajı yorumlarken bunu Yeremya’nın değil İsa’nın başarabildiğine vurguda bulunmuştur.⁴⁷¹ Buradan hareketle hem İncil yazarlarının hem de Kilise babalarının İsa’nın kapsayıcı ve kuşatıcı evrensel yönü olan bir din mesajını Yeremya ile ilişkilendirdikleri söylenebilir.

Diğer taraftan, ilahiyatçı Rudolf Bohren’e (ö. 2010) göre, Matta İncili’nde yer alan: "Sana şunu da söylüyorum: Sen Petrus’sun, ben ise cemaatimi bu kayanın üzerine kuracağım ve ölümler diyarının kapıları onu esir tutamayacak”⁴⁷² ifadeleri ve İsa’nın Petrus’u “kilisenin temel taşı” olarak nitelendirmesi de Yeremya Kitabı’ndan izler taşımaktadır.⁴⁷³ Yeremya Kitabı’nda buna benzer bir pasaj şu şekilde yer almıştır: “Bak, seni bugün bütün memlekete; Yehuda kralları, yöneticileri, kahinleri, ülke halkı karşısında surlu bir şehir, demir bir sütun, tunç bir duvar yaptım.”⁴⁷⁴ Bohren, bahsi geçen pasajların benzer olduğundan hareketle Matta’nın, Yeremya’dan alıntılar içerdiğini ileri sürmüştür. Buna göre, Yeremya Kitabı’nda Yahve’nin Yeremya’yı “surlu bir şehir” ve “güçlü tunç duvar” olarak seçmesi, Matta İncil’inde Petrus’un “kilisenin temel taşı” olarak seçilmesi ile birbirine paralel örnekler olarak görülmektedir. Bohren’e göre, Yeremya’nın Matta 16:13-14 pasajlarında isminin anılması akabinde Matta 16:18 pasajında Yeremya Kitabı’nda geçen bir ifadenin benzer anlamda kullanılmış olması tesadüf olamayacak kadar yakın bir benzerliktir. Ona göre bu durum, Matta yazarının Yeremya figürünü özellikle seçip metni ona göre

⁴⁶⁹ Matta, 28/18-19; Whitters, “Jesus in the Footsteps of Jeremiah” s. 231.

⁴⁷⁰ Yeremya, 1:10.

⁴⁷¹ Origen, “Homilies on Jeremiah, Homily on I. Kings 28”, *The Fathers of the Church: A New Translation*, Thomas P. Halton (ed.), John Clark Smith (çev.), Vol. 97, Washington DC: The Catholic University of America Press, 1998, s. 7-8.

⁴⁷² Matta, 16/18.

⁴⁷³ Matta, 16/18.

⁴⁷⁴ Yeremya, 1/18.

şekillendirdiğini ortaya koymaktadır.⁴⁷⁵ Ayrıca burada İsa yerine Petrus’a uyarlanan Yeremya imajı, İsa’nın tanrısallık tabiatı gereği daha üst bir mertebede olmasını zorunlu kılmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla, Yeremya Kitabı’ndan alıntılanarak Matta İncili’ne aktarılan bu benzetmede İsa’nın Yahve rolünde olduğu, Yeremya’nın ise Petrus ile aynı konumda olduğu görülmektedir.⁴⁷⁶

Bazı araştırmacılara göre, acı çeken ve haksız yere hırpalanan İsa motifinin Luka İncili’nde ön plana çıkması Luka’nın bizzat kendisinin Yeremya’dan etkilendiğini göstermektedir.⁴⁷⁷ Nitekim Tanah’ta yer alan diğer hiçbir peygamber Yeremya’nın haksızlığa uğradığı kadar haksızlığa uğramamış ve hırpalanmamıştır.⁴⁷⁸ Bu durum, Luka’nın “hırpalanan İsa” motifinde Yeremya’dan alıntılar yaptığını göstermektedir. Dolayısıyla her ne kadar Luka İncili, Yeremya Kitabı’na açık referanslara yer vermemiş ve ismini herhangi bir bağlamda belirtmemiş olsa da bu benzerliğin dolaylı bir biçimde, metnin bağlamından anlaşılması mümkündür.⁴⁷⁹

Ayrıca, Yeremya Kitabı’nda Yeremya’nın ve İnciller’de İsa’nın yargılanmaları ve hapsedilmeleri ile ilgili pasajlarda da benzerliklerin olduğu görülmektedir. Buna göre, İnciller’de İsa ile eş zamanlı olarak hapiste bulunan Barabbas isimli bir şahsın Fısıh dönemine denk geldiği için cezalandırılmadan serbest bırakıldığı görülmektedir.⁴⁸⁰ Yeni Ahit dışındaki diğer hiçbir kaynakta Fısıh döneminde bir suçlunun serbest bırakılması olayına rastlanmazken, Yeremya Kitabı’nda, Yeremya ile eş zamanlı hapiste bulunan Yahudi bir peygamber olan Uriya’nın cezalandırıldığı ve buna mukabil olarak Yeremya’nın serbest bırakıldığı görülmektedir. Bu durumun İnciller’e yansımada ise İsa’nın çarmıha gerilmesi ilahi planın bir tezahürü olduğundan Yeremya Kitabı’ndan alıntılanan bu kısım İsa yerine Barabbas isimli bir şahsın Fısıh döneminde serbest bırakılması olayı şeklinde aktarılmıştır.⁴⁸¹ Dolayısıyla, Fısıh dönemi münasebetiyle aynı anda infazına hükmedilmiş olan mahkûmlardan birinin

⁴⁷⁵ Matta, 16:14-18; Bruce T. Dahlberg, “The Typological Use of Jeremiah 1:4-19 in Matthew 16:13-23”, *Journal of Biblical Literature*, Vol. 94, No. 1, 1975, ss. 73-80, 74.

⁴⁷⁶ Dahlberg, “The Typological Use of Jeremiah 1:4-19 in Matthew 16:13-23”, s. 74.

⁴⁷⁷ Charles A. Kimbal, *Jesus’ Exposition of the Old Testament in Luke’s Gospel*, Sheffield: Sheffield Academic Press, 1994, s. 64.

⁴⁷⁸ Kimbal, *Jesus’ Exposition of the Old Testament in Luke’s Gospel*, s. 64.

⁴⁷⁹ Hays, “The Persecuted Prophet and Judgment on Jerusalem: The Use of LXX Jeremiah in the Gospel of Luke”, s. 453-473.

⁴⁸⁰ Jackson, “The Trials of Jesus and Jeremiah”, s. 72.

⁴⁸¹ Matta 15/23; Luka 23/13-25; Jackson, “The Trials of Jesus and Jeremiah”, s. 72.

infazı ve diğerinin serbest bırakılması olayına Tanah'ta sadece Yeremya Kitabı'nda rastlanmaktadır. Buna göre, Uriya yerine Yeremya, İsa yerine ise Barabbas Fısıh dolayısıyla serbest bırakılmışlardır.

4.1.3. Yeremya'ya Ait Metaforların Yeni Ahit Metinlerinde Kullanılması

Yeni Ahit'te Yeremya Kitabı'na dolaylı bir şekilde atıflara yer verildiği ve Yeremya'ya ait bazı metaforların kullanıldığı görülmektedir. Bu bağlamda, Süleyman Mabedi'nin, Şilo'daki mabet gibi yıkılacağına dair kehanetler Yeremya Kitabı'nda şu şekilde yer almaktadır:

Onlara de ki Yehova şöyle diyor: Eğer beni dinlemeyip size verdiğim kanuna uygun davranmazsanız, erkenden harekete geçip sizlere gönderdiğim halde şimdiye kadar dinlemediğiniz peygamber kullarımın sözlerine yine kulak asmazsanız ben de bu evi Şilo'daki gibi yaparım. Bu şehri de yeryüzündeki tüm milletler arasında lanetli bir yer haline getiririm. Kahinler, peygamberler ve halkın tümü Yeremya'nın Yahve'nin evinde söylediği bu sözleri işitti. Yeremya, Yahve'nin halka söylemesini emrettiği her sözü söyleyince kahinler peygamberler ve tüm halk onu kısıvrak yakalayıp öleceksin dediler. Neden Yehova'nın adını kullanarak bu ev Şilo'daki gibi olacak, bu şehir de öylesine harap olacak ki içinde oturan kalmayacak diyorsun? Ve bütün halk Yehova'nın evine ve Yeremya'nın başına üşüştü.⁴⁸²

Bu söylemlerin İncillere yansması ise oldukça çarpıcı bir biçimde gözlemlenebilmektedir. Buna göre, Yeremya'nın Süleyman Mabedi'nin yıkılmasına dair kehaneti İncil yazarları tarafından İsa'nın kehanetine dönüştürülmüştür. Bu bağlamda Luka İncili'nde şu şekilde bir pasaj yer almaktadır: “Çünkü öyle günler gelecek ki düşmanların etrafına kazıklarla set çekecek seni kuşatacak ve her yönden sıkıştıracaklar. Seni ve çocuklarını yere çalacaklar. İçinde taş üstünde taş bırakmayacaklar. Çünkü sen denetlenme vaktinin farkına varmadın.”⁴⁸³ İsa'nın; Luka ve Markos İncillerinde, Mabet'in karşısında durarak havarilerine “burada taş üstünde taş bırakılmayacak, hepsi yerle bir olacak.”⁴⁸⁴ şeklindeki söylemleri, yukarıda yer alan Yeremya'nın Mabet'e yönelik kehanetinin bir tekrarını anımsatmaktadır. Bunun yanı sıra, Yeremya'nın, İsrailoğulları'nın Mabet'in yanlış kullanımını eleştirmek için kullandığı “haydut yatağı” nitelemesi Yeremya Kitabı'nda şu şekilde yer almaktadır:

Ne var ki, siz aldatıcı sözlere bel bağlıyorsunuz. Onların size hiçbir yararı olmayacak. Çalmak, adam öldürmek, zina yapmak, yalan yere yemin etmek, Baal'e kurban dumanı sunmak, daha

⁴⁸² Yeremya, 26/4-9.

⁴⁸³ Luka, 19/43-44.

⁴⁸⁴ Markos, 13/1-2; Luka, 21/5-6.

önce tanımadığınız ilahların peşinden gitmek. Bütün bu iğrençlikleri yaptığımız halde nasıl oluyor da adımı taşıyan bu eve gelip huzurunda duruyor ve “mutlaka kurtulacağız” diyorsunuz. Adımı taşıyan bu evi haydut yatağı olarak mı görüyorsunuz.⁴⁸⁵

Luka İncili’nde “haydut yatağı” nitelemesi, İsa tarafından Yeremya Kitabı’ndaki söyleme uygun olarak aynı bağlamda kullanılmıştır. Luka İncili’nde yer alan pasajlar şu şekildedir:

Sonra İsa, Mabet’e girdi ve oradaki satıcıları dışarı atmaya başladı. Onlara şöyle dedi: ‘evim dua evi olacak diye yazılmıştır, siz ise onu haydut yatağına çevirdiniz. Ayrıca her gün Mabet’te Tanrı’nın sözünü öğretiyordu. Fakat yüksek kahinler, yazıcılar ve halkın ileri gelenleri onu ortadan kaldırmak istiyorlardı.⁴⁸⁶

Diğer bir örneğe ise Markos İncil’inde rastlanmaktadır. Buna göre, Markos İncili yazarının Yeremya Kitabı’nda yer alan “incir ağacı” metaforuna başvurduğu görülmektedir. İncir ağacı ile ilgili metafor Yeremya Kitabı’nda şu şekilde aktarılmıştır:

Yaptıkları iğrençliklerden utanç duyuyorlar mı? Hayır, hiçbir utanç duymadıkları gibi utanmak nedir bilmiyorlar da. Bu yüzden düşenler arasında onlar da düşecek; hesap verecekleri zaman tökezleyecekler. Yehova böyle diyor. Toplama işi yapılırken onları yok edeceğim, Yehova’nın sözü. Asmada üzüm, incir ağacında incir olmayacak, yaprakları kuruyacak. Onlara verdiklerim ellerinden gidecek.⁴⁸⁷

Bu pasajlarla büyük oranda benzerlikler taşıyan Markos İncili’ndeki ilgili pasajlar ise şu şekildedir:

Ertesi gün Betenya’dan çıktıklarında acıktı. Ötede yapraklı bir incir ağacı gözüne çarptı, belki üzerinde meyve vardır diye ona yöneldi. Ağacın yanına vardığında yapraktan başka bir şey bulamadı. Aslında incir mevsimi değildi. Bunun üzerine ağaca “artık sonsuza dek kimse senden meyve yemesin” dedi.⁴⁸⁸

Markos İncil’inde yer alan incir ağacının İsa tarafından lanetlenmesi ve aynı şekilde Yeremya Kitabı’nda yer alan Yeremya’nın İsrailoğulları’nı verimsiz bir incir ağacına benzetmesi de yine Yahudi ve Hristiyan kutsal kitapları içerisinde benzerine rastlanmayan bir söylem olarak ön plana çıkmıştır. Buradan hareketle araştırmacılar,

⁴⁸⁵ Yeremya, 7/8-11.

⁴⁸⁶ Luka, 19/45-47.

⁴⁸⁷ Yeremya, 8/12-13.

⁴⁸⁸ Markos, 11/12-14; 20-21.

Markos'un, Yeremya Kitabı'nda yer alan ilgili metaforu kendine has bir üslupla kullandığını ileri sürmüşlerdir.⁴⁸⁹

Diğer taraftan, Pavlus'un yazılarında çeşitli bağlamlarda Yeremya Kitabı'nda yer alan söylemlerin kullanıldığı görülmektedir. Örneğin I. Korintoslulara Mektup 1:26-31 pasajlarında yer alan "Bilge, güçlü ve asil olan kimse Tanrı'nın önünde övünmesin"⁴⁹⁰ söylemi Yeremya 9:23 pasajlarında yer alan "Yehova şöyle diyor: 'Bilge adam bilgeliğiyle, güçlü adam gücüyle, zengin adam zenginliğiyle övünmesin' şeklindeki söylemleri anımsatmaktadır. Burada Yahve; bilge, güçlü ve zenginleri, kendi bilgelik, güç veya zenginlikleri ile övünmemeye çağırır. Yeremya Kitabı'nda Tanrı ile gerçekleştirilmiş olan anlaşmayı ihlal eden bilgelik güç ve zenginlik eleştirisinin Pavlus tarafından Tanrı'nın İsa'daki eylemlerini engelleyen bilgelik, güç ve zenginliğin bir eleştirisi olarak yeniden tasvir edildiği görülmektedir.⁴⁹¹

Ayrıca Pavlus'un, Yeremya'nın olumsuz anlamda kullandığı bazı söylemleri olumlu anlamda kullanarak tam tersi bir bağlama çevirdiği görülmektedir. Bunun bir örneğine, Yeremya Kitabı'nda İsrailoğulları'nın itaatsizliklerinden dolayı "dalları kırık zeytin ağacı" şeklindeki söyleminde rastlanmaktadır. Bu durum, Pavlus'un, Romalılara Mektubu'nda "kırık dallı zeytin ağacının, verimli zeytin ağacı dalları" ile ilişkilendirmesi şeklinde değiştirilmiştir. Bu ifadelerin orijinal versiyonu Yeremya Kitabı'nda şu şekilde yer almıştır: "Yehova sana 'meyvesi hoş, görünüşü güzel, yemyeşil zeytin ağacı' adını vermişti. Tanrı büyük bir gürültüyle bu ağacı tutuşturacak. Onun dalları kırılacak."⁴⁹² Buna karşın Romalılara Mektup'ta ise Pavlus'un kullanımlarına şu ifadelerle geçiş sağlanmıştır: "Ancak, dallardan bazıları kesildiyse ve sen, yabani zeytin ağacı olduğun halde dallar arasına aşıl原因arak zeytin ağacının güçlü köküne ortak oldunsa, dallar karşısında övünme. Eğer onlar karşısında övünüyorsan, unutma ki kökü taşıyan sen değilsin kök seni taşıyor."⁴⁹³ Buna göre

⁴⁸⁹ Williams, "Jeremiah and His Prophecies in the New Testament", s. 527. <https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780190693060.001.0001/oxfordhb-9780190693060-e-9>, (16 Eylül 2022)

⁴⁹⁰ I. Korintoslular, 1/29.

⁴⁹¹ Williams, "Jeremiah and his Prophecies in the New Testament", s. 529-530, <https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780190693060.001.0001/oxfordhb-9780190693060-e-9> (16 Eylül 2022); Frey, "The Reception of Jeremiah and the Impact of Jeremianic Traditions in the New Testament: A Survey", s. 512-513.

⁴⁹² Yeremya, 11/16.

⁴⁹³ Romalılar'a Mektup, 11/17-18.

Pavlus, Tanah'ta yer alan kitaplar içerisinde yalnızca Yeremya Kitabı'nda geçen bu metaforu alarak farklı bir bağlamda kullanmıştır.⁴⁹⁴ Hristiyan kutsal kitapları arasında yer alan Yuhanna'nın Vahyi isimli kitapta da Yeremya Kitabı'na ait olan metaforlara rastlanmaktadır. Yeremya 9:15; 23:15 pasajlarında Tanrı, halkına acımsı bir ot olan pelinotu yedireceğinden ve zehirli sular içireceğinden bahsetmektedir.⁴⁹⁵ Vahiy Kitabı'nda yer alan “suların pelinotundan dolayı acılaştırmış olması ve insanların bu su ile ölmesi”⁴⁹⁶ şeklindeki benzetmelerin Yeremya Kitabı'ndan bir alıntı olduğu görülmektedir.⁴⁹⁷

Yeremya Kitabı'nın Yeni Ahit metinleri üzerindeki etkisi bu şekilde gözler önüne serilmektedir. Bu bölümde Yeni Ahit'te Yeremya başlığı altında literatürler arası geçişler analiz edildikten sonra Yeremya Kitabı'nın Yeni Ahit üzerinde belirleyici bir rolü olduğu ve etkin bir biçimde Yeni Ahit yazarları tarafından kullanıldığını görmek mümkündür. Bu kullanımlarda, yalnızca Yeremya Kitabı'ndan atıflara yer verilmekle kalınmamış aynı zamanda Yeremya İsa'nın mesajının önemli bir habercisi konumunda tanıtılarak İsa figürü oluşturulurken Yeremya imajına başvurulmuştur.

4.2. İslam Literatüründe Yeremya

4.2.1. Tefsir Türü Eserlerde Yeremya

Yeremya ile ilgili Kur'an'da açık bir isimlendirme yer almamakla birlikte tefsir literatüründe onunla özdeşleştirilen İrmiya bin Hilkiya isimli bir peygamberin varlığı dikkat çekmektedir.⁴⁹⁸ Bu bağlamda, Bakara suresi 259. ayetin açıklamalarından hareketle, İslami kaynaklarda İrmiya bin Hilkiya isimli kişi İsrailoğulları döneminde yaşamış bir peygamber olarak nitelendirilmiştir. Taberi (ö. 923) *Câmi'ul Beyân an Te'vil-i Ayi'l-Kur'ân* isimli tefsir kitabında bu ayetin daha önceki dönemlere ait yorumlarından hareketle burada bahsi geçen “yüz yıl ölü tutulup daha sonra diriltiren

⁴⁹⁴ Reasoner, “The Redemptive Inversion of Jeremiah in Romans 9-11”, s. 394.

⁴⁹⁵ Yeremya, 9/15, 23/15.

⁴⁹⁶ Yuhanna'nın Vahyi, s. 8/11.

⁴⁹⁷ Williams, “Jeremiah and his Prophecies in the New Testament”, <https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780190693060.001.0001/oxfordhb-9780190693060-e-9> s. 533-534, (16 Eylül 2022)

⁴⁹⁸ Armiya ve Urmiya gibi isimlendirmelere de rastlanmakla birlikte en yaygın ifade İrmiya şeklindedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Arent Jan Wensinck ve Johannes Hendrik Kramers, “İrmiya” *Handwörterbuch Des Islam*, Leiden: Brill, 1941, s. 214-215.

kişi”nin kim olduğuna dair çeşitli rivayetler aktarmaktadır. Ayette bahsi geçen kişinin Üzeyir olabileceğine dair yorumları aktardıktan sonra İrmiya olmasının kuvvetli bir ihtimal dahilinde olduğunu dile getirmektedir. Taberi, İrmiya’nın Kudüs’teki Mabet Babilliler tarafından ortadan kaldırıldıktan sonra etraftaki yıkıntıları işaret ederek “bunlar eski haline tekrar nasıl dönebilir?” gibi bir sorgulama geçirdiğini ve bunun üzerine Allah tarafından öldürülüp tekrar diriltilme olayını somut bir biçimde bizzat yaşadığını aktarmaktadır. Taberi’nin bu ayetin yorumunda referans aldığı ilk kaynak ise Vehb bin Münebbih’tir. (ö. 734)⁴⁹⁹ Vehb bin Münebbih’ten Taberi aracılığıyla aktarılan rivayet şu şekildedir:

Ey İrmiya, ben seni yaratmadan önce seçtim, annenin rahminde şekillendirmeden seni kutsadım, doğumundan sonra seni temiz kıldım. Seni, Allah ve İsrailoğulları arasına büyük bir anlaşma için aracı kıldım. Bundan sonra İsrailoğulları onlar için yapıları ve onları Sanherib’den kurtaranı unutarak isyan ettiler. Sonra Allah, Yeremya’ya şu şekilde vahyetti: “Ey İrmiya, İsrailoğulları’nı Babil halkının eli ile yok edeceğim.” İrmiya, Rabbinden bu sözleri duyar duymaz ağlamaya başladı. Külleri başına serpererek giysilerini parçaladı ve şöyle söyledi: “Doğduğum gün ve Tevrat’ı aldığım güne yazıklar olsun.”⁵⁰⁰

Taberi’nin yorumu üzerine incelemelerde bulunan Yahudi oryantalist Haim Schwarzbaum (ö. 1983), İslam kaynaklarında yer alan İrmiya peygamberin Yahudi kaynaklarındaki Yeremya peygamberden açık bir şekilde izler taşıdığını ileri sürmüştür.⁵⁰¹ Taberi aracılığı ile aktarılan bu pasajın Yeremya Kitabı ile benzerlikler taşıması Schwarzbaum’un teorsini güçlendirmektedir. Bu benzerliklerden bazıları aşağıdaki tabloda yer aldığı şekliyle kategorize edilmiştir.

⁴⁹⁹ M.S. 655-734 yılları arasında yaşamış olan Vehb bin Münebbih, kendi döneminde derin tarihsel bilgisi çeşitli diller biliyor olması bahsi geçen aktarımları mümkün kılmış gibi görünmektedir. Vehb bin Münebbih, İslam toplumunda çeşitli ilmi faaliyetlerde bulunmuş bir kişidir. Kendisinden nakledilmiş olan bilgilerin kullanımı noktasında İslam bilginlerinden bazıları endişe taşıdıkları için özellikle Hadis noktasında tereddütler söz konusu olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Saliha Ünal, “Hemmam b. Münebbih ve Vehb b. Münebbih’in Hadis İlmindeki Yeri”, (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Konya: Selçuk Üniversitesi SBE, 2008), s. 214.

⁵⁰⁰ Ebu Cafer Muhammed bin Cerir et-Taberi, *Camiu’l- Beyan an Te’vili Âyi’l-Kur’ân*, Beyrut, C. 3-4, Beyrut: Dar Ehia l-Tourath Al-Arabi, 2001, s. 40.

⁵⁰¹ Roberto Tottoli, “The Prophet Jeremiah in Islamic Thought”, *The Oxford Handbook of Jeremiah*, Louis Tulman ve Edward Silver (ed.), 2021, s. 543, <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190693060.013.20>, (10 Eylül 2022).

Tablo 4.1. Yeremya Kitabı ve Taberi'nin Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân İsimli Eserindeki Benzer İfadeler

Taberi	Yeremya
“Seni yaratmadan önce seçtim. Annenin rahminde şekillendirmeden seni kutsadım.” ⁵⁰²	“Seni annenin rahminde şekillendirmeden seçtim, sen doğmadan önce seni kutsadım.” ⁵⁰³
“Seni bir peygamber kıldım. Seni Allah ve İsrailoğulları arasında büyük bir anlaşma için aracı kıldım.” ⁵⁰⁴	“Seni uluslara peygamber olarak atadım.” ⁵⁰⁵
“Doğduğum güne ve Tevrat'ı aldığım güne yazıklar olsun.” ⁵⁰⁶	“Lanet olsun doğduğum güne! Kutlu olmasın annemin beni doğurduğu gün! ‘Bir oğlun oldu!’ diyerek babama haber getiren onu sevince boğan adama lanet olsun!” ⁵⁰⁷

Tabloda görüldüğü üzere Taberi'nin ayetin yorumuna dair aktardıkları Yeremya Kitabı'nda ilgili pasajlarla önemli ölçüde benzerlik göstermektedir. Buna ek olarak, İbn Ebu Hatim (ö. 938) *Tefsir'ül Kur'an'il-Azim* isimli eserinde Vehb bin Münebbih ve Mücahid'e atfettiği rivayetinde bu kişinin İrmiya bin Hilkiya olduğunu aktarmaktadır. Burada dikkat çeken ayrıntı ise yetmiş yıl boyunca ölü vaziyette bekletildikten sonra Allah'ın İrmiya'nın bedenini tekrar canlandırması, bu süreçte yaş alması fakat dirilmemesi ancak bundan otuz sene sonra yani Kuran'daki ayetle örtüşecek şekilde yüz sene tamamlandıktan sonra tekrar diriltilerek ölmeden önceki görünümüne sahip olmasıdır.⁵⁰⁸ Burada belirtilen yetmiş sene, Yeremya Kitabı'nda yer alan Babil'den yetmiş sene sonra dönüleceğine dair kehaneti anımsatmaktadır. Bu süre dikkate alındığında bununla bağlantılı olabilecek bir hadiseye Talmud'da yer

⁵⁰² Taberi, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, s. 40.

⁵⁰³ Yeremya, 1/5-7; 20/14.

⁵⁰⁴ Taberi, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, s. 40.

⁵⁰⁵ Yeremya, 1/5.

⁵⁰⁶ Taberi, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, s. 40.

⁵⁰⁷ Yeremya, 20/14-15.

⁵⁰⁸ Abdurrahmân bin Ebu Hatim er-Râzi, *Tefsirü'l-Kur'âni'l-Azîm*, 1. Basım, 2018, s. 203-217.

verildiği görülmektedir. Talmud, Babil Sürgünü esnasında yaşamış olan Honi ha-Me'aggel (Honi the Drawer of Circles) isimli bir şahsın Mezmurlar Kitabı'nda yer alan: "Yehova Sion'un sürgünlerini toplayıp geri getirdiğinde, sanki rüyada gibiydik"⁵⁰⁹ sözünü "Yetmiş yıl boyunca uyutulup tekrar uyanan kimse var mıdır?" şeklinde sorgulaması üzerine gerçekleşen bir olayı aktarmaktadır. Yeremya'nın yetmiş yıl sonra İsrail topraklarına geri dönüleceğine dair kehanetine yapılan Mezmurlar Kitabı'ndaki bu gönderme, aynı zamanda Honi ha-Meaggel'in uyuyup daha sonra tekrardan uyandığı yetmiş yıllık süreyi kapsayacak şekilde gerçekleşmiştir.⁵¹⁰ Bahsi geçen pasajlar Talmud'da şu şekilde yer almaktadır:

Bir gün yolda yürürken bir adamın keçiboynuzu ağacı diktiğini gördü. Honi ona şöyle dedi. "Bu ağaç kaç yıl sonra meyve verecek?" Adam ona dedi ki: "Yetmiş yıl geçmeden bu ağaç meyve vermez." Honi oturdu ve ekmek yedi. Uyku bastırdı ve uyudu. Etrafını bir uçurum sardı ve o gözden kaybolup yetmiş yıl boyunca uyudu. Uyandığında bir adamın o ağaçtan keçi boynuzu topladığını gördü. Honi adama şöyle söyledi: "Bu ağacı diken sen misin?" Adam şu şekilde cevap verdi: "Ben o adamın oğlunun oğluyum." Honi adama: "Buradan anladığım kadarıyla ben yetmiş yıl boyunca uyudum." Hakikaten de eşiğinin bu uzun yıllar boyunca birkaç sürü doğurmuş olduğunu gördü.⁵¹¹

Bu durum tefsir müellifinin bizzat kendisinin ya da rivayetini aktardığı kişilerden en az birinin Talmud'da yer alan ilgili hikâyeden haberdar olduklarını akıllara getirmektedir. Nitekim ilgili ayette ve Talmud'da geçen benzer pasajların bazı ortak noktaları bulunmaktadır. Uzun bir süre uyutulduktan sonra tekrar uyanan kişi figürleri, yiyecekler ve eşek figürleri her ne kadar hem İslam kaynaklarından hem de Yahudi kaynaklarında aynı bağlamda ele alınmamış olsa da ortak özelliklerin mevcut olduğu göz ardı edilmemelidir. Kur'an'da yüz sene şeklinde açık bir ifade yer almasına rağmen bahsi geçen tefsir kitabında yetmiş sene ve ayrıca otuz sene gibi iki farklı bölüm şeklinde yorumlanması her iki kaynak arasında bir ilişki kurulabileceğini açıkça göstermektedir.

Şii tefsir geleneğinin öncülerinden sayılan Ali bin İbrahim el-Kummi de (ö. 941) bu ayetle ilgili yorumlarda İrmiya şeklinde bir peygamberden bahsetmekte fakat rivayetin ilk kaynağını Vehb'e değil Ebu Abdullah'a yani on iki Şii imamından beşincisi olan

⁵⁰⁹ Mezmurlar, 126/1.

⁵¹⁰ Talmud, Taanit 23a/14-16; Vajda, "İrmiya", https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-2/irmiya-SIM_3594?s.num=22&s.start=20 (26 Mayıs 2022).

⁵¹¹ Talmud, Taanit, 23a/14-16, <https://www.sefaria.org/Taanit.23a.16?lang=bi>, (1 Haziran 2023).

İmam Bakır'a dayandırmaktadır.⁵¹² Buna göre, İrmiya, Kudüs kuşatması esnasında şehrin dışında Nebukadnezzar'ın karşısına çıkarak kendisini tanıtmakta ve Nebukadnezzar'ın bu topraklardaki hakimiyetini müjdelemektedir. Bunun ardından Nebukadnezzar ve Yeremya arasında bir sohbet gerçekleşmekte ve en nihayetinde şehrin yıkılmasından sonra oradan geçerek harap olmuş şehrin tekrar eski haline nasıl döneceğini sorgulaması üzerine Allah, İrmiya'yı yüz sene ölü tuttuktan sonra tekrar diriltmektedir. Ne kadar kaldığını sorması üzerine yükselmekte olan güneşi gören İrmiya, tahmini bir süre belirtilerek bir gün ya da günün bir kısmı şeklinde cevap vermektedir. Bunun üzerine Allah, İrmiya'ya, yüz sene ölü olarak bekletildiğini belirtmekte ve yanında taşıdığı incirin bozulmamasını ve eşeğinin gözleri önünde diriltmesini işaret ederek ölüleri nasıl dirilteceğini göstermektedir.⁵¹³ Yeremya Kitabı'nda pek çok pasaj Yeremya'nın Yehuda topraklarını Babil Sürgünü ve Kudüs'ün ele geçirilmesinden korumak için kehanetlerde bulunduğunu desteklemektedir. Yeremya, Yehuda krallarına Nebukadnezzar karşısında durarak başkaldırmamalarını şu şekilde tembihlemiştir:

Babil kralı Nebukadnezzar'la tüm ordusu ve egemenliği altındaki yeryüzünün tüm krallıkları bütün halklar Yerusâlim'le ve çevresindeki tüm şehirlerle savaşmaktayken Yeremya'ya Yehova'dan şu söz geldi: "İsrail Tanrısı Yehova şöyle diyor: Git ve Yehuda kralı Tsedekiya'ya söyle, ona de ki Yehova şunu diyor: İşte ben bu şehri Babil kralının eline veriyorum. Burayı ateşe verecek ve sen onun elinden kurtulmayacaksın. Mutlaka yakalanıp onun eline teslim edileceksin. Babil kralını kendi gözlerinle göreceksin onunla yüz yüze konuşacaksın ve Babil'e gideceksin."⁵¹⁴

Ebu Hayyan El-Endülûsi (ö. 1344) *el-Bahr'ül Muhît* isimli eserinde ilgili ayetin tefsirine dair Vehb bin Münebbih, Mücahid, Abdullah bin Abid bin Amir'e atfettiği rivayetlerinde onun İrmiya olduğunu ve Nebukadnezzar döneminde yaşadığını belirtmektedir. El-Endülûsi'nin, İbn İshak'tan naklettiği bilgilere göre, burada bahsi geçen kişi İrmiya'dır ve İrmiya Hızır'la aynı kişidir. Bu rivayet oldukça çarpıcıdır. Nitekim İslam alimlerinin ortak kanaatine göre Hızır her ne kadar Musa döneminde yaşamış olsa da farklı dönemlerde tekrar yeryüzünde çeşitli bedenlerde görülmektedir. El-Endülûsi: "Öldükten sonra Allah bunu nasıl diriltecek?" şeklindeki sorgulamasını ise İrmiya'nın Kudüs'te yüksek bir tepede durduğu esnada Nabukadnezzar'ın askerlerinin Kudüs topraklarını verimsizleştirmesi ve burayı kurak bir çöl haline

⁵¹² Bu rivayetin de ilk kaynağı Vehb b. Münebbih olarak görülmektedir.

⁵¹³ Ali ibn İbrahim el-Kummi, *Tefsir'ül Kummi*, 1. Basım, C. 1, Kahire: Ru'ye li'n-Neşr, 2012, s. 94-98.

⁵¹⁴ Yeremya, 34/1-3.

getirdiğini görmesine binaen söylediğini aktarmaktadır.⁵¹⁵ Buna benzer bir ifadeye İbn Kesir'in (ö. 1373) eserinde rastlanmaktadır. İbn Kesir, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm* isimli tefsir kitabında ilgili ayeti yorumlarken kendisinden önceki müellifler gibi Vehb bin Münebbih'in bu kişinin İrmiya olduğuna dair rivayetini aktarmaktadır. Ancak, El-Endülûsi'den farklı olarak İbn İshak'tan aldığı İrmiya'nın Hızır'ın bir ismi olduğuna dair rivayeti Vehb bin Münebbih'e dayandırmaktadır. Buna göre, İbn kesir, İbn İshak'ın bu rivayeti Vehb'den duyduğu şekilde aktardığını ifade etmektedir.⁵¹⁶ Yahudi kaynaklarında yer alan Yeremya peygamberin, İslam kaynaklarında yer alan İrmiya isimindeki kişi ile olan benzerliğinin ardından onun Hızır olduğu ile ilgili rivayetler bu noktada ciddi bir karmaşaya sebep olmaktadır. Bu noktada, Yeremya Kitabı'nda yer alan Ebed-Melek ismi ile bilinen kişinin varlığı bu karışıklık nispeten anlamlandırılmaktadır. Kur'an tercümeleleri ile bilinen oryantalist Régis Blachère, Ebed-Melek'in ölümsüzlük özelliği ile bilindiğini ifade etmektedir. Apokrif Baruh Kitabı'nın Habeşçe nüshasında Ebed-Melek'in Kudüs'ün Babilliler tarafından tahrip edilmesi ve Mabet'in ortadan kaldırılmasından sonra altmış altı yıl uyutulduğu ve uyandığında Kudüs'ün tekrar inşa edildiğini gördüğü bilgisine rastlanmaktadır. Bu durum, Yahudi kutsal kitap literatüründe yer alan ve Yeremya Kitabı'nda da ismi geçen Ebed-Melek'in İslami literatürdeki karşılığının Hızır olabileceğini akıllara getirmektedir. Nitekim Yeremya Kitabı'nda ismi geçtiği için belki de onunla bağlantılı bir karakter olduğu için İslami literatürde Yeremya ile bağdaştırılarak tefsir kitaplarında Hızır'ın bir isminin de Yeremya olduğu bilgisine yer verilmiştir. Bu bağlamda Muhammed Hamidullah *Le Saint Qur'an* isimli açıklamalı mealinde burada bahsi geçen şahısla ilgili olarak daha önceki pek çok tefsir kitabında Yahudi peygamberlerinden Ezra⁵¹⁷, Hezekiel⁵¹⁸ ve Yeremya isimlerinin zikredildiğini belirttikten sonra bahsi geçen kişi ile ilgili kendi görüşünün Ebed-Melek'ten yana olduğunu ifade etmektedir.⁵¹⁹

⁵¹⁵ Ebu Hayyan el-Endülûsi, *Bahr'ül-Muhit*, 1. Basım, C. 2, Şam, Dar'ül Risalat'il-Alemiyye, 2015, s. 501-504.

⁵¹⁶ İmadüddin ebu'l-Fida İsmail bin Kesir, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm*, 1. Basım, C. 2, Beyrut: Dar'ül-Kalem, 2000, s. 452-453.

⁵¹⁷ İslami literatürde Üzeyir peygamber olarak nitelendirilmektedir.

⁵¹⁸ İslami literatürde Zülkifl peygamber olarak nitelendirilmektedir.

⁵¹⁹ Muhammed Hamidullah "*Le Saint Coran*", Hadj Mohamed Nouredin Ben Mahmoud (ed.), Club Français du Livre, 1960, s. 50.

4.2.2. Tarih, Peygamberler Tarihi ve Makalat Türü Eserlerde Yeremya

Yeremya ismi, tefsir türü eserler aracılığıyla İslam'ın ilk dönemleri ve Orta Çağ'da İslam medeniyetinde diğer eserlere sirayet etmiştir. Bu bağlamda, peygamberler tarihi türündeki eseri ile bilinen Sa'lebi (ö. 1035) *Kitabu Kasasü'l-Enbiya (Arâ'isü'l-Mecâlis/ Nefâ'isü'l-'Arâ'is)* adlı eserinde İrmiya ile ilgili bir bölüme yer vermiştir. Sa'lebi, İsrailoğulları'nın Allah tarafından onlara gönderilen Şaiya bin Amos (İşaya) isimli kişinin öldürülmesi neticesinde Harun soyundan İrmiya bin Hilkiya isminde ama esasında Hızır olan birini tayin ettiğinden bahsetmektedir. Sa'lebi kitabında bu kişinin Hızır olduğunu dile getirmekte ve buna gerekçe olarak da üzerinde oturduğunda beyaz rengini alan ve üzerinden kalktığında da yeşile dönen bir kürkten bahsetmektedir. O, aynı zamanda İrmiya ile Allah arasında gerçekleştirilmiş olan bir anlaşmaya değinmekte ve bu anlaşma sayesinde İsrailoğulları'nın helak olmayacağı ancak sürgün edilecekleri bilgisini aktarmaktadır. Nebukadnezzar'ın Babil'e sürgün ettiği İsrailoğulları'nın sayısına da değinen Sa'lebi, Daniel peygamberin de sürgün edilenlerin arasında olduğundan bahsetmektedir.⁵²⁰

Diğer taraftan, Abu'l Hasan Ali Bin Ebu Bekr el Harevi'nin (ö. 1147) *Kitab'ul İşarat ila Maarifetü'z-Ziyarat* isimli eserinde Mısır'da İskenderiye'de yer altında Ed-dimas⁵²¹ olarak isimlendirilen bir mezardan bahsedilmektedir. Kitapta, bu mezarın İrmiya peygambere ait olduğu bilgisi yer almaktadır. Fakat Harevi'nin belirtmiş olduğu bu kabrin bugün nerede olduğunun belirlenmesi neredeyse imkansızdır. Çünkü bu mezarın tam bir tarifine rastlanmamakla birlikte Müslümanların İskenderiye'de yer altında pek çok türbe inşa ettikleri de bilinmektedir.⁵²² Bu durum aynı zamanda Yeremya'nın Yahudi literatüründen İslam literatürüne geçişine dair ip ucu niteliği taşımaktadır. Nitekim sürgün sonrasında Yeremya'nın Mısır'a gittiği ile ilgili bilgilere Yeremya Kitabı'nda ve orada vefat ettiğine dair bilgilerin de yine Rabbani geleneğe yer aldığı bilinmektedir. İlgili ayetlerin tefsirlerinde Yeremya'nın ölümüne dair bilgilere yer verilmediği göz önünde bulundurulduğunda bu bilgilerin Yahudi geleneğinden İslam geleneğine aktarılmış olduğunu söylemek mümkündür. Bunun

⁵²⁰ İbn İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim es-Sa'lebi, *Kitabu Kasasü'l-Enbiya (Arâ'isü'l-Mecâlis/ Nefâ'isü'l-'Arâ'is)* Kahire: el-Matbaatü'l-Behiyye, 1301, s. 254-258.

⁵²¹ Ad-Dimas kelimesi sarnıç anlamında kullanılmaktadır.

⁵²² Ebu'l -Hasan Ali B. Ebu Bekir el-Harevi, *Guide des lieux de Pèlerinage*, Janine Sourdél-Thomine (çev.), Şam: Institut Français de Damas, 1957, s. 111.

yanı sıra, İrmiya ismine İslam reddiye geleneğini kapsayan makalat türü eserlerde de rastlanmaktadır. Necmeddin Süleyman b. Said et-Tûfî (ö. 1316), *et-Ta'lik ale'l-Enacili'l-erba'a ve't-ta'lik ale't-Tevrât ve ala ğayriha min kütübi'l-enbiyâ* isimli eserinde Hristiyanların Yeremya'ya bakış açısını reddeden ve onu bir İslam peygamberi olarak sahiplenilen tutumuna rastlanmaktadır. Tûfî, Matta 16:13-18 üzerine ele aldığı eleştirisini şu şekilde kaleme almıştır:

Bilin ki bu sözler bazı aşırı tutucu Hristiyanların söylemlerinden kaynaklı son derece yanlış sözlerdir. Keşke Vaftizci Yahya, İlyas ve İrmiya'nın kendisinden daha önce yaşamış olmalarına rağmen ve peygamberlik bunlara daha önce verilmiş olmasına rağmen Mesih ile nasıl kafa karıştırıcı benzerliklerin iddia edildiğini anlayabilseydim. Yahya, İlyas ve İrmiya birileri tarafından şekillendirilmeden önce kendi başlarına özel kişilerdirler.⁵²³

Sonuç olarak, İslam literatüründe İrmiya ismi ile yer alan ve Yeremya ile bağdaştırılan kişi ile ilgili bilgilerin geneline bakıldığında bu bilgilerin rivayet şeklinde aktarılacak ilk defa tefsir türü eserlerde yer aldığı görülmektedir. Rivayetin ilk halkasını teşkil eden Vehb bin Münebbih ile ilgili verilen bilgiler ışığında onun rivayetlerinin ne derece güvenilir olabileceği ise tartışmalı bir konu olarak günümüze kadar gelmiştir.⁵²⁴ Vehb bin Münebbih'in yaşadığı dönemde çoğunlukla Yahudi ve kısmen de Hristiyan kaynaklarından İslam literatürüne bilgilerin aktarılmış olduğu ve bu şekilde rivayetlerin doğruluğunun zedelendiği bilinmektedir. Bununla bağlantılı olarak, Vehb bin Münebbih ile ilgili dikkate alınması gereken bir diğer önemli husus kendisinin bu dönemde Yahudi ve Hristiyan kutsal kitaplarına olan hakimiyetidir.⁵²⁵ Bundan dolayı modern dönem araştırmacıları Taberi'nin, Vehb bin Münebbih aracılığı ile aktarmış olduğu bilgilerin Yahudi kaynaklarından alındığını ileri sürmektedirler.⁵²⁶ Bu görüş bir anlamda isabetliliğini korumaktadır. Nitekim Taberi'nin Vehb bin Münebbih aracılığı ile aktarmış olduğu bilgilerin Yeremya Kitabı ile büyük oranda benzerlikler taşıdığı görülmektedir. Yeremya Kitabı'nın yanı sıra diğer Yahudi kaynaklarına

⁵²³ Lejla Demiri, *Muslim Exegesis of the Bible in Medieval Cairo: Najm al-Dīn al-Tūfī's (d. 716/1316) Commentary on the Christian Scriptures. A Critical Edition and Annotated Translation with an Introduction*, Vol. 19, Brill, 2013, s. 183.

⁵²⁴ Vehb b. Münebbih'e ait hadis rivayetlerinin güvenilir bir kaynak olan Kütüb'u Sitte'de yer alması onun güvenilir bir ravi olduğunu ispatlamaktadır. Ancak kadim tarih ve peygamber kıssalarından hiçbirinin bu kitapta yer alması ona ait bütün bilgilerin güvenilir olduğu anlamına gelmemektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mahmut Demir ve Mehmet Emin Özafşar, "Vehb b. Münebbih", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 42, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları (DİA), 2012, s. 608-610.

⁵²⁵ Ünal, "Hemmam b. Münebbih ve Vehb b. Münebbih'in Hadis İlmindeki Yeri", s. 3

⁵²⁶ Vajda, "İrmiya", *Encyclopedia of Islam*, https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-2/irmiya-SIM_3594?s.num=22&s.start=20 (26 Mayıs 2022); Wensinck ve Kramers, "İrmiya" s. 214-215.

benzer aktarımların olması aynı zamanda tefsir müelliflerinin yalnızca Yeremya Kitabı'ndan değil Yeremya ile ilgili diğer Yahudi kaynaklarından da haberdar olduklarını göstermektedir. Dolayısıyla, İslam literatüründe Yeremya, İrmiya bin Hilkiya ismi ile ilk defa tefsir literatürünün ortaya çıkması ile peygamber konumunda görülmüştür. Ancak Yeremya ile ilgili bilgiler yalnızca tefsir türü eserlerde değil aynı zamanda İslam literatüründe oldukça önemli bir yer kaplayan tarih, peygamberler tarihi ve reddiye türü eserlerde de yer almıştır. Ancak bu eserler incelendiğinde buradaki bilgilerin de tefsir türü eserlerden aktarıldığı ve uzun bir süre boyunca İrmiya bin Hilkiya'nın Müslümanlar tarafından peygamber olarak nitelendirildiği görülmektedir.

BÖLÜM V

SONUÇLAR

Yahudilik'te “Sonraki Peygamberler” kategorisinde yer alan Yeremya, Tanah'ta Harun soyundan bir kohen, sürgün peygamberi ve monoteist dine geri dönüş çağrısı ile ön plana çıkan bir peygamber olmuştur. Rabbani gelenek ise onu daha çok dayandırdığı soy bağı, akrabalık ilişkileri, Mabet'in yıkımı, sürgün hadisesinin trajedik boyutu ve Kral Yoşiya ile olan politik durumları üzerinden ele almıştır. Rabbani gelenek tarafından Yeremya ve Yoşiya arasında kurulmaya çalışılan bağ oldukça dikkat çekicidir. Nitekim, Tanah'ta her ikisinin iş birliği halinde reform gerçekleştirmelerine dair açık ya da örtülü bir söylem yer almamakta ancak buna rağmen Rabbani gelenek bu konuda çeşitli bilgilere yer vermektedir. Yeremya'nın, Yoşiya taraftarı olduğu ve reformları desteklediğine dair modern dönem araştırmaları ise önemli bir kesim tarafından kabul edilen görüşler bütünüdür. Kısmen Rabbani geleneğe dayanan söylemler olarak göze çarpan modern döneme ait yaklaşımlar; Yeremya ve Yoşiya'nın Yahvist bir çizgide oldukları, her ikisinin on iki kabileyi birleştirme çabası içinde oldukları ve Levili din adamlarını ön plana çıkarma gayretlerinin olduğunu ön görür niteliktedir. Ancak her ne kadar Yeremya Kitabı'nda bu konulara dair örtülü söylemler yer almış olsa da Tanah'ta bu konu açık bir biçimde ele alınmadığından Yeremya'nın Yoşiya taraftarı olduğu ve bu reformları desteklediği sonucuna ulaşmak mümkün görünmemektedir. Nitekim bu dönemle ilgili önemli bir bilgi kaynağı olan Yeremya Kitabı'nda Yoşiya'nın ismi geçmemekte, Mabet'te kutsal bir kitabın bulunduğu dair herhangi bir söylem yer almamakta ve kitaptan hareketle reformlarla ilgili olarak herhangi bir veri elde edilmemektedir. Diğer taraftan sürgün sonrasında Yeremya'nın Mısır'a göç ettiği ve burada bir Yahudi toplumunun oluşumuna katkıda bulunduğu tahmin edilmektedir. Bu durum Yahudiliğin Kudüs merkezli kutsal topraklar dışında dini yapı merkezli varlıklarını sürdürmeleri bağlamında oldukça önemli bir hadise olarak görülmektedir.

Ortodoks Yahudiler tarafından Tanah'ta yer alan Yeremya Kitabı'nın, Yeremya'nın kendisine ait olduğu bilinmektedir. Ancak modern dönem araştırmaları ile kitabın

çeşitli yazarların elinden geçtiği fikri önemli ölçüde önem kazanmaya başlamıştır. XIX. yüzyılda ilk kez Bernhard Duhm ve Sigmund Mowinckel ile başlayan Yeremya Kitabı'nın yazarı, yazım tarihi ve diğer kitaplarla olan ilişkisine dair eleştirel yaklaşımlar günümüzde pek çok Kutsal Kitap araştırmacısının üzerinde önemle durduğu konular arasında yer almaktadır. Bu araştırmaların genelinden çıkarılabilecek sonuç ise Yeremya 1-29 arası bölümlerin peygamberin kendisine ait olabileceği, Yeremya 30-52 ölümlerinin ise çeşitli editörlerin elinden geçtiğini destekleyecek niteliktedir. Yeremya, Tesniye ve Tarihler kitapları arasında mevcut bulunan benzerliklerin olması konu ile ilgili araştırmaların kapsamını genişletmektedir. Buna göre, ilk olarak Yeremya ve Tesniye kitapları arasındaki benzerlikler araştırmaların dört temel teori etrafında kategorize edilmesine sebep olmuştur. Bu görüşler; Yeremya'nın Tesniye'den alıntılar yapmış olabileceğini, Tesniye Kitabı'nın Yeremya'dan alıntılar yapmış olabileceğini, Tesniye Kitabı'nın yazarının Yeremya'nın bizzat kendisi olduğu ve son olarak her iki kitabın yazarlarının ve redaktörlerinin karşılıklı olarak iki kitabın içeriğini tarih boyunca etkilemiş olabileceği başlıklarını taşımaktadır. Diğer taraftan II. Tarihler Kitabı'nın Yeremya Kitabı'ndan alıntılar yapmış olabileceği ihtimali ise Yeremya Kitabı'nda yer alan bazı pasajların Tarihler Kitabı'nda yer alan pasajlarla benzerliğinden kaynaklı bir durum olarak değerlendirilmiştir. Yeremya Kitabı ve etkileşim halinde olarak yazıldığı bu kitaplar dışında Rabbanî gelenek tarafından Ağıtlar Kitabı'nın da Yeremya'ya atfedildiği görülmektedir. Ancak araştırmacılar tarafından Ağıtlar Kitabı'nın Yeremya'ya ait olamayacağına dair genel bir kanaatin mevcut olduğu görülmektedir. Diğer taraftan Tanah'ta yer almayan ancak Yeremya ile ilişkilendirilen diğer bir eser apokrif kitap olarak değerlendirilen Yeremya'nın Mektubu isimli eserdir. Konu ile ilgili araştırmaların geneline bakıldığında bu eserin Yeremya'ya ya ait olamayacağının en büyük kanıtı anakronik problemler olarak dikkat çekmektedir.

Yeremya'nın kendi çağını aşan söylemleri yalnızca Yahudi tarihini ve dini literatürünü değil aynı zamanda Hristiyan dini metinleri ve İslam kaynakları üzerinde de çeşitli etkilere sahip olmuştur. Hristiyan kaynaklarında Yeremya'nın bizzat kendisi ve kendisine atfedilen Yeremya Kitabı'nın büyük bir etkisinin olduğu görülmektedir. Yeni Ahit metinlerinde açık ya da örtülü bir biçimde Yeremya'ya ve Yeremya Kitabı'na atıflara yer verildiği görülmektedir. Buna göre, Yeremya İsa'nın gelişinin bir habercisi konumunda görülmüştür. Bunun yanı sıra, Matta incili'nde Yeremya

isminin üç farklı pasajda yer aldığı görülürken, diğer İnciller Yeremya'yı ismi ile değil Yeremya Kitabı'na yapılan üstü kapalı ifadelerle ele aldığı görülmektedir. Yeni Ahit külliyatında yer alan “yeni ahit” ve “kalbin sünneti” gibi Hristiyanlıkta zamanla en temel söylemler haline gelen kavramların Yeremya Kitabı'na dayanan bir kökene sahip olması İncil yazarlarının Yeremya Kitabı'ndan ne derece etkilendiklerini ortaya koymaktadır. Diğer taraftan, İslami kaynaklarda kendisi ile ilgili yer alan bilgiler uzun bir dönem boyunca Yeremya'nın İrmiya bin Hilkiya isimli bir İslam peygamberi olarak görülmesine yol açmıştır. İlk defa Vehb b. Münebbih'ten aktarılan bilgilerle Bakara suresi 279. ayette yüz yıl ölü halde kaldıktan sonra diriltilmesi hadisesi ile bilinen şahıs İrmiya bin Hilkiya olarak tanıtılmış ve bu durum Taberi'nin tefsiri başta olmak üzere tefsir literatürünün geneline sirayet etmiştir. Yahudilikte Yeremya ile ortak pek çok özelliğe sahip olan İrmiya peygamber yalnızca tefsir türü eserlerde değil İslam reddiye literatürü, tarih ve peygamberler tarihi türü eserlerde de bahsi geçen bir isim olmuştur. Ancak tefsir türü eserlerde yer alan bilgiler Yeremya'nın aynı zamanda bir İslam peygamberi olduğuna dair kanaatin oluşmasında temel kaynaklar olarak görülmekte ve diğer eserlerdeki bilgilerin tefsir kitaplarından alıntılandığı düşünülmektedir. Yeremya'nın İslam literatürüne geçişi aynı zamanda Müslüman müelliflerin Yeremya Kitabı ve Yeremya ile ilgili diğer Yahudi literatürlerden alıntı yapmış olabilecekleri ihtimalini doğurmaktadır. Nitekim Müslüman müelliflerin aktardığı bilgilerin büyük oranda Yeremya Kitabı'nda ve Yeremya ile ilgili diğer Yahudi kaynaklarında yer alan ifadelerle benzerlik gösterdiği görülmektedir.

Sonuç olarak, bu çalışmada Yeremya'nın Yahudilikteki konumu, kendisine atfedilen kitaplar ve diğer monoteist dini literatürler üzerindeki etkileri ele alınmıştır. Çalışmada, Yeremya ve Yoşiya üzerine modern dönemde gerçekleştirilmiş olan eleştirel yaklaşımlar, Yeremya Kitabı'nın Tesniye Kitabı ile olan ilişkisi ve Yeremya Kitabı ve onunla ilgili diğer Yahudi kaynaklarının Hristiyan ve İslam dini literatürlerine etkileri üzerinde önemle durulmuştur. Bu çalışma gerçekleştirilirken Yahudi kutsal kitapları arasındaki ilişkiler ve ayrıca diğer dini literatürler arasındaki etkileşimler Yeremya bağlamında ele alınmıştır. Bu çalışmanın ilerleyen dönemlerde Yahudilikte diğer peygamberler ve kedadilerine ait kitaplar üzerine yapılacak olan çalışmalar için de şekilsel bir içerik sunması beklenmektedir.

REFERANSLAR

- Abba, Raymond. "Priests and Levites in Deuteronomy", *Vetus Testamentum*, Vol. 27, No. 3, 1977, ss. 257-267.
- Aberbach, David. *Imperialism and Biblical Prophecy: 750-500 BCE*, First Edition, New York: Routledge, 1993.
- Aberbach, David. *Major Turning Points in Jewish Intellectual History*, New York: Palgrave Macmillian Press, 2003.
- Adams, Sean A. "Introduction to the Epistle of Jeremiah", *Baruch and the Epistle of Jeremiah: A Commentary Based on the Texts in Codex Vaticanus*, Stanley E. Porter ve Diğerleri (ed.). Leiden: Brill, 2014.
- Ahituv, Shmuel. "Yirmiyahu be Matsrim", *Eretz Israel Archaeological, Historical and Geographical Studies*, 2003, ss. 33-40.
- Albertz, Rainer. *A History of Israelite Religion: Volume II: From the Exile to the Maccabees*, Kentucky, First Edition, Westminster John Knox Press, 1994.
- Albertz, Rainer. *Israel in Exile: The History and Literature of the Sixth Century B.C.E.*, David Green (çev). USA: Society of Biblical Literature, 2003.
- Altınel, Tolga Savaş. *İsrailoğulları'nın Kutsal Soyu Kohenler*, 1. Basım, İstanbul: Milet ve Nihal Yayınları, 2021.
- Artzi, Pinhas, "Dagon" *Encyclopaedia Judaica*, Michael Berenbaum ve Fred Skolnik (ed.), Second Edition, Vol. 5, Kudüs: Keter Publishing House, 2007, s. 378.
- Auld, A Graeme. "What Was the Main Source of the Books of Chronicles", *The Chronicler as Author: Studies in Text and Texture*, M Patrick Graham ve Steven L. McKenzie (ed.). Sheffield: Sheffield Academic Press, 1999.
- Avioz, Michael. *"I Sat Alone": Jeremiah Among the Prophets*, First Edition, New Jersey: Tigris/Gorgias Press, 2009.
- Avi-Yonah, Michael. "Nob", *Encyclopaedia Judaica*, Michael Berenbaum ve Fred Skolnik (ed.). Second Edition, Vol. 15, Jerusalem: Keter Publishing House, 2007, s. 291.
- Aydın, Mahmut. *Hristiyanlık; Tarih, İnanç ve Uygulama*, 1. Basım, İstanbul: Ketebe Yayınları, (Ağustos 2021).
- Baktemur, Hatice Kübra. "Modern Dönem Yahudilikte III. Mabet Hareketi: Mabet Enstitüsü Örneği" (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üniversitesi SBE, 2020).

- Baltes, Guido. "Circumcision of the Heart in Paul: From a Metaphor of Torah Obedience to a Metaphor of Torah Polemics?", *Challenge of the Mosaic Torah in Judaism, Christianity, and Islam*, Boston: Brill, 2020, ss. 88-112, https://doi.org/10.1163/9789004441996_006, (16 Eylül 2022).
- Bandstra, Barry L. *Reading the Old Testament: Introduction to the Hebrew Bible*, 4. Basım, Belmont: Wadsworth Cengage Learning, 2009.
- Banks, Diane. *Writing the History of Israel*, Claudia V. Camp ve Andrew Mein (ed.). New York: T&T Clark International, 2006.
- Baton, Lewis Bayles. "The Case for the Post-Exilic Origin of Deuteronomy", *Journal of Biblical Literature*, Vol. 47, No. 3/4, 1928, ss. 322-357.
- Batuk, Cengiz ve Köroğlu, Mevlüde. "Bir Yahudi Tanrıçası Olarak Aşera", *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 41, 2016, ss. 19-36.
- Behymer, F. M. "The Origin of Hebrew Deity-Name el-Shaddai", *The Monist: Oxford Journals*, Vol. 25, No. 2, 1915, ss. 269-275.
- Berenbaum, Michael ve Skolnik, Fred (ed.). "Abiathar" *Encyclopaedia Judaica*, Second Edition, Vol. 1, Jerusalem: Keter Publishing House, 2007, ss. 254-255.
- Berlin, Adele ve Brettler, Marc Zvi. "The Five Megillot (Scrolls)", *The Jewish Study Bible: Featuring The Jewish Publication Society Tanakh Translation*, Adele Berlin ve Marc Zvi Brettler (ed.). New York: Oxford University Press, 2004.
- Berry, George Ricker. "The Code Found in the Temple", *Journal of the Biblical Literature*, Vol. 39, No. 1-2, 1920, ss. 44-51.
- Berry, George Ricker. "The Date of Deuteronomy", *Journal of Biblical Literature*, Vol. 59, No. 2, 1940, ss. 133-139.
- Blanton IV, Thomas R. "Spirit and Covenant Renewal: A Theologoumenon of Paul's Opponents in 2 Corinthians", *Journal of Biblical Literature*, Vol. 129, No. 1, 2010, ss. 129-151.
- Bright, John. *A History of Israel, Revised Edition*, London: The Westminster Press, 1972.
- Bright, John. "The Date of the Prose Sermons of Jeremiah", *Journal of Biblical Literature*, Vol. 70, No. 1, 1951, ss. 15-35.
- Brueggeman, Walter. *Old Testament Theology: The Theology of the Book of Jeremiah*, First Edition, New York: Cambridge University Press, 2007.
- Carr, David M. *Holy Resilience: The Bible's Traumatic Origins*, New Haven: Yale University Press, 2014.

- Cline, Eric H. *Jerusalem Besieged; From Ancient Canaan to Modern Israel*, 1. Basım, Ann Arbor: the University of Michigan Press, 2004.
- Colenso, John William. *The Pentateuch and Book of Joshua Critically Examined Part VII: The Pentateuch and Book of Joshua Compared with the Other Hebrew Scriptures*, London: Green, and Co, 1879.
- Collins, John J. *Introduction to the Hebrew Bible*, Second Edition, Minneapolis: Fortress Press, 2014.
- Dahlberg, Bruce T. "The Typological Use of Jeremiah 1:4-19 in Matthew 16:13-23", *Journal of Biblical Literature*, Vol. 94, No. 1, 1975, ss. 73-80.
- Demirci, Kürşat ve Altınel, Tolga Savaş. "Erken Dönem İsrailoğulları Tarihinde Rahipliğin Gelişim Sürecine Alternatif Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 58, No. 2, 2017, ss. 31-61.
- Demiri, Lejla. *Muslim Exegesis of the Bible in Medieval Cairo: Najm al-Dīn al-Ṭūfī's (d. 716/1316) Commentary on the Christian Scriptures. A Critical Edition and Annotated Translation with an Introduction*, Vol. 19, Brill, (28 Ocak 2013).
- Demir, Mahmut ve Özafşar, Mehmet Emin. "Vehb b. Münebbih", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 42, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları (DİA), 2012, ss. 608-610.
- De Moor, Johannes C. "Ba'al בַּעַל", *Theological Dictionary of the Old Testament*, Vol. 2, ss. 181-192.
- Dever, William G. "Archaeology and the Fall of Judah", *Eretz-Israel. Archaeological, Historical and Geographical Studies*, C. Ephraim Stern Volume, 2009, ss. 29-35.
- Domeris, William R. "Jeremiah and the Religion of Canaan", *Old Testament Essays*, Vol. 7, No. 1, 1994, ss. 7-20.
- Driver, S. R. *The Book of the Prophet Jeremiah: A Revised Translation with Introductions and Short Explanations*, Second Edition, London: Hodder and Stoughton, 1906.
- Droge, A. J. "The Lying Pen of the Scribes': of Holy Books and Pious Frauds" *Method and Theory in the Study of Religion*, Vol. 15, No. 2, 2003, ss.117-147.
- Duhm, Bernhard. *Das Buch Jeremia*, Tübingen und Leipzig Verlag Von J. B. Mohr (Paul Siebeck), 1901.
- Eakin, Frank E. "Yahwism and Baalism before the Exile", *Journal of Biblical Literature*, Vol. 84, No. 4, 1965, ss. 407-414.
- El-Endülüsi, Ebu Hayyan. *Bahr'ül-Muhit*, 1. Basım, C. 2, Şam, Dar'ül Risalat'il-Alemiyye, 2015.

- Eloff, Mervyn. "Exile, Restoration and Matthew's Genealogy of Jesus ο χριστος", *Neotestamentica: New Testament Society of Southern Africa*, Vol. 38, No. 1, 2004, ss. 75-87.
- Evans, Craig A. "Jeremiah in Jesus and the New Testament", *The Book of Jeremiah: Composition, Reception, and Interpretation*, Jack R. Lundbom ve Diğlerleri (ed.). Vol. 178, Leiden; Boston: Brill, 2018, ss. 303-319.
- Finkelstein, Israel ve Silberman, Neil Asher. *The Bible Unearthed: Archaeology's New Vision of Ancient Israel and the Origin of Its Sacred Texts*, First Edition, 2002.
- Fulco, William J. "Athirat", *The Encyclopedia of Religion*, Vol. 1, New York: Macmillian Publishing, 1987, s. 491.
- Fuhs, "רא'ה Ra'a" *Theological Dictionary of the Old Testament*, Johannes Botterweck ve Diğlerleri (ed.). Vol. 1, No. 13, 1998, ss. 208-242.
- Frey, Jörg. "The Reception of Jeremiah and the Impact of Jeremianic Traditions in the New Testament: A Survey", *Jeremiah's Scriptures: Production, Reception, Interaction, and Transformation*, Hindy Najman ve Konrad Schmid (ed.). Leiden, Boston: Brill, Vol. 173, 2016, ss. 499-522.
- Frick, Frank S. *The City in Ancient Israel*, Scholar Press, 1970.
- Fried, Lisbeth S. "The High Places (bamôt) and the Reforms of Hezekiah and Josiah: An Archaeological Investigation", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 122, No. 3, (July- September, 2020) ss. 437-465.
- Friedman, Richard Elliot. *Kitabı Mukaddes'i Kim Yazdı?*, Muhammet Tarakçı (çev.). 1. Basım, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, (Eylül 2005).
- Freedman, David Noel ve Diğlerleri, "YHWH יהוה", *Theological Dictionary of the Old Testament*, Vol. 5, ss. 500-517.
- Freedman, David Noel. "The Babylonian Chronicle", *The Biblical Archaeologist*, Vol. 19, No. 3, 1956, ss. 49-60.
- Frost, Stanley Brice. "The Letter of Jeremiah", *The Interpreter's One-Volume Commentary on the Bible: Introduction and Commentary for Each Book of the Bible Including the Apocrypha with General Articles*, Charles M. Laymon (ed.). New York: Abingdon Press, 1971, ss. 579-580.
- Gabriel, Richard A. "Egyptian Monotheism and Akhenaten", *Gods of Our Fathers*, London: Greenwood Press, 2002.
- Ginzberg, Louis. *Legends of the Jews*, Henrietta Szold ve Paul Radin (çev.). Second Edition, Vol. 2, Philadelphia: The Jewish Publication Society, 2003.

- Goldingay, John. *God's Prophet, God's Servant: A Study in Jeremiah&Isaiah 40-55*, Carlisle UK: The Paternoster Press, 1994.
- Gotlieb, Isaac B. "Rabbinic Receptions of the Prophets", *The Oxford Handbook of the Prophets*, Carolyn J. Sharp (ed.). 2016, ss. 388-406. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199859559.013.22>, (9 Eylül 2022).
- Grossberg, Daniel. "Lamentations", *The Jewish Study Bible: Featuring The Jewish Publication Society Tanakh Translation*, Adele Berlin ve Marc Zvi Brettler (ed.). New York: Oxford University Press, 2004, ss. 1587-1589.
- Gutherie Jr., Harvey H. "Lamentations", *The Interpreter's One-Volume Commentary on the Bible: Introduction and Commentary for Each Book of the Bible Including the Apocrypha With General Articles*, Charles M. Laymon (ed.). New York: Abingdon Press, 1971, ss. 405-410.
- Gürkan, Salime Leyla. *İbrahim'den Ezra'ya İsrailoğulları Tarihi: Yahudi ve İslam Kutsal Metinleri ve Tarihî-Arkeolojik Bilgiler Işığında*, Gözden Geçirilmiş İkinci Basım, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları/İSAM Yayınları, 2019, s. 172-173.
- Gürkan, Salime Leyla. "Rabbâniyyûn", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 34, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007, ss. 636-655.
- Gürkan, Salime Leyla. "Talmud", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 39, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010, s. 550-552.
- Gürkan, Salime Leyla. *The Jews as a Chosen People: Tradition and Transformation*, New York: Routledge, 2009.
- Gürkan, Salime Leyla. *Yahudilik*, 9. Basım, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları (İSAM Yayınları), 2022.
- Gürkan, Salime Leyla. "Yahudi Geleneğinde Vahiy ve Peygamberlik", *Vahiy ve Nübüvvet Serisi: 2*, 1. Basım, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kur'an Araştırmaları Merkezi Yayınları/ KURAMER Yayınları, İstanbul, (Ağustos 2018), ss. 41-76.
- Hamidullah, Muhammed. *"Le Saint Coran"*, Hadj Mohamed Nouredin Ben Mahmoud (ed.). Club Français du Livre, 1960.
- Haran, Menahem ve Diğerleri, "Priests and Priesthood", *Encyclopaedia Judaica*, Second Edition, Vol. 16, Jerusalem: Keter Publishing House, 2007, ss. 513-526.
- Harman, Ömer Faruk. "Ahd-i Atik", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 1, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988, ss. 494-501.
- Harman, Ömer Faruk. "Metin Muhteva ve Kaynak Açısından Yahudi Kutsal Kitapları", (*Yayınlanmamış Doçentlik Tezi*, İstanbul, 1988), s. 116.

- Harman, Ömer Faruk. “Yahudilikte Peygamberlik ve Peygamber”, *İslam Tetkikleri Dergisi*, C. 9, 1995, ss. 127-161.
- Harper, Edward T. “Historical Movements in Israel from the Reform of Josiah to the Completion of the Second Temple”, *The Biblical World*, Vol. 11, No. 6, 1898, ss. 382-396.
- Harvey Jr., Paul B. ve Halpern, Baruh. *W.M.L. de Wette's “Dissertatio Critica ...”: Context and Translation*, Pennsylvania State University, 2008.
- Hays, J. Daniel. The Persecuted Prophet and Judgment on Jerusalem: The Use of LXX Jeremiah in the Gospel of Luke”, *Bulletin for Biblical Research*, Vol. 25, No. 4, 2015, ss. 453-473.
- Heltzer, Michael. “Some Questions Concerning the Economic Policy of Josiah, King of Judah”, *Israel Exploration Journal*, Vol. 50, No. 1/2, 2000, ss. 105-108.
- Hirsch, Emil G ve McLaughlin, “Josiah”, *Jewish Encyclopedia*, Vol. 7. 1906, ss. 295-296, <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/8926-josiah>, (12 Mayıs 2023).
- Holladay, William L. “Elusive Deuteronomists, Jeremiah, and Proto-Deuteronomy”, *The Catholic Biblical Quarterly*, Vol. 66, 2004, ss. 55-77.
- Howard, Thomas Albert. *Religion and the Rise of Historicism*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Hyatt, J. Philip “Jeremiah and Deuteronomy”, *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 1, No. 2, Chicago: The University of Chicago Press, 1942, ss. 156-173.
- Hyatt, J. Philip. “Torah in the Book of Jeremiah”, *Journal of Biblical Literature*, Vol. 60, No. 4, 1941, ss. 381-396.
- İbn Cerir et-Taberi, Ebu Cafer Muhammed. *Camîu'l- Beyan an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, C. 3-4, Beyrut: Dar Ehia l-Tourath Al-Arabi, 2001.
- İbn Ebu Bekir el-Harevi, Ebu'l -Hasan Ali. *Guide des lieux de Pèlerinage*, Janine Sourdel-Thomine (çev.). Şam: Institut Français de Damas, 1957.
- İbn Ebu Hatim, Abdurrahmân er-Râzî. *Tefsîrû'l-Kur'âni'l Azîm*, 1. Basım, 2018.
- İbn İbrahim el-Kummi, Ali. *Tefsîr'ül Kummi*, 1. Basım, C. 1, Kahire: Ru'ye li'n-Neşr, 2012.
- İbn Kesir, İmadüddin ebu'l-Fida İsmail. *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm*, 1. Basım, C. 2, Beyrut: Dar'ül-Kalem, 2000.
- İbn İshak Muhammed b. İbrahim, Ahmed es-Sa'lebi, *Kitabu Kasasü'l-Enbiya (Arâ'isü'l-Mecâlis/ Nefâ'isü'l-'Arâ'is)* Kahire: el-Matbaatü'l-Behiyye, 1301.

- İbn Meymûn, Musa. *Delaletü'l-Hairîn*, Hüseyin Atay (çev.). Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974.
- Jackson, Bernard J. "The Trials of Jesus and Jeremiah", *Brigham Young University Studies*, Vol. 32, No. 4, 1992, ss. 63-77.
- Jacobs, Joseph ve Blau, Ludwig. "Metatron", *Jewish Encyclopedia*, Vol. 8, 1906, s. 519, <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/10736-metatron>, (17 Mayıs 2023).
- Jeffreys, David G. "Memphis", *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, Donald B. Redford (ed.). New York: Oxford University Press, Vol. 2, 2021.
- Jerome, "Commentary on Matthew", *The Fathers of the Church: New Translation*, Thomas P. Halton (ed.). Vol. 17, Washington D.C: The Catholic University of America Press, 2008.
- Jonker, Louis C. "The Chroniclers and the Prophets", *What Was Authoritative for Chronicles?*, Ehud B. Zvi ve Diana V. Edelman (ed.). Indiana: Eisenbrauns, 2011, ss. 157-160.
- Jonker, Louis C. *1&2 Chronicles (Understanding the Bible Commentary Series)*, Michigan: Baker Books, 2013.
- Jordan, Michael. "Ptah", *Encyclopedia of Gods: Over 2,500 Deities of the World*, New York: Facts On File, 1993.
- Judge, H. G. "Aaron, Zadok and Abiathar", *The Journal of Theological Studies*, Vol. 7, No. 1, 1956, ss. 70-74.
- Kalman, Jason. "Authorship, Attribution, and Authority: Jeremiah, Baruch, and the Rabbinic Interpretation of Lamentations", *Hebrew Union College Annual*, Vol. 90, 2019, ss. 27-87.
- Kennett, R. H. "The Date of Deuteronomy", *The Journal of Theological Studies*, Vol. 7, No. 28, Oxford: Oxford University Press, 1906, ss. 481-500.
- Kimbal, Charles A. *Jesus' Exposition of the Old Testament in Luke's Gospel*, Sheffield: Sheffield Academic Press, 1994.
- Knoppers, Gary N. ve Greer, Jonathan S. "Deuteronomistic History", *Oxford Bibliographies*, 5 Mayıs 2017, [https://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780195393361/obo-9780195393361-0028.xml#:~:text=The%20Deuteronomistic%20History%20\(DH\)%20is,was%20a%20single%20literary%20work](https://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780195393361/obo-9780195393361-0028.xml#:~:text=The%20Deuteronomistic%20History%20(DH)%20is,was%20a%20single%20literary%20work) (23 Mayıs 2022).
- Knowles, Michael. *Jeremiah in Matthew's Gospel: The Rejected-Prophet Motif in Matthaean Redaction*, Sheffield: Sheffield Academic Press, 1993.

- Kurt, Ali Osman. “İki Kral- İki Hiyaye: Kral Saul ve Kral Davut: Tarih ve Mitoloji Işığında Bir Okuma”, *Milel ve Nihal: İnanç Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, C. 6, S. 1, 2009, ss. 262-287.
- Larrson, Gerhard. “When Did the Babylonian Captivity Begin?”, *The Journal of Theological Studies*, New Series, Vol. 18, No. 2, 1967, ss. 417-423.
- Leuchter, Mark. “Deuteronomy and Jeremiah”, *The Oxford Handbook of Deuteronomy*, Don C. Benjamin (ed.), Oxford Academic, 2020, <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190273552.013.21>, (26 Eylül 2022).
- Leuchter, Mark. “Jeremiah: Structure, Themes, and Contested Issues”, *The Oxford Handbook of the Prophets*, Carolyn J. Sharp (ed.), 2016, ss. 171-189, <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199859559.013.10>, (9 Eylül 2022).
- Levine, Baruch A. “The Deir ‘Alla Plaster Inscription” *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 101, 1981, ss. 195-205.
- Lindblom, Johannes. *Prophecy in Ancient Israel*, Philadelphia: Fortress Press, 1963.
- Lipinski, Edward ve Diğerleri “Jeremiah” *Encyclopaedia Judaica*, Michael Berenbaum ve Fred Skolnik (ed.). Second Edition, Vol. 11, Jerusalem: Keter Publishing House, 2007, ss. 124-135.
- Lipschits, Oded. *Judah and the Judeans in the Neo-Babylonian Period*, Joseph Blenkinsopp (ed.). Second Edition, Indiana: Eisenbrauns, 2006.
- Lowery, Richard H. *The Reforming Kings: Cults and Society in First Temple Judah*, Sheffield: Sheffield Academic Press, 1991.
- Löwisch, Ingerbor. “Cracks in the Male Mirror References to Women as Challenges to Patrilinear Authority in the Genealogies of Judah”, *What Was Authoritative for Chronicles?*, Ehud B. Zvi ve Diana V. Edelman (ed.). Indiana: Eisenbrauns, 2011.
- Lundbom, Jack R. *Jeremiah: 21-36: A New Translation with Introduction and Commentary*, William Foxwell Albright ve David Noel Freedman (ed.). Vol. 21B, New York: The Anchor Bible/ Doubleday, 2004.
- Lundbom, Jack R. *Jeremiah Closer Up: The Prophet and the Book*, Milton Keynes: Sheffield Phoenix Press, 2010.
- Lundbom, Jack R. “The Lawbook of Josianic Reform”, *The Catholic Biblical Quarterly*, Vol. 38, No. 3, 1976, ss. 293-302.
- Lyman, Standford M. “The Lost Ten Tribes of Israel as a Problem in History and Sociology”, *International Journal of Politics, Culture and Society*, Vol. 12, No. 1, 1998, ss. 7-42.

- Mark, Joshua J. "Egyptian Book of the Dead", *World History Encyclopedia*, 24 Mart 2016, https://www.worldhistory.org/Egyptian_Book_of_the_Dead/, (24 Mayıs 2022).
- Mark, Joshua J. "Near East", *World History Encyclopedia*, 23 Ekim 2022, https://www.worldhistory.org/Near_East/, (14.08.2023).
- Melamed, Abraham. "The Myth of the Jewish Origins of Philosophy in the Renaissance: From Aristotle to Plato", *Jewish History: Essays in Honor of Kenneth Stow*, Vol. 26, No. 1-2, 2012, ss. 41-59.
- Meral, Yasin. *Yahudi Dini Literatüründe Mesih, Deccal ve Gog-Magog*, 1. Basım, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, (Nisan 2019).
- Meral, Yasin. "Yeni Ahit Kanonu'nun Oluşumu (I-IV. Asırlar)", (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Sakarya Üniversitesi SBE, 2007).
- Mizrahi, Maurice M. "The Prophet Jeremiah in the Talmud and Midrash" *Congregation Adat Reyim, Joint Series on Jeremiah with Beth El Hebrew Congregation*, 2007.
- Mondriaan, Marlene Elizabeth. "The Rise of Yahwism: Role of Marginalised Groups", (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Pretoria: University of Pretoria, 2010).
- Monroe, Lauren A. S. *Josiah's Reform and the Dynamics of Defilement: Israelites Rites of Violence and e Making of Biblical Text*, New York: Oxford University Press, 2011.
- Mowinckel, Sigmund. "The Name of the God of Moses", *Hebrew Union College Annual*, 1961, ss. 121-123.
- Mowinckel, Sigmund. *Zur Komposition Des Buches Jeremia*, Kristiania: in Kommission Bei Jacob Dybwad, No. 51, 1914.
- Muchawsky-Schnapper, Ester. *The Jews of Yemen: Highlights of Israel Museum Collection*, Jerusalem: The Israel Museum, 1994.
- Müller, H. P. "Navi נביא", *Theological Dictionary of the Old Testament*, Johannes Botterweck ve Dğerleri (ed.). Cambridge: William B. Eerdmans Publishing., Vol. 9, 1998, ss. 130-150.
- Na'aman, Nadav. "The 'Discovered Book' and the Legitimation of Josiah's Reform", *Journal of Biblical Literature*, Vol 130, No. 1, 2011, ss. 47-62.
- Na'aman, Nadav. *Ancient Israel and Its Neighbors: Interaction and Counteraction*, Vol. 1, Indiana: Eisenbrauns, 2005.

- Nati, James. "Unities and Boundaries across the Jeremianic Dead Sea Scrolls. A Response to Eibert Tigchelaar", *Jeremiah's Scriptures: Production, Reception, Interaction, and Transformation*, Hindy Najman ve Konrad Schmid (ed.). Vol 173, Leiden, Boston: Brill, 2016, ss. 327-329.
- Neubauer, Adolf. "The Literature of the Jews in Yemen", *The Jewish Quarterly Review*, University of Pennsylvania Press, Vol. 3, No. 4, 1891, ss. 604-622.
- Neusner, Jacob. *Rabbinic Narrative: A Documentary Perspective*, Vol. 3, Leiden, Boston: Brill, 2003.
- Nicholson, Ernest W. *The Book of the Prophet Jeremiah: Chapters 1-25*, Cambridge: Cambridge University Press, 1973.
- Nissinen, Martti, *Prophet and Prophecy in the Ancient Near East (Writings From the Ancient World)*, Peter Machinist (ed.). Atlanta GA: Society of Biblical Literature, 2003.
- Noegel, Scott B. ve Wheeler, Brannon M. "Jeremiah", *Historical Dictionary of Prophets in Islam and Judaism: Historical Dictionaries of Religions, Philosophies, and Movements*, No. 43, Lanham: The Scarecrow Press, 2002.
- Origen, "Homilies on Jeremiah, Homily on I. Kings 28", *The Fathers of the Church: A New Translation*, Thomas P. Halton (ed.). John Clark Smith (çev.). Vol. 97, Washington DC: The Catholic University of America Press, 1998.
- Oren, Eliezer D. "Migdol: A New Fortress on the Edge of the Eastern Nile Delta", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, S. 256, 1984. ss. 7-44.
- Özkaldı, Safiye Merve. "Tanah'ın Neviim ve Ketuvim Bölümü Kitaplarının Kanonizasyonu", (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara Üniversitesi SBE, 2020).
- Paul, Shalom M. ve Diğerleri, "Prophets and Prophecy", *Encyclopaedia Judaica*, Michael Berenbaum and Fred Skolnik (ed.). Second Edition, Vol. 16, Jerusalem: Keter Publishing House, 2007, ss. 566-586.
- Petersen, David L. "Prophetic Rhetoric and Exile", *The Prophets Speak on Forced Migration*, Mark J. Boda ve Diğerleri (ed.). Atlanta: Society of Biblical Literature Press, 2015.
- Pope, Marvin H. "Baal Worship", *Encyclopaedia Judaica*, Michael Berenbaum ve Fred Skolnik (ed.). Second Edition, Vol. 3, Jerusalem: Keter Publishing House, 2007, ss. 9-12.
- Porten, Bezalel. "Exile, Babylonian", *Encyclopaedia Judaica*, Michael Berenbaum and Fred Skolnik (ed.). Second Edition, Vol. 6, Jerusalem: Keter Publishing House, 2007, ss. 608-611.

- Potter, H. D. "The New Covenant in Jeremiah XXXI 31-34", *Vetus Testamentum*, 1983, ss. 347-357.
- Reasoner, Mark. "The Redemptive Inversion of Jeremiah in Romans 9-11", *Biblica*, Vol. 95, No. 3, 2014, ss. 388-404.
- Rosenstein, Marc J. *Turning Points in Jewish History*, Philadelphia: The Jewish Publication Society, 2018.
- Rowley, Harold Henry. "The Early Prophecies of Jeremiah in Their Setting", *The University of Manchester*, Edward Robertson (ed.). 1962, ss. 198-234.
- Sack, Ronald H. *Images of Nebuchadnezzar: The Emergence of a Legend*, Selinsgrove: Susquehanna University Press, 2004.
- Schalit, Abraham. "Jeremiah, Epistle of", *Encyclopaedia Judaica*, Michael Berenbaum ve Fred Skolnik (ed.). Second Edition, Vol. 11, Jerusalem: Keter Publishing House, 2007, s. 135.
- Schmid, Konrad. "How to Date the Book of Jeremiah", *Vetus Testamentum*, Vol. 68, No. 3, 2018, ss. 444-462.
- Schwartz, Baruch J. "Prophecy", *The Oxford Dictionary of the Jewish Religion*, New York: Oxford University Press, 1997.
- Seinecke, L. *Geschichte des Volkes Israel*, Göttingen; Vandenhoeck und Ruprecht's Verlag, 1876.
- Seitz, Christopher R. *Theology in Conflicts: Reactions to the Exile in the Book of Jeremiah*, Berlin: Lüdertiz&Bauer, 1986.
- Sherbok, Dan Cohn. *Judaism: History, Belief and Practice*, New York: Routledge, 2003.
- Silver, Edward. "The Prophet and the Lying Pen: Jeremiah's Poetic Challenge to the Deuteronomic School", (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*, the University of Chicago, 2009).
- Sinanoğlu, Mustafa. "Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an-ı Kerim'de Nübüvvet", (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul, 1995).
- Skinner, John. *Prophecy and Religion: Studies in the Life of Jeremiah*, Cambridge: Cambridge University Press, 1963.
- Sperber, Daniel ve Friedman, Theodore. "Gentile", *Encyclopaedia Judaica*, Michael Berenbaum ve Fred Skolnik (ed.). Second Edition, Vol. 7, Jerusalem: Keter Publishing House, 2007, ss. 485-487.
- Sperling, S. David. "God: God in the Hebrew Scriptures", *Encyclopedia of Religion*, Second Edition, Vol. 5, 2005.

- Sweeney, Marwin Alan. *King Josiah of Judah: The Lost Messiah of Israel*, New York: Oxford University Press, 2001.
- Teeter, Emily. *Religion and Ritual in Ancient Egypt*, New York: Cambridge University Press, 2011.
- Thiessen, Matthew. "Paul's Argument Against Gentile Circumcision in Romans 2/17-19" *Novum Testamentum*, Brill, Vol. 56, 2014, ss. 373-391.
- Tobi, Yosef. *The Jews of Yemen: Studies in Their History and Culture*, First Edition, Netherlands: Brill, 1999.
- Tottoli, Roberto. "The Prophet Jeremiah in Islamic Thought", *The Oxford Handbook of Jeremiah*, Louis Tulman ve Edward Silver (ed.). 2021. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190693060.013.20>, (10 Eylül 2022)
- Toy, Crawford Howell ve Blau, Ludwig. "Tetragrammaton" *Jewish Encyclopedia*, Vol. 12, ss. 118-120, [https://www.jewishencyclopedia.com/articles/14346-tetragrammaton,%20\(26%20May%C4%B1s%202023\)](https://www.jewishencyclopedia.com/articles/14346-tetragrammaton,%20(26%20May%C4%B1s%202023)), (26 Mayıs 2023).
- Unterman, Alan. "Jeremiah", *Dictionary of Jewish Lore and Legend*, London: Thames and Hudson, 1991.
- Ünal, Saliha. "Hemmam b. Münebbih ve Vehb b. Münebbih'in Hadis İlmindeki Yeri", (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Konya: Selçuk Üniversitesi SBE, 2008).
- Vajda, Georges. "İrmiya", *Encyclopedia of Islam*, P. Bearmen ve Diğerleri (ed.). Second Edition, 2012, https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-2/irmiya-SIM_3594?s.num=22&s.start=20, (26 Mayıs 2022).
- Von Bohlen, Peter. *Die Genesis: Historisch-Kritisch Erläutert*, Gerbüder Borntraeger, Königsberg, 1835.
- Vriezen, T. C. ve Van Der Woude, A. S. *Ancient Israelite and Early Jewish Literature*, Brian Doyle (çev.). Leiden: Brill, 2005.
- Yee, Gale A. ve Diğerleri. *The Prophets: Fortress Commentary on the Bible Study Edition*, Minneapolis: Fortress Press, 2016.
- Yıkar, Ömer Faruk. "Kutsal Kitap Araştırmalarında Kaynaklar Teorisi ve Tesniye (D) Kaynağı", (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üniversitesi SBE, 2017).
- Zamfir, Korinna. "Jeremian Motifs in the Synoptics' Understanding of Jesus", *Prophets and Prophecy in Jewish and Early Christian Literature*, Joseph Verheyden ve Diğerleri (ed.). Tübingen: Mohr Siebeck, 2010.
- Ward, William Hayes. "The Origin of the Worship of Yahwe", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, Vol. 25, No. 3, 1909, ss. 175-187.

- Warhurst, Amber K. "The Chronicler's Use of the Prophets", *What Was Authoritative for Chronicles?*, Ehud B. Zvi ve Diana V. Edelman (ed.). Indiana: Eisenbrauns, 2011.
- Weinfeld, Moshe. "Ancient Near Eastern Patterns in Prophetic Literature" *Vetus Testamentum*, Jerusalem: Brill, Vol. 27, 1997, ss. 178-195.
- Weinfeld, Moshe. *Deuteronomy and the Deuteronomistic School*, London: Oxford University Press, 1972.
- Weinfeld, Moshe ve Sperling, S. David. "Moloch, Cult of", *Encyclopaedia Judaica*, Michael Berenbaum ve Fred Skolnik, (ed.). Second Edition, Vol. 14, Jerusalem: Keter Publishing House, 2007, ss. 427-429.
- Wellhausen, Julius. *Prolegomena to the History of Israel: With a Reprint of the Article "Israel" From the Encyclopedia Britannica*, J. Sutherland Black ve Allan Menzies (çev.). Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Wensinck, Arent Jan ve Kramers, Johannes Hendrik. "İrmiya" *Handwörterbuch Des Islam*, Leiden: Brill, 1941.
- Werblowsky, R. J. Zwi ve Wigoder, Geoffrey (ed.). "Jeremiah", *The Oxford Dictionary of the Jewish Religion*, 1. Basım, New York: Oxford University Press, 1997.
- Williams, Catrin H. "Jeremiah and His Prophecies in the New Testament", *The Oxford Handbook of Jeremiah*, Louis Stulman ve Edward Silver (ed.). 2022, s. 520, <https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780190693060.001.0001/oxfordhb-9780190693060-e-9>, (16 Eylül 2022).
- Wiseman, D. J. "New Babylonian Chronicles", *The British Museum Quarterly*, Vol. 21, No. 2, 1957, ss. 48-50.
- Whitters, Mark F. "Jesus in Footsteps of Jeremiah" *The Catholic Biblical Quarterly*, Vol. 68, No. 2, 2006, ss. 229-247.
- "Why King Josiah Choose the Prophetess Huldah", *Israel Today*, <https://www.israeltoday.co.il/read/why-did-king-josiah-choose-the-prophetess-huldah/> (27 Kasım 2021).

ÖZGEÇMİŞ

Ad ve Soyad:

Selma Doğmaç

İletişim Bilgileri:

Eğitim:

2013-2018 Lisans, İlahiyat Fakültesi, Marmara Üniversitesi, İstanbul

2019-2023 Yüksek Lisans, Din Bilimleri (Dinler Tarihi), İbn Haldun Üniversitesi, İstanbul.

2021-2023 Yüksek Lisans, Yahudilik Çalışmaları, Hayfa Üniversitesi (Jewish Studies, University of Haifa), Hayfa.

2023- Doktora, Yakın Doğu ve Yahudilik Çalışmaları, Brandeis Üniversitesi (Near Eastern and Judaic Studies, Brandeis University), Boston.

İş Deneyimi:

2023- Yakın Doğu ve Yahudilik Çalışmaları Lisansüstü Araştırma Görevlisi, Brandeis Üniversitesi (Near Eastern and Judaic Studies Graduate Research Assistant, Brandeis University), Boston.